

**CUMHURİYETİN BİRİNCİ YÜZYILINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN
DIŞ TİCARET PERFORMANSI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Yılmaz SABUNCU

226052284

Yüksek Lisans Tezi

İktisat Anabilim Dalı

Tez Yöneticisi: Doç. Dr. Şekip YAZGAN

Ağrı-2025

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
AĞRI İBRAHİM ÇEÇEN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

Yılmaz SABUNCU

CUMHURİYETİN BİRİNCİ YÜZYILINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN
DIŞ TİCARET PERFORMANSI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Doç. Dr. Şekip YAZGAN

Jüri: Doç. Dr. Mesut YÜCESAN

Jüri: Dr. Öğr. Üyesi Bengü AÇDOYURAN

	LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ	Doküman No	FR-211
	TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI	İlk Yayın Tarihi	26.02.2024
		Revizyon Tarihi	
		Revizyon No	00
		Sayfa No	1/1

**CUMHURİYETİN BİRİNCİ YÜZYILINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DIŞ TİCARET
PERFORMANSI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Doç. Dr. Şekip YAZGAN danışmanlığında, Yılmaz SABUNCU tarafından hazırlanan bu çalışma, 21/10/2025 tarihinde aşağıda isimleri belirtilen jüri tarafından değerlendirilmiş olup İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Anabilim Dalı İktisat Bilim Dalında yüksek lisans / ~~doktora~~ tezi olarak **oybirliği / oy çokluğu (---/---)** ile kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Şekip YAZGAN	İmza :
Üye : Doç. Dr. Mesut YÜCESAN	İmza :
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Bengü AÇDYURAN	İmza :
Üye :	İmza :
Üye :	İmza :

Yukarıdaki sonuç;

Enstitü Yönetim Kurulu .../.../... tarih ve / numaralı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet TEFUR
Enstitü Müdürü

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaklardan yapılan bildiriş, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak olarak kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

HAZIRLAYAN	KONTROL EDEN	ONAYLAYAN

	LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ TEZ BENZERLİK RAPORU	Doküman No	FR-213
		İlk Yayın Tarihi	26.02.2024
		Revizyon Tarihi	
		Revizyon No	00
		Sayfa No	1 / 2

Benzerlik Oranlarına Dair Beyannamedir		
Öğrenci Adı Soyadı	Yılmaz SABUNCU	
Numarası	226052284	
Ana Bilim Dalı	İktisat	
Bilim Dalı	İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat	
Programı	Tezli Yüksek Lisans	
Danışman Unvanı Adı Soyadı	Doç. Dr. Şekip YAZGAN	
Tez Başlığı	Cumhuriyetin Birinci Yüzyılında Türkiye Cumhuriyetinin Dış Ticaret Performansı Üzerine Bir Değerlendirme	
Bölümler	Turnitin Sonucu	En Yüksek Değer
Giriş	%3	% 25
Birinci Bölüm	%2	% 30
İkinci Bölüm	%8	% 30
Üçüncü Bölüm	%2	% 20
Sonuç/Tartışma/Öneri	%2	% 20
TEZ (GENEL)	%15	% 25

../11/2025

Yukarıda bilgileri yazılı tez çalışmasının benzerlik oranları Turnitin raporundan alındığı haliyle yazılmış olup tüm bilgilerin doğru olduğunu, aksi halde doğacak hukuki sorumlulukları kabul ve beyan ederiz.

İmza
Öğrenci Adı-Soyadı
Yılmaz SABUNCU

İmza
Danışman Adı-Soyadı
Doç. Dr. Şekip YAZGAN

HAZIRLAYAN	KONTROL EDEN	ONAYLAYAN
------------	--------------	-----------

İÇİNDEKİLER

ABSTRACT	viii
ÖNSÖZ	ix
TABLolar DİZİNİ.....	x
GRAFİKLER DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	10
1. TARİHSEL ARKA PLAN OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN SON YILLARINDAN CUMHURİYETE DİŞ TİCARET	10
İKİNCİ BÖLÜM	18
2. CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE DİŞ TİCARET (1923-2024).....	18
2.1. 1923-1929 Yılları Arası Dış Ticaret.....	19
2.2. 1930-1944 Yılları Arası Dış Ticaret.....	26
2.3. 1945-1959 Yılları Arası Dış Ticaret.....	34
2.4. 1960-1979 Yılları Arası Dış Ticaret.....	42
2.5. 1980-1999 Yılları Arası Dış Ticaret.....	51
2.6. 2000-2024 Yılları Arası Dış Ticaret.....	62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	78
3. CUMHURİYETİN 100 YILLIK DİŞ TİCARET PERFORMANSI (1923-2024) 78	
3.1. İhracat	80
3.2. İthalat	82
3.3. Dış Ticaret Dengesi	86
3.4. Dış Ticaret Hacmi	89
3.5. İhracatın İthalatı Karşılama.....	93
3.6. Dış Ticaretin Kompozisyonu	97

3.7. Dış Ticaretin Niteliği.....	100
3.7.1. Tarım ve Hayvancılık Ürünleri	101
3.7.2. Sanayi Ürünleri.....	104
3.7.3. Yüksek teknoloji İçeren Ürünler	107
3.8. Türkiye'nin Küresel Dış Ticaretteki yeri.....	109
SONUÇ	112
KAYNAKÇA	121

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ **CUMHURİYETİN BİRİNCİ YÜZYILINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN** **DIŞ TİCARET PERFORMANSI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Şekip YAZGAN

2025, 156 sayfa

Jüri: Doç. Dr. Mesut YÜCESAN

Doç. Dr. Şekip YAZGAN

Dr. Öğr. Üyesi Bengü AÇDOYURAN

Türkiye Cumhuriyeti, her ne kadar 1923 yılında bağımsız bir devlet olarak kurulmuş olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, ekonomik ve ticari mirasını önemli ölçüde devralmıştır. Özellikle 19. yüzyılda imzalanan ve dış ticarete yabancı devletlere geniş imtiyazlar tanıyan anlaşmalar, Osmanlı ekonomisini giderek dışa bağımlı hâle getirmiş ve Cumhuriyet'in kuruluşunda çözülmesi gereken temel sorunlardan biri olarak ortaya çıkmıştır. Bu tezde, Türkiye Cumhuriyeti'nin yüz yıllık dış ticaret performansı kapsamlı biçimde ele alınmış; dış ticaret politikaları tarihsel süreç içerisinde incelenmiştir. 1980 öncesinde uygulanan ithal ikameci sanayileşme politikaları, ülke içi üretim kapasitesini artırmaya yönelik çabaları yansıtırken; 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte ihracata dayalı büyüme stratejisi benimsenmiş ve serbest dış ticaret politikalarına geçilmiştir. Bununla birlikte, tüm bu politika değişimlerine rağmen dış ticaret açığı Türkiye ekonomisinin kronik ve yapısal sorunlarından biri olmayı sürdürmüştür. Özellikle yatırım ve ara mallarının yurt içinde yeterli ölçüde üretilmemesi, ithalat bağımlılığını artırmış ve dış ticaret dengesizliğinin kalıcı hale gelmesine yol açmıştır.

Sonuç olarak, Cumhuriyet'in ilk yüzyılında dış ticaret politikaları niceliksel açıdan önemli gelişmelere imza atsa da niteliksel dönüşüm büyük ölçüde sınırlı

kalmıştır. Türkiye'nin ikinci yüzyılında da dış ticaret açığı, sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın önündeki temel engellerden biri olarak varlığını koruyacaktır.

Anahtar Kelimeler: İthalat, İhracat, Dış Ticaret Açığı, Türkiye Cumhuriyeti

ABSTRACT
MASTER THESIS
AN EVALUATION ON THE FOREIGN TRADE PERFORMANCE OF THE
REPUBLIC OF TÜRKİYE IN THE FIRST CENTURY OF THE REPUBLIC

Thesis Advisor: Doç. Dr. Şekip YAZGAN

2025, 156 pages

Jury: Assoc Prof. Dr. Mesut YÜCESAN

Assoc. Prof. Dr. Şekip YAZGAN

Assist. Prof. Dr. Bengü AÇDOYURAN

Although the Republic of Turkey was established as an independent state in 1923, it largely inherited the political, economic, and commercial legacy of the Ottoman Empire. In particular, trade agreements signed in the 19th century that granted extensive privileges to foreign states gradually rendered the Ottoman economy dependent on external powers, and this dependency emerged as one of the fundamental problems to be addressed by the newly founded Republic. In this thesis, the foreign trade performance of the Republic of Türkiye over the past century is comprehensively discussed and foreign trade policies are examined within the historical process. Prior to 1980, the country pursued import-substitution industrialization policies aimed at strengthening domestic production capacity, while the January 24, 1980 decisions marked a shift toward an export-oriented growth strategy and liberal trade policies. Nevertheless, despite these policy transformations, the foreign trade deficit has remained one of the Republic's chronic and structural economic problems. In particular, the insufficient domestic production of intermediate and capital goods has deepened import dependency and rendered trade imbalances a permanent issue.

In conclusion, while Turkey's foreign trade policies during the first century of the Republic achieved significant quantitative progress, qualitative transformation remained largely limited. The persistence of the trade deficit is therefore expected to continue as one of the major obstacles to sustainable economic development in Turkey's second century.

Keywords: Import, Export, Trade Deficit, Republic of Turkey

ÖNSÖZ

Yüksek lisans eğitimim süresince bana bilgi, tecrübe ve destekleriyle katkı sunan Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü hocalarıma en içten teşekkürlerimi sunarım. Akademik gelişimime sağladıkları değerli katkılar, bilgi birikimim ve bakış açımın şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Çalışmamın her aşamasında yol gösterici desteğini esirgemeyen, bilgi ve tecrübeleriyle araştırmamın akademik niteliğini geliştirmeme büyük katkı sağlayan danışmanım Sayın Doç. Dr. Şekip YAZGAN'a şükranlarımı sunmayı bir görev bilirim. Kendisinin sabırlı yönlendirmeleri, yapıcı eleştirileri ve kıymetli vakitlerini ayırarak sağladığı destek, bu tezin hazırlanmasında belirleyici olmuştur.

Ayrıca, bu süreçte bilgi ve önerileriyle bana katkı sağlayan tüm akademisyenlere ve eğitim hayatım boyunca yanımda olan, manevi desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen aileme ve dostlarıma teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 1. 1840-1912 Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Dış Ticaret	16
Tablo 2. 1923-1929 Dönemi Dış Ticaret	25
Tablo 3. 1930-1944 Dönemi Dış Ticaret	32
Tablo 4. 1945-1959 Dönemi Dış Ticaret	40
Tablo 5. 1960-1979 Dönemi Dış Ticaret	49
Tablo 6. 1980-1999 Dönemi Dış Ticaret	60
Tablo 7. Türkiye’nin IMF ile Yaptığı Stand-by Anlaşmaları ve Fon Miktarları	65
Tablo 8. Yürürlükteki STA’lar ve Yürürlük Yılları	69
Tablo 9. 2001-2024 Dönemi Dış Ticaret	75

GRAFİKLER DİZİNİ

Şekil 1. Türkiye'nin 1923-2024 yılları arası ihracat değerlerinin seyri.....	80
Şekil 2. Türkiye'nin 1923-2024 yılları arası ithalat değerlerinin seyri.....	82
Şekil 3. Türkiye'nin 1923-2024 Yılları Arası Dış Ticaret Dengesi Değerlerinin Seyri	86
Şekil 4. Türkiye'nin 1923-2024 Yılları Arası Dış Ticaret Hacmi Değerlerinin Seyri90	
Şekil 5. Türkiye'nin 1923-2024 yılları arası ihracatın ithalatı karşılama oranı değerlerinin seyri	93
Şekil 6. Türkiye'de Tarım ve Hayvancılık Ürünleri İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (1923-2024).....	104
Şekil 7. Türkiye'de Sanayi Ürünleri İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (1923-2024)	106
Şekil 8. Türkiye'de Yükek Teknoloji Ürünlerinin Dış Ticaretteki Payı (1990-2024)	109
Şekil 9. Türkiye'nin Küresel Ticaretteki Payı (1948-2024).....	109

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AB	: Avrupa Birliği
AET	: Avrupa ekonomik Topluluğu
BİT	: Bilgi ve İletişim Teknolojileri
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EFTA	: Serbest Ticaret Anlaşmasını Avrupa Serbest Ticaret Birliği
FAO	: Gıda ve Tarım Örgütü
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSYİH	: Gayrisafi Yurtiçi Hasıla
ILO	: Uluslararası Çalışma Örgütü
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ISDB	: İslam Kalkınma Bankası
İSAM	: İslami Araştırmalar Merkezi
KDV	: Katma Değer Vergisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsü
NATO	: Kuzey Atlantik Anlaşması Ortaklığı
OAPEC	: Petrol İhraç Eden Arap Ülkeler Birliği
OEEC	: Avrupa Ekonomik İş birliği Teşkilatı
OECD	: Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü
STA	: Serbest Ticaret Anlaşması
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCMB	: Türkiye cumhuriyet Merkez Bankası
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİM	: Türkiye İhracatçılar Meclisi
TMSF	: Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TTA	: Tercihli Ticaret Anlaşması

TÜFE	: Tüketici fiyat Endeksi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
UFK	: Uzatılmış Fon Kolaylığı
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
ÜFE	: Üretici Fiyat Endeksi
WTO	: Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

Dış ticaretin geçmişi tarihin ilk çağlarına kadar uzanmaktadır. İnsanlık tarihinin en erken dönemlerinden itibaren, toplumlar kendi sınırları içinde üretemedikleri malları başka toplumlarla takas ederek ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bu bağlamda, tarih boyunca ticaret daima devletlerin ekonomik, siyasi ve kültürel ilişkilerinin temel belirleyicilerinden biri olmuştur. Önemli ticaret merkezlerine, stratejik ulaşım kanallarına ve limanlara sahip olmak, yalnızca ekonomik zenginlik değil aynı zamanda siyasi üstünlük anlamına gelmiş; bu nedenle ticari yolların kontrolü uğruna savaşlar yapılmış ve diplomatik rekabetler yaşanmıştır (Pamuk, 2014). Uluslararası ticaretin ülke ekonomilerine yaptığı katkılardan dolayı dış ticaret politikalarına her dönem ayrı bir önem verilmiş, devletler dış ticaret dengesini koruyabilmek ve kendi üreticilerini destekleyebilmek amacıyla çeşitli korumacı veya liberal politikalar uygulamışlardır (Boratav, 2012).

Dış ticaret, modern iktisadi sistemlerde yalnızca mal ve hizmet akışını düzenleyen bir mekanizma olmanın ötesinde, ülkelerin büyüme ve kalkınma süreçlerini doğrudan etkileyen bir unsur olarak kabul edilmektedir. Zira dış ticaret dengeleri ile iktisadi büyüme ve kalkınma doğrudan birbiriyle ilişkilidir (Turgut & Uçan, 2021). İhracat, toplam talebi artırmak suretiyle ekonomik büyümeyi teşvik ederken, aynı zamanda artan döviz girdisi sayesinde yatırım ve teknoloji giderlerinin finansmanına katkıda bulunmaktadır (Krugman & Obstfeld, 2009). İthalat ise ülkelerin ihtiyaç duyduğu ara malı, sermaye malları ve teknolojiyi temin etmesine imkân sağlayarak üretim kapasitesini ve verimliliği artırmaktadır (Yeldan, 2016). Böylelikle dış ticaret, hem kısa vadede büyüme hızını destekleyen, hem de uzun vadede yapısal dönüşümü besleyen bir unsur haline gelmektedir.

Ekonomik büyüme, eş zamanlı olarak yapısal dönüşüm, gelir dağılımında iyileşme, eğitim ve sağlık göstergelerindeki gelişmeler ve refah düzeyindeki artış gibi unsurları da tetikleyerek kalkınma süreci üzerinde olumlu etkiler yaratır (Todaro & Smith, 2020). Bu bağlamda dış ticaret yalnızca ekonomik büyümenin lokomotifi değil, aynı zamanda toplumsal refahın artırılmasında da kritik bir araçtır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, dış ticaret sayesinde elde edilen döviz gelirleri sanayileşme, altyapı yatırımları ve teknoloji transferi gibi kalkınmayı hızlandıran

alanlara yönlendirilerek ekonomik büyümenin yanında kalkınmaya da sebep olmaktadır (Rodrik, 2008).

Dolayısıyla sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanabilmesi açısından dış ticaret, ülkelerin gelişim stratejilerinde kritik önem taşımaktadır. Bu nedenle dış ticaret politikaları, sadece kısa vadeli dış ticaret dengelerini düzenlemekle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda uzun vadeli kalkınma vizyonlarının belirlenmesinde de önemli bir rol üstlenmektedir (Öniş & Şenses, 2009). Ülkelerin dış ticaret politikalarında uyguladıkları stratejiler –örneğin ithal ikameci, ihracata dayalı büyüme veya serbest ticaret politikaları– ekonomik performanslarının yönünü ve küresel ekonomideki konumlarını doğrudan şekillendirmektedir (Krueger, 1997). Bu nedenle, dış ticaretin tarihsel ve güncel bağlamdaki önemi, büyüme ve kalkınma süreçleriyle birlikte düşünülmesi gereken çok boyutlu bir olgudur.

Dış ticaret, en basit tanımıyla bir ülkedeki malların ve sermayenin ulusal sınırların dışına akışıyla ilgili bir kavramdır. Bir ülkedeki iktisadi aktörlerin diğer ülkelerdeki iktisadi aktörlerle gerçekleştirdikleri mal veya hizmet alım satımı dış ticaret olarak isimlendirilmektedir (Krugman & Obstfeld, 2009). Bu çerçevede, yurt dışına mal veya hizmet satımı ihracat (dışsatım), yurt dışından mal veya hizmet alımı ise ithalat (dışalım) olarak adlandırılmaktadır. İhracat, ülkeye döviz girdisi sağlayarak üretim, istihdam ve yatırım üzerinde olumlu etkiler yaratırken; ithalat, iç piyasada ihtiyaç duyulan malların karşılanması ve üretimde kullanılacak ara malları ile sermaye mallarının temin edilmesi açısından kritik bir rol oynamaktadır (Yeldan, 2016).

Dış ticaretin ekonomik performans açısından en önemli göstergelerinden biri, ihracat gelirleri ile ithalat giderlerinin birbirine eşit olmasıdır. Bu durumda dış ticaret dengesinin varlığından söz edilir. Ancak çoğu ülkede dış ticaret dengesinin sürekli sağlanması güç olduğundan, ekonomik istikrar açısından mümkünse istikrarlı bir biçimde dış ticaret fazlasının elde edilmesi önem arz etmektedir (Polat, 2007). Zira dış ticaret fazlası, ülkenin döviz rezervlerini güçlendirmekte, dış borç ihtiyacını azaltmakta ve makroekonomik kırılganlıkları sınırlamaktadır (Rodrik, 2008).

Bu bağlamda dış ticaret, milletlerin kalkınmalarına katkı sağlaması, uluslararası entegrasyonların artması ve dış ticarete oluşan cari açıkların iç piyasada üretilen katma değerli ürünler vasıtasıyla ihracatta artış sağlanması suretiyle kapatılması açısından ekonomilerde kaldıraç görevi yapmaktadır (Orkunoğlu, 2021). Nitekim dış ticaret, yalnızca mal ve hizmet değişimini değil, aynı zamanda teknoloji transferini, bilgi akışını ve uluslararası iş bölümü çerçevesinde uzmanlaşmayı da beraberinde getirmektedir (Todaro & Smith, 2020). Bu nedenle dış ticaret politikaları, ülkelerin büyüme stratejilerinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmekte; korumacı ya da liberal politikalar, doğrudan ekonomik büyüme ve kalkınma süreçlerinin yönünü belirlemektedir (Krueger, 1997).

Dış ticaret politikası, bir ülkenin diğer ülkelerle olan ticari ilişkilerini tanzim etmek, dış ticarete istikamet vermek amacıyla uyguladığı stratejiler, kurallar ve uygulamalar bütünüdür (Kavak, 2001). Bu politikalar, yalnızca dış ticaret hacmini artırmaya yönelik bir araç değil, aynı zamanda ekonomik büyümenin sürdürülebilirliğini sağlamada, yerli üretim kapasitesinin güçlendirilmesinde ve uluslararası rekabet gücünün artırılmasında kritik rol üstlenmektedir (Krugman, vd., 2018). Genel olarak dış ticaret politikalarının başlıca hedefleri; ekonomik büyümeyi teşvik etmek, yerel sanayiye korumak, istihdamı artırarak işsizliği azaltmak, sanayileşmeyi ve ekonomik kalkınmayı hızlandırmak, gelir dağılımındaki adaletsizlikleri gidermek, stratejik öneme sahip kritik sektörleri korumak, dış ticaret hacmini büyütmek, döviz girdilerini artırmak ve uluslararası ticaret dengesini sağlamak şeklinde sıralanabilir (Bhagwati, 2002). Ayrıca dış ticaret politikaları, bir ülkenin küresel ticaret sistemine nasıl entegre olacağını belirleyen temel yönlendirici unsurlar arasında yer almakta, bu nedenle de yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve sosyal bir işlev de görmektedir (Rodrik, 2008).

Bu politikaların oluşturulmasında kullanılan başlıca araçlar; gümrük tarifeleri, ithalat ve ihracata yönelik kotalar, iki veya daha fazla ülke arasında imzalanan ticaret anlaşmaları, iç piyasa aktörlerine sağlanan teşvikler ve sübvansiyonlar, ithalat ve ihracatta uygulanan regülasyonlar ve kalite standartları ile ithal edilen malların iç piyasada haksız rekabete yol açmasını engelleyen çeşitli önlemlerden oluşmaktadır (Ateş, 2017). Gelişmekte olan ülkelerde bu araçların etkin bir biçimde uygulanması,

ekonomik bağımsızlığın sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu ülkeler, çoğunlukla düşük katma değerli ürünleri ihraç ederken, yüksek teknoloji ürünlerini ithal eden bir yapıdadır. Dolayısıyla dış ticaret politikalarının doğru kurgulanması hem sanayi politikalarının başarısı hem de uzun vadeli kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesi açısından kritik bir stratejik öneme sahiptir (Chang, 2003).

Dış ticaret politikalarının başlıca amaçları; yerli sanayiye dış rekabete karşı korumak, ödemeler dengesini kontrol altında tutmak, istihdamı artırmak, gelir dağılımında adaleti sağlamak, stratejik sektörlerde dışa bağımlılığı önlemek ve uzun vadeli ekonomik istikrarı temin etmektir (Krueger, 1997). Bu bağlamda dış ticaret dengesinin sağlanması, ihracatın mümkün olduğunca artırılması, ithalatın ise kontrollü bir biçimde kısıtlanarak dış ticaret fazlasının temin edilmesi ülkelerin kalkınma politikalarında önemli bir araç olarak görülmektedir. Bununla birlikte, ekonomik dengesizliklerin giderilmesi amacıyla dış ticaret politikalarında zaman zaman ters yönlü uygulamalara da başvurulabilmektedir. Örneğin, iç piyasada talep fazlası nedeniyle arz yetersizliği yaşanan bir malın ithalatı serbest bırakılarak ya da teşvik edilerek arz-talep dengesi yeniden sağlanabilir (Rodrik, 2011). Benzer şekilde, üretim sürecinde kritik öneme sahip girdilerin ithalatı kolaylaştırılarak üretim maliyetleri düşürülebilmekte ve sanayi üretimi artırılabilir. Bu tür uygulamalar, dış ticaret politikasının yalnızca korumacı bir araç olmadığını; aynı zamanda piyasa dengesini sağlayıcı, ekonomik verimliliği artırıcı ve üretimi destekleyici bir işlev taşıdığını göstermektedir (Bhagwati, 2002).

Ayrıca dış ticaretin kolaylaştırılması hem az gelişmiş ülkeler hem de gelişmekte olan ülkeler için çok önemlidir. Bu tür ülkeler, çoğu zaman üretim kapasitesinin yetersizliği nedeniyle belirli malları dışarıdan temin etmek durumunda kalmaktadır. Dış ticaret politikaları sayesinde ihtiyaç duyulan malların ülke içine daha kolay girişinin sağlanması, üretim kapasitesini destekleyerek ekonomik büyümenin devamlılığını mümkün kılmaktadır (Bahçeci, 2018). Bunun yanı sıra, dış ticaret politikaları uzun vadede teknoloji transferini teşvik etmekte, küresel değer zincirlerine entegrasyonu kolaylaştırmakta ve ülkelerin uluslararası pazarlarda rekabet güçlerini artırmalarına katkı sağlamaktadır (Todaro & Smith, 2020).

İşletmelerde kurumsallaşma ve küreselleşme çabalarıyla birlikte iş yoğunluğu giderek artmış, bu durum işletmeler açısından ciddi ölçüde zaman ve emek kaybının yanı sıra depolama, arşivleme ve bilgiye erişim sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Bu nedenle her alanda olduğu gibi dış ticaret alanında da teknolojik gelişmelerden en üst düzeyde yararlanmak kaçınılmaz hale gelmiştir (Castells, 2010). Teknolojik ilerlemeler, yalnızca üretim süreçlerinin verimliliğini artırmakla kalmamakta; aynı zamanda ülkede üretilen mal ve hizmetlerin çeşitliliğini, dış ticaretin yapılış şeklini ve dolayısıyla dış ticaret politikalarının yönelimini de doğrudan etkilemektedir (Krugman vd., 2018).

Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerindeki (BİT) gelişmeler, dış ticaretin daha hızlı, güvenilir ve düşük maliyetli yapılmasına imkân sağlamış; elektronik veri değişimi, dijital lojistik sistemleri ve e-ticaret uygulamaları dış ticaret süreçlerinin yeniden şekillenmesine yol açmıştır (UNCTAD, 2021). Bu süreç hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler açısından büyük önem taşımakta; teknolojik adaptasyon, küresel değer zincirlerine entegrasyonu kolaylaştırarak ihracat kapasitesini artırmaktadır (World Bank, 2020).

Örneğin, az gelişmiş ülkelerde üretim ağırlıklı olarak tarım sektöründe yoğunlaşırken, teknolojik gelişmeler ve artan sanayileşme sayesinde üretim yapısı zamanla sanayi ve hizmet sektörlerine kaymaktadır. Bu dönüşüm, dış ticaretin yapısını da etkilemekte; tarımsal ürünlerin ağırlığından sanayi ve yüksek teknoloji ürünlerine doğru bir yönelim gerçekleşmektedir (Güldüren & Öztop, 2020). Böylece ülke dış ticaret politikalarının da üretimdeki bu yapısal değişime paralel olarak yeniden şekillendirilmesi kaçınılmaz olmaktadır (Chang, 2003). Sanayi sektörünün güçlenmesi, daha yüksek katma değerli ürünlerin ihraç edilmesini mümkün kılarken; bu durum aynı zamanda ülkelerin dış ticaret stratejilerinde rekabet avantajı sağlayan teknoloji yoğun sektörleri destekleme ihtiyacını da gündeme getirmektedir (Rodrik, 2008).

Bu tezin temel amacı, 2023 yılında kuruluşunun yüzüncü yılını kutlayan Türkiye Cumhuriyeti'nin yüz yıllık dış ticaret performansını tarihsel ve analitik bir perspektifle incelemektir. Cumhuriyet, bir imparatorluğun bakiyesi olarak, küresel düzeyde ağır ekonomik koşulların yaşandığı Birinci Dünya Savaşı'nın ardından

kurulmuştur (Pamuk, 2014). Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuki varlığı sona ermiş olsa da Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye Cumhuriyeti'ne bıraktığı kurumsal, ekonomik ve toplumsal miras göz ardı edilemez. Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan miras; yüksek dış borç yükü, savaşların yarattığı üretim kayıpları, bozulan ekonomik hayat, kıtlık ve yoksullukla mücadele eden bir halk şeklinde kendini göstermiştir (Boratav, 2012). Bu koşullar, genç Cumhuriyet'in dış ticaret politikalarının belirlenmesinde yönlendirici olmuş, ekonomik bağımsızlık ve kalkınma arayışını devletin temel öncelikleri arasına yerleştirmiştir (Keyder, 1987).

Cumhuriyet'in dış ticaret stratejilerinin anlaşılabilmesi için Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle son yüzyıldaki dış ticaret politikalarının incelenmesi önem arz etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılda Avrupa kapitalizminin etkisi altında dış ticaretini yeniden şekillendirmek zorunda kalmış, özellikle 16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Balta Limanı Ticaret Anlaşması ile dış ticarete büyük bir dönüşüm yaşamıştır (İnalçık, 1994). Bu anlaşma, İngiltere başta olmak üzere Avrupalı devletlere geniş ticari imtiyazlar tanımış, ithalat serbestliği ile Osmanlı İmparatorluğu pazarını yabancı mallara açmış, buna karşılık ihracat üzerinde önemli kısıtlamalar getirmiştir (Quataert, 1993). Sonuçta Osmanlı toprakları giderek Avrupa sanayi ürünleri için açık bir pazar haline gelirken, yerli üreticiler rekabet gücünü kaybetmiş ve ülke ekonomisi dışa bağımlı bir yapıya sürüklenmiştir. Bu miras, Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının dış ticarete milli ve bağımsız bir politika geliştirme çabalarının arka planını oluşturmaktadır (Kasaba, 1988).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan yaklaşık altı yıl sonra, dünya ekonomisini derinden sarsan ve küresel kapitalist sistemin kırılganlığını açığa çıkaran 1929 Büyük Buhranı yaşanmıştır. Bu kriz, dış ticarete yüksek derecede bağımlı olan genç Cumhuriyet'in ihracat gelirlerinde önemli bir daralmaya yol açmış, aynı zamanda liberal politikaların sürdürülebilir olmadığını ortaya koyarak devletçi ekonomi modeline yönelişi hızlandırmıştır (Boratav, 2012). Büyük Buhran'ın etkileri henüz aşılmadan, Türkiye fiilen katılmamış olsa da İkinci Dünya Savaşı'nın ekonomik yansımalarını ciddi biçimde hissetmiştir. Savaş yıllarında üretim kapasitesinde düşüş, işgücü kaybı ve tüketim mallarında kıtlık yaşanırken, dış

ticaret hacmi daralmış ve devletin ekonomideki belirleyici rolü daha da artmıştır (Pamuk, 2014).

1950 yılı ise çok partili siyasi hayata geçişle birlikte Türkiye ekonomisi açısından yeni bir dönüm noktası olmuştur. Demokrat Parti'nin uyguladığı daha liberal ve dışa açık politikalar, özellikle tarım sektöründe verimliliği artırmış, ihracatta geçici artışlar yaratmıştır. Ancak aynı dönemde ithalatın da hızla artması dış ticaret açığının kronikleşmesine zemin hazırlamıştır (Keyder, 1987). 1960 sonrasında ise ekonomik kalkınma planları çerçevesinde ithal ikameci politikalar benimsenmiş, ithalat kısıtlamaları ile sanayileşmenin teşviki hedeflenmiştir. Bu politikaların dış ticaret üzerindeki etkileri, ihracatın yapısının tarımdan sanayiye kaymaya başlaması, ancak ithalat bağımlılığının devam etmesi şeklinde kendini göstermiştir (Yeldan, 2006).

Cumhuriyet tarihi boyunca ekonomik ve siyasi yapının istikrarsız seyri dış ticaret politikalarının da sık sık değişmesine neden olmuştur. Yaklaşık on yılda bir yaşanan askeri darbeler, demokratik süreci kesintiye uğrattığı gibi ekonomik istikrarı da bozmuş, dış ticaret performansını olumsuz etkilemiştir (Öniş & Şenses, 2009). 1994, 2001 ve 2008 gibi dönemlerde yaşanan ekonomik krizler, Türkiye'nin dış ticaretinde keskin dalgalanmalara yol açmış, ithalatın ihracata kıyasla daha hızlı artması yapısal dış ticaret açığını derinleştirmiştir (Erdilek, 2005).

Son yıllarda ise 15 Temmuz 2016 silahlı darbe teşebbüsü, Türkiye ekonomisinde finansal piyasalarda dalgalanmalara ve dış ticarete kısa vadeli daralmalara neden olmuştur (Akyüz, 2018). Bu olumsuzlukların etkileri giderilemeden 2020 yılında başlayan Covid-19 pandemisi, küresel tedarik zincirlerinin bozulması ve uluslararası talebin daralması nedeniyle ihracat ve ithalatta önemli düşüşlere yol açmıştır (World Bank, 2021). Tüm bu dalgalı süreçler dikkate alındığında, Cumhuriyet'in yüz yıllık dış ticaret serüveni incelenirken yalnızca dönemlerin ekonomik büyüme performansları değil, aynı zamanda iç ve dış politika tercihleri, krizler ve uluslararası konjonktür de göz önünde bulundurulmalıdır. Özellikle ithal ikameci politikaların uygulandığı kapalı ekonomi modelinin sonuçları ile dışa açılmanın benimsendiği liberal dönemlerin etkilerinin karşılaştırmalı analizi,

Türkiye'nin dış ticaret performansının yapısal dönüşümünü anlamak açısından kritik bir önem taşımaktadır (Öniş & Şenses, 2009).

Bu tezde giriş bölümünü takip eden birinci bölümde, tarihsel arka plan olması hasebiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarından Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılına kadar olan dış ticaret yapısı ele alınacak; ikinci bölümde ise Cumhuriyet'in kuruluşundan 2024 yılı sonuna kadar olan dış ticaret politikaları ve performansı incelenecektir. İkinci bölüm altı temel döneme ayrılacaktır. 1923'ten 1929'a kadar olan süreçte, Cumhuriyet'in kuruluş yılları, Lozan Antlaşması sonrası ekonomik yeniden yapılanma, altyapı eksiklikleri ve tarımsal ürün ağırlıklı dış ticaret analiz edilecektir. İkinci dönem olan 1930'dan 1944'e kadar süren yıllarda, Büyük Buhran'ın etkisiyle devletçilik ve ithal ikameci politikaların uygulandığı; sanayileşme girişimlerinin ve devlet müdahalelerinin yoğunlaştığı yapı değerlendirilecektir. Üçüncü dönem olarak 1945'ten 1959'a kadar olan süreçte, II. Dünya Savaşı sonrası liberal ekonomik politikalar, dış yardımlar ve Marshall Planı'nın Türkiye'nin dış ticaretine etkileri incelenecektir. Dördüncü dönem olan 1960'tan 1979'a kadar olan süreç, planlı ekonomi politikalarının ve kalkınma planlarının dış ticarete yansımalarıyla birlikte kamu yatırımlarının etkilerini kapsamaktadır. Beşinci dönem olarak 1980'den 1999'a kadar geçen süreçte, küreselleşme çabaları çerçevesinde ekonomik liberalleşme, 24 Ocak kararları ile birlikte ihracata dayalı sanayileşme politikalarının ithalat ve ihracat performansına yansımaları ele alınacaktır. Altıncı ve son dönem olan 2000–2024 aralığında ise Türkiye'nin küreselleşme süreci, Gümrük Birliği, Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) ve teknolojik dönüşüm süreçlerinin dış ticaret hacmi ve ürün yapısı üzerindeki etkileri değerlendirilecektir.

Üçüncü bölümde Türkiye Cumhuriyeti'nin yüz yıllık dış ticaret performansı daha ayrıntılı olarak incelenecek; bu kapsamda ihracat, ithalat, dış ticaret dengesi, dış ticaret hacmi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı ayrı başlıklar altında analiz edilecektir. Her bir göstergenin tarihsel seyri ve uygulanan ekonomik politikalarla ilişkisi grafikler eşliğinde değerlendirilecektir. Akabinde Türkiye'nin dış ticaret kompozisyonu, özellikle ihracatın niteliği açısından ele alınacak; tarım ve hayvancılık ürünleri, sanayi ürünleri ve yüksek teknoloji ürünleri temelinde meydana

gelen değişimler, bu değişimlerin arkasındaki politika tercihleriyle birlikte tartışılacaktır. Son olarak Türkiye'nin küresel ticaretteki yeri ve payı incelenerek, tüm bu değerlendirmeler ışığında tez sonuç ve genel değerlendirme bölümü ile tamamlanacaktır. Bu bütüncül yaklaşım sayesinde, Türkiye'nin dış ticaretinin tarihsel dönüşümü ve geleceğe dönük yapısal sorunları daha net bir biçimde ortaya konacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. TARİHSEL ARKA PLAN OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN SON YILLARINDAN CUMHURİYETE DİŞ TİCARET

Osmanlı İmparatorluğu, sahip olduğu stratejik jeopolitik konum nedeniyle oldukça canlı ve dinamik bir iktisadi yapıya sahip olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklenme süreci boyunca sanayi, ticaret, tarım, ulaşım, ekonomik ilişkiler, ekonomik kurumlar ve hizmetlerde geniş çaplı değişiklikler meydana gelmiştir (Özgün, 2008). Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yapısı aynı dönemdeki Avrupa'nın ekonomik yapısından farklı olmakla beraber aynı temel düşünce üzerine kurulu idi. Ekonomide ana hedef halkın temel ihtiyaçlarının tedariki olunca ithalat ve ihracat rejimi olarak modern politikalardan çok daha farklı politikalar uygulanmaktaydı. Genel itibariyle ülke içinde mal kıtlığının ve bundan kaynaklı fahiş fiyat artışlarının önlenmesi amacıyla ihracat özel izinlere ya da ağır gümrük vergilerine tabi tutulurken, ithalat serbest bırakılmaktaydı. Öte yandan ülke içinde mal kıtlığının meydana gelmemesi için üretim teşvik edilmekte ve desteklenmekteydi (Genç, 2013).

Ticari hayatta kullanılan ölçü ve tartı aletleri devlet tarafından denetlenirken, birçok temel ihtiyaç maddelerinde uygulanacak azami fiyatlar yine devlet tarafından belirlenmekteydi. Ekonomide devletin aşırı müdahalesi mevcut olup, narh uygulaması bulunduğundan aşırı kâr marjına izin verilmesi mümkün bulunmamaktaydı. Bu nedenle de Orta Çağ Avrupa'sında burjuva sınıfı ortaya çıkmışken Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir sınıfın oluşumuna izin verilmemiştir (Uçar, 2020). Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde genel olarak iç ticaret hacmi, dış ticaret hacminden fazla olmuştur. Ayrıca iç ticarete bu şekilde önem verilmesi, dönemin koşullarının da bir gereği olup Osmanlı'nın ekonomik açıdan büyümesinde de ciddi katkılar sağlamıştır (Kars, 2021).

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan 18. yüzyıla kadar sürekli genişleme eğilimi göstermiş ve Asya, Avrupa ve Afrika'nın büyük bir kısmına yayılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik sahasını üç kıtaya yaymasının doğal bir sonucu olarak dönemin uluslararası ticaretinde çok önemli yer tutan önemli ticaret merkezleri, işlek limanlar ve su yollarında hakimiyet sahibi olmuştur. Devlet bir

yandan bu merkezlerden gelir elde ederken diğ er yandan da ticaret yollarının güvenliğini sağlayarak, kervansaraylar ve hanlar inşa ederek Osmanlı İmparatorluğu içinde ticareti son derece güvenli hale getirmiştir (Pamuk, 2005).

Osmanlı İmparatorluğu bu süreç içinde i  ve dış ticaretini geliştirmek için gerek fethettiği ülkeler ile gerekse komşu ülkeler ile ticari faaliyetlerini geliştirmeye  zen göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu bir yandan genişlerken bir yandan da halkının refahını artırmak, devlet hazinesini doldurmak amacını güttüğünden dolayı ticaret yollarına h kim olmaya ayrı bir önem vermiştir (Küpeli, 2008).

18. yüzyılın son dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa  lkeleri arasındaki ticarete geline  nokta birçok yabancı gözlemci ve konsolosun raporlarında yer bulmuştur. Bahse konu raporlara göre Osmanlı İmparatorluğu güvenli limanlarıyla, deniz ticareti şartlarıyla, ülke içi üretim yapısıyla gerek sına  ürünler gerekse temel tüketim maddeleri açısından çok zengin bir ticaret potansiyelini barındırmaktaydı. Bunun dışında Osmanlı İmparatorluğu’nda vergilerin makul bir seviyede bulunması, ülke içinde uygulanan kanunların belirli ve sağlam oluşu ile uygulanmasına hassasiyet gösterilmesi, ülke topraklarının verimli olması ve idarenin hassasiyeti sebebi ile i  piyasanın temel tüketim maddeleri açısından bol ve ucuz olması; i  piyasadaki üretim faaliyetleri ile i  ticaretin gelişmelere açık olması ve Osmanlı İmparatorluğu ile ticaret yapan ülkeler arasındaki ticari faaliyetlerinin ticaret yapılan ülkeler ile ikili anlaşmalar yapılmak suretiyle güvence altına alınması, yabancıların Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki ticari faaliyetlerini oldukça cazip bir hale getirmekteydi (Elibol, 2005).

Osmanlı İmparatorluğu’nun ticaret ve ekonomi politikalarına dair en önemli gelişmelerden biri 16 Ağustos 1838 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında yapılan Balta Limanı Anlaşmasıdır (Aslan, 2023). Balta Limanı Anlaşmasının yapılmasına zemin hazırlayan en önemli gelişme İngiltere’de meydana gelen sanayi devrimi ve bu devrim sonrası İngilizlerin yeni pazar arayışları olmuştur. Bir diğ er önemli gelişme ise Osmanlı İmparatorluğu’nda 1831 yılında patlak veren Mehmet Ali Paşa İsyanı sonucunda Mehmet Ali Paşa’nın dış ticareti tekeline almak suretiyle sanayi ve askeri gücünü artırması ve bu isyan sonunda Rusya’nın etkisinin artmasıdır. Yine Avrupalı tacirlerin Osmanlı İmparatorluğu egemenliğindeki

pazarlara girişte çeşitli engellerle karşılaşması ve bu durumun karşılıklı ticareti sekteye uğratması da Balta Limanı Anlaşmasının yapılmasına zemin hazırlayan etkenlerden biri olmuştur (Eşiyok, 2010). Balta Limanı anlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun iç pazarında üretilen hammaddelerin ülke dışına çıkarılmasını engelleyen tekel sistemi kaldırılmış, İngiliz tacirlerine çeşitli ayrıcalıklar tanınarak Osmanlı ürünlerini ihraç hakkı verilmiş, İngiliz gemileri ile gelen mallara bazı vergi ayrıcalıkları tanınmıştır. Balta Limanı Anlaşmasında kabul edilen hükümler ile Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaretinde genel olarak İngiltere lehine bir durum ortaya çıkarılmaktaydı (Keleş, 2021).

Balta Limanı Anlaşması hükümlerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda vergi oranları ihracatta yüzde 12, ithalatta yüzde 5 olarak uygulanacak olup, 1838 yılından önce yerli ve yabancı tacirlerden yüzde 8 oranında alınan iç gümrük vergisi yabancı tacirlerden alınmayacaktır (Aslan, 2023). Anlaşmanın ilk on yılında ticaret Osmanlı İmparatorluğu lehine gelişirken, dış ticaret dengesi ne yazık ki aynı performansı gösterememiştir. Osmanlı İmparatorluğu lehine gelişen ticaret hadleri zamanla seyrini değiştirmiş ve İngiltere lehine gelişmeye başlamıştır (Boratav, 2005). Süreç içerisinde Osmanlı İmparatorluğu 1700'lü yılların sonunda kendi ihtiyaçlarını karşılarken ve aynı zamanda ihracatçı bir ülke konumundayken, 1800'lü yılların sonlarına doğru kendi ihtiyaçlarını bile ithalat ile karşılamak zorunda kalmıştır (Eşiyok, 2010).

Bu anlaşmanın meydana getirdiği ekonomik ortamın etkisi sebebiyle Osmanlı İmparatorluğu ekonomik hayatının en önemli yapı taşlarından biri olan zanaatlarda hatırı sayılır bir gerileme olmuştur. Uzun vadede ise artık Osmanlı İmparatorluğu'nun bu anlaşmanın taraflarından bağımsız olarak bir dış ticaret politikası yürütmesi imkânsız hale gelmiştir. Hatta bu husus Lozan barış görüşmeleri esnasında bile çekişmeli bir konu olarak gündeme getirilmiş ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kendi dış ticaret politikasını belirlemesine ve yürütmesine karşı çıkmıştır (Pamuk, 2014).

TDV İSAM kütüphanesi arşivinde yer alan ve Balta Limanı'nda basılmış olan 126 sayfalık “Devlet-i Aliyye ile Düvel-i Müttehaba Arasında Uhud-ı Atika” adlı kitapçıkta Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli devletlerle imzaladığı ticaret

antlaşmaları numaraları ile birlikte verilmiştir. Adı geçen esere göre Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya (Nimçe), İspanya, Hollanda, Danimarka, Belçika, İsveç, Sicilya Krallığı, Sardunya Krallığı ve Toskana Büyük Dükalığı arasında ticaret antlaşmaları imzalanmıştır (Devlet-i Aliyye ile Düvel-i Müttehaba Arasında Uhud-ı Atika, 1258/1842, TDV İSAM Arşivi).

Balta Limanı Anlaşmasından sonra bahse konu anlaşma hükümlerinin uygulanması neticesinde dış ticaret dengesi ithalat lehine bozulan ve dezavantajlı duruma düşen Osmanlı İmparatorluğu dış ticaret dengesinde iyileşmeye gitmek amacıyla vergi oranlarında değişikliğe gitmiş, ithalatta uygulanan vergi oranını yüzde 15 seviyesine çıkarmıştır (Aslan, 2023). 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz kapitülasyonları tek yanlı olarak feshettiğini açıklayarak gümrük vergi oranlarını yüzde 15-16 oranında uygulayacağını deklere etmiştir (Kepenek ve Yentürk, 2005). Bir yıl sonrasında bu değişikliklerin de yerli üreticileri yeteri kadar korumadığı fark edilerek gümrük vergi oranları yüzde 30 seviyesine kadar çıkarılmıştır. 1916 yılında sabit vergi uygulaması terk edilmiş olup sektör bazında belirlenen oransal vergi (ad valorem) uygulamasına geçiş yapılmıştır. Bu uygulamalara geçişte amaç bir yandan ulusal ticari faaliyetleri koruma altına alırken diğer yandan mevcut kaynakları korumaktır. Öte taraftan ülkeye alkollü içkilerin girişini önlemek, yurt içindeki altının çıkışını engellemek ve bazı alanlarda devlet eliyle tekeller oluşturmak suretiyle dış ticareti nispeten kontrol altına almak amaçlanmıştır (Savrul vd., 2013).

Bütün bu uygulamalara rağmen dış ticaret dengesinin ithalat lehine bozulmasının önüne geçilememiş ve 1800'lü yıllar genelinde ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 90 seviyelerinde iken 1900'lü yılların başında bu oran yüzde 68 seviyelerine gerilemiştir (Aslan, 2023). Yani Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde hatırı sayılır miktarda dış ticaret açıklarının bulunduğu görülmektedir. Ulusal ticaret ise ülke çapında olmaktan daha çok bölgesel çapta sürdürülmektedir. Bu da doğal olarak ülke ekonomisinin ciddi oranda bozulmasına ortam hazırlamıştır (Savrul vd., 2013).

1900'lü yılların başından itibaren Osmanlı İmparatorluğu dış ticareti sürekli olarak açık verme eğilimine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğu toprak kayıpları ile

küçülmesine rağmen dış ticaret hacmini sürekli olarak artırmıştır. Dışa bağımlılığı azaltma çabaları sonuç vermemiş, Birinci Dünya Savaşı ile beraber vergi oranlarının artırılması, kapitülasyonların tek yanlı olarak kaldırılması çabaları da sonuç vermemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın ağır ekonomik koşulları Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan yenik çıkmasıyla birleşince Osmanlı ekonomisi alt üst olmuştur (Uçar, 2020).

Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşına İttifak Grubu içinde girmiş, savaş sebebi ile meydana gelen gerek ulusal gerekse uluslararası şartlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Bilhassa savaşın başlamasıyla beraber ithalat oldukça zor bir hale gelirken, ihracat ise neredeyse durma noktasına gelmiş, ülke içinde artık savaş ekonomisine geçilmiştir. Bu aşamada ordunun ihtiyaç duyduğu askeri malzemenin temin edilmesi ve günlük yaşesinin temininde çok önemli sorunlar yaşanmıştır. Ortaya çıkan bu sorunların çözümü amacıyla bir yandan “harp vergisi” gibi bazı ekonomik önlemler alınırken, öte yandan “tekâlifî harbiye” gibi bazı kanunlar çıkarılarak halka birtakım yeni mükellefiyetler yüklenmiştir (Korkmaz, 2020). Halka yüklenen bu ek yükümlülükler sebebi ile zaten ekonomik zorluklar içinde bulunan halkın durumu daha da kötü hale gelmiştir.

19. yüzyıl sonundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu dış ticaretine ait istatistikler de bu durumun açık göstergesidir. 1880 yılında ithalat 17.847 milyon Osmanlı lirası, ihracat ise 8.467 milyon düzeyinde gerçekleşmiş ve dış ticaret açığı 9.350 milyon olmuştur. 1913 yılına gelindiğinde ithalat 41.842 milyon, ihracat 21.600 milyon Osmanlı lirasına yükselmiş, dış ticaret açığı ise 20.242 milyon lira seviyesine çıkmıştır. Bu rakamlar Osmanlı'nın giderek artan ithalata bağımlılığını açıkça ortaya koymaktadır (Pamuk, 1987).

1873–1914 döneminde ihracatın ithalatı karşılama oranı ortalama yüzde 55 düzeyinde kalmış, dış ticaret açığı yapısal bir nitelik kazanmıştır. İhracat büyük ölçüde tarım ürünlerine dayanmakta; pamuk, kuru üzüm, afyon ve incir gibi ürünler toplam ihracatın yüzde 55'ini oluştururken; ithalatın yüzde 75'i ise gıda ve tekstil ürünlerinden meydana gelmekteydi. 1890–1913 arasında Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu ithalatındaki payı yüzde 2'den yüzde 17,6'ya, ihracattaki payı ise yüzde 8,3'e yükselmiş; buna karşılık İngiltere'nin ithalat payı yüzde 50,6'dan yüzde

33,6'ya, ihracat payı yüzde 49,7'den yüzde 31,6'ya gerilemiştir. Bu tablo Osmanlı dış ticaretinde yönelim değişimini ortaya koymaktadır (Quataert, 1993; Çıtır, 2023).

Balta Limanı Anlaşması sonrasında ucuz İngiliz tekstil ürünlerinin Osmanlı pazarlarına girmesiyle birlikte özellikle İstanbul'daki dokuma tezgâhlarında dramatik bir düşüş yaşanmıştır. Örneğin, 1830 yılında İstanbul genelinde 3.160 olan tezgâh sayısı 1866 yılına gelindiğinde yalnızca 37'ye düşmüştür (Eşiyok, 2010; Quataert, 1994; Owen, 1993). Bu durum, Osmanlı sanayisinin rekabet gücünü kaybettiğini ve dış ticaret bağımlılığının arttığını göstermektedir. 20. yüzyıl başlarında Osmanlı ithalatının yaklaşık yüzde 33'ü gıda, yüzde 33–38'i tekstil ve giyim, yalnızca yüzde 10'u yatırım mallarından oluşurken; ihracatın yüzde 45'i tahıl, yüzde 38'i sınai bitkiler ve yüzde 13'ü mamul mallardan meydana gelmekteydi (Pamuk, 1987; Eşiyok, 2010). Bu tablo, Osmanlı dış ticaretinde düşük katma değerli ürünlerin ağırlığını ve ithalatta sanayi mallarına olan bağımlılığı açıkça ortaya koymaktadır.

Bütün bu gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde giderek büyüyen dış ticaret açıkları, sanayisizleşme süreci, dışa bağımlılık ve ekonomik kırılganlıklarla karşı karşıya kaldığını ortaya koymaktadır. I. Dünya Savaşı'nın ağır ekonomik koşullarıyla birleşen bu yapısal sorunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik düzenini alt üst etmiş, imparatorluğun çöküşünde önemli rol oynamıştır. Bu miras genç Türkiye Cumhuriyeti'ne devredilmiş, Cumhuriyet'in ilk yıllarında dış ticaret politikalarının belirlenmesinde ekonomik bağımsızlık, sanayileşme ve ulusal pazarın korunması temel hedefler haline gelmiştir. Lozan Barış Konferansı'nda dahi Osmanlı'dan devralınan bu dış ticaret düzeni tartışma konusu olmuş, yeni devletin dış ticarete bağımsız hareket etme arzusu çeşitli uluslararası engellerle karşılaşmıştır. Dolayısıyla Osmanlı'nın son dönem dış ticaret deneyimi Cumhuriyet'in ekonomik politikalarının şekillenmesinde doğrudan belirleyici olmuştur.

Tablo 1'de Osmanlı İmparatorluğu'nun 1840-1912 yılları arasındaki dış ticaret verileri yer almaktadır.

Tablo 1. 1840-1912 Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Dış Ticaret

Yıl	İhracat (Bin sterlin)	İthalat (Bin sterlin)	Denge (Bin sterlin)	Dış Ticaret Hacmi (Bin sterlin)	Karşılama Oranı Yüzde
1840’lı Yıllar	5.899	7.845	-1.946	13.744	75,2
1873-1877	16.402	22.356	-5.954	38.758	73,4
1900’lü yıllar	12.202	20.822	-8.620	33.024	58,6
1910-1912	19.967	36.436	-16.469	56.403	54,8

Kaynak: (Issawi 1981, 82 Aktaran Kepenek & Yentürk, 2010)

Tablo 1’de görüldüğü üzere, 1840–1912 döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun dış ticaret hacmi istikrarlı bir artış göstermiştir. Ancak bu artış dengeli bir şekilde gerçekleşmemiş; ithalat ihracattan çok daha hızlı yükselmiştir. Örneğin, 1840’lı yıllarda yaklaşık 5,9 milyon sterlin olan ihracat, 1910–1912 döneminde 20 milyon sterlin civarına ulaşırken; ithalat aynı dönemde 7,8 milyon sterlinden 36,4 milyon sterline yükselmiştir. Böylece dış ticaret hacmi önemli ölçüde genişlemiş olsa da dış ticaret dengesi sürekli ithalat lehine bozulmuş, ihracatın ithalatı karşılama oranı 1840’larda yüzde 75,2 iken dönemin sonunda yüzde 54,8’e gerilemiştir.

1840-1912 döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun başlıca ticaret ortakları İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya olmuştur. Ticaretin yapısına bakıldığında, ihraç edilen ürünlerin büyük ölçüde tarım ürünleri (buğday, pamuk, tütün), hayvansal ürünler ve bazı madenlerden oluştuğu; ithal edilen malların ise sanayi ürünleri, tekstil, makineler ve kimyasallar olduğu görülmektedir (Yücel, 2023). Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi, sanayi ürünleri bakımından dışa bağımlı hale gelmiştir.

Resmî istatistikler 1878’den itibaren yayımlanmış, öncesindeki dönem için ise Şevket Pamuk gibi iktisat tarihçileri uluslararası verilerden yararlanarak seriler oluşturmuştur. Pamuk’un çalışmalarına göre 1830–1911 arasında ihracat yaklaşık 6,8 kat, ithalat ise 9,4 kat artmıştır (Pamuk, 1984). Benzer şekilde, 1840–1913 döneminde Osmanlı İmparatorluğu ihracatı mevcut fiyatlarla beş kat, ithalat ise altı buçuk kat artış göstermiştir (Pamuk, 1987). Ayrıca 1840–42 döneminde dış ticaret hacminin GSYH’ye oranı yüzde 9 iken bu oran 1913–14’te yüzde 29’a yükselmiştir

(Pamuk, 1987). Bu veriler, dış ticaretin ekonomide giderek daha merkezi bir rol üstlenmesine rağmen yapısal bir dönüşümün gerçekleşmediğini ortaya koymaktadır.

Dış ticaretin kompozisyonu da bu durumu teyit etmektedir: İhracatta hammadde ve gıda ürünlerinin payı yüzde 90 civarında kalırken, ithalatın yaklaşık yüzde 66'sı sanayi ürünlerinden oluşmuştur (Pamuk, 1987). Yani Osmanlı ekonomisi bir hammadde ihracatçısı ve sanayi ürünü ithalatçısı kimliğine sahip olmuş, bu da dışa bağımlılığı derinleştirmiştir. Ticaret hacmindeki artışın kalkınma yaratıcı bir dönüşüme evrilememesi, Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlenecek iktisat politikalarının belirlenmesinde önemli bir deneyim oluşturmıştır.

Avrupa'da yaşanan sanayi devrimini yakalayamadığı için dış ticaret açısından zaten kırılgan bir konumda bulunan Osmanlı İmparatorluğu, Balta Limanı Antlaşması ile birlikte dış ticarete önemli bir dezavantaja düşmüştür. Bu antlaşma ile Osmanlı ürünleri üzerinde İngiltere lehine tanınan ayrıcalıklar, yerli üreticiyi rekabet dezavantajına uğratmış ve dış ticaret açıklarının giderek artmasına neden olmuştur. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, ihracatın ithalatı karşılama oranının yüzde 50'lerin altına inmesi ve dış ticaret açığının sürekli büyümesi, Osmanlı ekonomisinin yapısal bir sorunla karşı karşıya olduğunu ortaya koymuştur. Bu süreç, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da kendini hissettirmiş; genç Türkiye Cumhuriyeti, ekonomik kalkınma ve ulusal sanayileşme hedefleri çerçevesinde, kronik hale gelen dış ticaret açıklarını kapatmak ve dış ticaretin yapısal sorunlarını çözmek için kapsamlı politikalar geliştirmek zorunda kalmıştır (Pamuk, 2014; Aslan, 2023).

Bu bağlamda, yeni devlet hem ithalat-ihracat dengesini sağlamaya, hem de yerli üretimi destekleyerek sanayi ürünlerinin üretim kapasitesini artırmaya yönelik önlemler almış; gümrük vergileri, teşvik mekanizmaları ve dış ticaret düzenlemeleri ile dışa bağımlılığı azaltmayı hedeflemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticarete yaşadığı bu uzun süreli kırılganlık, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomi politikalarının şekillenmesinde doğrudan etkili olmuş ve dış ticaretin ülke kalkınması açısından stratejik bir araç olarak ele alınmasına yol açmıştır (Elibol, 2005; Savrul vd., 2013).

İKİNCİ BÖLÜM

2. CUMHURİYETTEN GÜNÜMÜZE DIŞ TİCARET (1923-2024)

Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde imzalanan ticaret antlaşmaları, özellikle de 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması, dış ticaret rejiminin aşırı derecede serbestleşmesine neden olmuştur. Bu durum, yerli üreticilerin yabancı rekabet karşısında korunmasız kalmasına ve dış ticaret dengesinin ithalat lehine sürekli bozulmasına yol açmıştır (Pamuk, 2014; Kepenek & Yentürk, 2010). Nitekim 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı dış ticaretinde açıklar giderek artmış, ülke ekonomisi dışa bağımlı bir yapıya sürüklenmiştir (Issawi, 1981). Bu bağlamda 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli önceliklerinden biri, dış ticaret alanında ortaya çıkan bu yapısal sorunların çözülmesi ve dış ticaret açığının kontrol altına alınması olmuştur. Cumhuriyet yönetimi, dış ticaret dengesini sağlamak amacıyla özellikle erken dönemde ithalatı kontrol altına almaya yönelik korumacı politikaları gündeme getirmiştir (Boratav, 2019).

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar geçen 100 yıllık süredeki dış ticaret performansını inceleyen bu tezde, ekonomik ve politik bağlamdaki farklı dinamikleri daha sağlıklı analiz edebilmek amacıyla inceleme dönemi altı temel döneme ayrılmıştır. 1923'ten 1929'a kadar olan süreç, Cumhuriyetin kuruluşunu ve ilk yıllarını, Lozan Antlaşması sonrası ekonomik yeniden yapılanmayı, altyapı eksikliklerini ve tarımsal ürün ağırlıklı dış ticareti yansıtmaktadır. İkinci dönem olan ve 1930'dan 1944'e kadar süren dönem, devletçilik ve ithal ikameci politikaların uygulandığı; Büyük Buhran'ın etkisi altında sanayileşme girişimlerinin ve devlet müdahalesinin yoğunlaştığı bir yapıyı ortaya koymaktadır. Üçüncü dönem olan ve 1945'ten 1959'a kadar olan süreç ise II. Dünya Savaşı sonrası liberal ekonomik politikaların ve dış yardımların etkilerini göstermektedir. Dördüncü dönem olarak incelenen 1960'tan 1979'a kadar olan dönem, planlı ekonomi politikalarının uygulandığı ve kalkınma planları ile kamu yatırımlarının dış ticaret üzerindeki yansımalarını kapsamaktadır. Beşinci dönem, 1980'den 1999'a kadar olan süreç, küreselleşme çabaları çerçevesinde ekonomik liberalleşme ve ihracata dayalı sanayileşme politikalarının uygulandığı, bu politikaların ithalat ve ihracat performansı üzerindeki etkilerini ortaya koymaktadır.

Son olarak altıncı ve son dönem olan 2000'den 2024'e kadar olan dönem ise küreselleşme, Türkiye Cumhuriyeti'nin Gümrük Birliği, Serbest ticaret Anlaşmaları (STA) ve teknolojik dönüşüm süreçlerinin Türkiye'nin dış ticaret hacmi ve ürün yapısı üzerindeki etkilerini kapsamaktadır.

Bu dönemlendirme, Türkiye'nin dış ticaret performansındaki yapısal değişimleri ve politika etkilerini kronolojik bir çerçevede değerlendirebilmek için çalışmaya analitik bir yapı kazandırmakta; aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin bir yüzyıllık dış ticaret performansının hem tarihsel hem de yapısal bağlamda incelenmesini sağlayarak, dış ticaret politikalarının ekonomik kalkınma süreci üzerindeki etkilerinin bütüncül bir perspektifle değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

2.1. 1923-1929 Yılları Arası Dış Ticaret

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu tarih olan 1923 yılından günümüze kadar farklı iktisadi politikalar uygulanmıştır. Atatürk döneminde uygulanan ekonomi politikaları, 1923 Cumhuriyetin ilanından 1929 Büyük Buhran dönemine kadar geçen ve genel olarak liberal ekonomi politikalarının uygulandığı dönem ile 1930 yılından Atatürk'ün öldüğü 1938 yılına kadar geçen ve devletçi ekonomi politikalarının uygulandığı dönem olarak iki farklı kategoride sınıflandırılabilir (Sarıçoban, 2020).

Yukarıda yapılan açıklama bağlamında Türkiye Cumhuriyeti her ne kadar yeni kurulan bir devlet ise de Osmanlı İmparatorluğundan devraldığı ekonomik mirasın oldukça kötü olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti son yıllarını tamamen Balkan harbi, Birinci Dünya Savaşı gibi savaşlarla geçirdiği gibi genç Türkiye Cumhuriyeti de ilk yıllarını Kurtuluş Savaşı ile geçirmek zorunda kalmıştır. Bu itibarla yaklaşık olarak son 11 yılın savaş ekonomisinin etkisinde olduğu gerçeği göz önüne alındığında Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğinin şekillenmesi adına ekonomi politikalarının yeniden belirlenmesi gerektiği açıktır. Bu politikaların belirlenebilmesi için 17 Şubat–4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir İktisat Kongresi gerçekleştirilmiştir.

I. İzmir İktisat Kongresi, Millî Mücadele'nin hemen ardından, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi bağımsızlık hedeflerini şekillendiren en önemli adımlardan biri olmuştur. Kongre, yalnızca iç ekonomik yapıyı düzenlemeyi değil, aynı zamanda dış ticaret politikalarının temel çerçevesini belirlemeyi de amaçlamıştır (Boratav, 2006; Yücel, 2020). Bu bağlamda, milli iktisat anlayışı çerçevesinde yerli üretimin teşviki, yabancı sermaye ve azınlıkların hâkimiyetindeki ticaret yapısının dönüştürülmesi ve ulusal bir burjuvazinin oluşturulması hedeflenmiştir (Parasız, 1998; Yücel, 2020). Kongre kararları, devletin ekonomik yaşama müdahalesini meşrulaştırmış ve dış ticarete korumacı politikaların benimsenmesine teorik bir zemin hazırlamıştır (Kazgan, 1982; Yücel, 2020).

Öte yandan kongre, dış ticaret açısından bağımsızlık vurgusunu öne çıkararak, Osmanlı'dan devralınan kapitülasyonlara dayalı dışa bağımlı ekonomik yapının tasfiyesini hedeflemiştir. Lozan Antlaşması'nın gümrük tarifeleri üzerindeki sınırlamaları Türkiye'nin elini kısıtlamasına rağmen, İzmir İktisat Kongresi, uzun vadeli dış ticaret politikalarında gümrük korumacılığına dayalı bir yönelimin habercisi olmuştur (Pamuk, 2009; Yücel, 2020). Bu yönüyle Kongre, yalnızca siyasi bağımsızlığın değil, aynı zamanda ekonomik ve ticari bağımsızlığın da kurumsallaşmasında tarihsel bir dönüm noktası olarak değerlendirilmektedir (Alpay & Alkin, 2020; Yücel, 2020).

Kongrenin yapıldığı döneme bakıldığında, her ne kadar başarı ile çıkılan bir milli mücadele dönemi yaşanmış ise de gerek milli mücadele dönemi öncesi Osmanlı Devleti'nin son döneminin savaşlarla geçirilmiş olması gerekse zaten yorgun ve fakir düşmüş olan halkın Kurtuluş Savaşı ile daha da fakirleşmesi Türkiye ekonomisinin de zor bir süreçten geçmesine sebep olmuştur. Öte yandan dönemin en belirgin özelliklerinden olan milliyetçilik akımının doğal bir sonucu olarak yoğun bir biçimde toprak kaybına uğrayan Osmanlı İmparatorluğu'nda da yavaş yavaş milliyetçilik akımı etkisini göstermiş ve milli iktisat akımı taraftar bulmaya başlamıştır. İzmir İktisat Kongresi bir bakıma bu milli iktisat fikrinin iktidar tarafınca da benimsendiğinin göstergesidir (Atagenç, 2017). İzmir İktisat Kongresi'nde bütün bu adımlar atılırken temel hedef Mustafa Kemal Paşa'nın da belirtmiş olduğu gibi

“iktisadi bağımsızlığı” sağlamaktır. Bunlar, sonraki süreçte ülke ekonomisinin gelişimine ciddi katkılar sağlamıştır (Koç, 2000).

11 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan görüşmeleri kapitülasyonlar, Osmanlı’nın dış borçları, boğazlar sorunu, Musul meselesi, Avrupa ülkelerine tanınan adli ve ekonomik ayrıcalıklar ve Ankara Hükümetinin ekonomik bağımsızlık için göstermiş olduğu katı tutum nedeni ile kesintiye uğramıştır (Atağenç, 2017). İzmir İktisat Kongresi bu görüşmelerin kesintiye uğradığı dönemde yapıldığından, kongrede milli ve bağımsız bir ekonomi fikri baskın ve etkili olmuştur. Kongrede öne çıkan üç isim Meclis Başkanı Mustafa Kemal Atatürk, dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt ile İzmir İktisat Kongresinin başkanlığını yürüten Kâzım Karabekir olmuştur (Anıt, 2020).

Toplanan bu kongre ile genç cumhuriyetimizin geleceğine yön verebilecek politikalar tartışılmış ve çok önemli kararlar alınmıştır. Hammaddesinin ülke içinde yetişen ya da yetiştirilebilen ürünlerden temin edilebildiği sanayi dallarının kurulması, atölyelerden fabrikalara geçiş yapılması, özel teşebbüslerin kurulması, bu teşebbüslere kredi sağlayacak bir Devlet Bankasının kurulması, milli bankaların kurulmasının desteklenmesi, demiryollarının yaygınlaştırılması, sendikal hakların tanınması, devletin, iktisadi görüşleri olan bir yapı haline gelmesi gerektiği bu kararlar içinde sayılabilir (Kayıran & Saygın, 2019).

Yine İzmir İktisat Kongresinin liberal ekonomi politikalarını benimsediği bu itibarla da özel teşebbüsleri önemsendiği, özel teşebbüslerin önünü açmak için bazı kararlar aldığı görülmektedir. Bu kararlar aynı zamanda Lozan Barış Anlaşması hükümlerinin icrası anlamına da gelmektedir. Yine Lozan Barış Anlaşmasının bir gereği olarak 1929 yılına kadar gümrük tarifelerinde bir artışa gidilmemiştir (Uludağ & Arıcan, 2003).

Dış ticaret bağlamında İzmir İktisat Kongresi’nin önemli kararlarından biri de yabancı sermaye ile ilgili olan karardır. Zira ülkenin bir kısmını işgal etmiş olan Avrupa devletlerine karşı Türkiye Cumhuriyeti’nin ileride ne tarzda bir politika takip edeceğini göstermesi açısından önemli ve dikkate değer olmuştur. Bu çerçevede iç üretimde etkili olan sanayi kesimi ile tacirler hem yabancı sermayeye karşı hem de

ithal ürünlere karşı koruma talep etmiştir. İç piyasada üretilen mamullerin ithal mallara karşı korunmasını ancak iç piyasada üretilemeyen mallara karşı gümrük vergilerinin olabildiğine aşağı çekilmesi beklentisi açıklanmış, ihtiyaçtan fazla olan ya da üretilen hammadde iştiracı istenmiştir. Bu durum aynı zamanda Cumhuriyet döneminde uzun bir süre boyunca korumacı ekonomi politikalarının uygulanacağını da bir işareti olarak kabul edilmiştir (Kayıran & Saygın, 2019).

Genç Cumhuriyetin ekonomik olarak kalkınabilmesi amacıyla 28 Mayıs 1927 tarihinde yasal düzenleme yapılmış olup Teşvik-i Sanayi Kanunu kabul edilerek yürürlüğe konulmuştur (Şahin, 2019). Teşvik-i Sanayi Kanunu ile ülke içinde sanayi yatırımı yapacak işletmelere bazı muafiyetler ve ayrıcalıklar tanınmış, yabancı sermaye yatırımlarını özendirici bazı düzenlemeler getirilmiş, devletin sanayi yatırımlarına finansal ve mali destek sağlaması amacıyla düzenlemeler yapılmış, sanayi ürünlerinin ithalatında gümrük vergisi muafiyeti getirilmiş, ülke içinde üretimi mümkün olmayan bazı makine ve araç gereçlerin ithalat vergileri aşağı çekilmiş, böylece sanayi üretimi teşvik edilmiştir. Öte yandan yurt içinde kolaylıkla üretilen gıda, çimento ve tekstil ürünlerinin ithalat vergileri yükseltilerek yurt içi üreticiler korunmaya çalışılmıştır (Tezel, 1994). Bu kanunla devletin sanayileşmesine katkı sağlanmış ise de 1942 yılında Teşviki Sanayi Kanununun bu alandaki yetersizliğini gidermek ve sanayileşme politikalarının yeniden belirlenmesi amacıyla Sanayi Kanunu kabul edilmiştir.

1927 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanunu, Cumhuriyet'in erken döneminde özel girişimciliği destekleyerek sanayileşmeyi hızlandırmayı amaçlayan ilk kapsamlı düzenlemelerden biri olmuştur. Kanunun temel hedefi, ithalata dayalı tüketim yapısının azaltılması, yerli üretimin geliştirilmesi ve dış ticaret dengesinin korunmasıdır (Boratav, 2019). Bu bağlamda, teşviklerin dış ticaret üzerindeki teorik etkisi öncelikle ithal ikameci politikalar çerçevesinde ortaya çıkmış, daha önce dışarıdan temin edilen malların ülke içinde üretilmesi hedeflenmiştir. Böylece hem ithalatın kısılması hem de cari açığın daraltılması amaçlanmıştır (Pamuk, 2021). Yerli sanayiye tanınan gümrük muafiyetleri, vergi indirimleri ve kredi kolaylıkları, üretim maliyetlerini azaltarak ihracata konu olabilecek malların üretimini de teşvik etmiştir. Ancak bu dönemde ihracata dayalı bir sanayi politikasından ziyade, iç

pazarı korumaya yönelik uygulamalar ağırlık kazanmıştır (Boratav, 2019). Dış ticaret bağlamında kanunun serbest ticaretçi bir yaklaşım yerine korumacı bir politika izlemesi, Friedrich List'in bebek sanayi (infant industry) argümanı ile uyumludur; zira gelişmekte olan yerli sanayilerin uluslararası rekabet gücü kazanana kadar devlet tarafından korunması gerektiği öngörülmektedir (Chang, 2002). Bununla birlikte, sermaye birikiminin sınırlılığı ve teknoloji transferinde dışa bağımlılığın sürmesi nedeniyle ithalatın tamamen ikame edilmesi mümkün olmamış, fakat kanun yine de sanayileşmenin dış ticaretle bağına güçlendirmiş ve Türkiye'nin kalkınma sürecinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur (Pamuk, 2021).

Teşvik-i Sanayi Kanunu, milli bir ekonomi politikası uygulanması için tüm sistemin bütün olarak değerlendirilmesi ve sistemi bir bütün biçiminde ele almak suretiyle demokratik cumhuriyet ekseninde milli bir devletin oluşturulması amacıyla çıkarılmıştır. Bu kanunun önemli amaçlarından biri de savaştan sonra adeta tükenme noktasına gelen özel teşebbüsün geliştirilerek şahısların teşebbüs hürriyetini temin etmektir. Böylelikle demokrasi temeline dayalı Cumhuriyetin güçlendirilmesi de amaçlanmaktadır. Fakat bu kararlar uygulamaya konulurken dönemin şartları kapsamında devletçilik anlayışı çerçevesinde uygulanmaya çalışılmıştır. Nitekim genç devletin eliyle olsa da 1929'dan 1939 yılına kadar yapılan sanayileşme faaliyetleri esas olarak yürürlüğe konan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun uygulanmasının neticesidir. Bunun yanında çalışma hayatı ile ilgili kanunlarla iş kanunlarının bu dönemde çıkarılarak uygulamaya konulmasının sebebi de budur (Kasalak, 2012).

İktisadi açıdan Birinci Dünya Savaşından galip çıkabilen tek ülke Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'dir. Zira Amerika Birleşik Devletleri savaş ekonomisinin ağır sonuçları ile karşı karşıya kalan Avrupa ülkeleri ile özellikle Almanya ile iyi ekonomik ilişkiler kurmuş ve bu ülkelere kredi olanakları sağlamıştır (Erbay & Hemen, 2019). Amerika Birleşik Devletleri'nin içinde bulunduğu iyi ekonomik koşullar ülke içinde Sanayi Devriminden sonra yaygın hale gelen kitlesel üretimle birleşince tüketimin artmasına sebep olmuştur. Tüketicilerin taksit imkânı ile tanışmasından sonra ise tüketim ve özellikle de lüks tüketim ciddi bir artış göstermiş ve bu artış krizi önceleyen bir durum haline gelmiştir (Erbay & Hemen, 2019).

Amerika Birleşik Devletleri'nde özellikle inşaat ve sanayi alanında yatırımlar 1927-1929 yılları arasında ciddi bir artış göstermiş ve bu artışın etkisiyle insanlar borçlanarak borsada yatırım yapmaya başlamışlardır (Ezer, 2010). Bu sebeple borsada hisse senetlerine yönelik talep artışı yaşanmış ve bu talep artışına bağlı olarak hisse senedi fiyatları sürekli olarak yükselmiştir. 1927 yılı sonlarından 1928 yılının son çeyreğine kadar gittikçe yükselen New York Borsası Amerikan halkı için ciddi bir kazanç ve kısa yoldan zengin olma kapısı haline gelmişti. Ancak 1929 Ekim ayından sonra sürekli borç ile finanse edilen hisse alımları sürdürülemez hale gelmiş ve birkaç büyük holdingin hisselerinde düşüş meydana gelmiştir. 21 Ekim tarihine gelindiğinde özellikle yabancı yatırımcıların hisse senetlerini ellerinden çıkarmaya başlaması ile panik satışları başlamış ve “Kara Perşembe” ismiyle bilinen 24 Ekim 1929, perşembe günü New York Borsası dibe vurmuştur (Erbay & Hemen, 2019).

Büyük Buhran adıyla bilinen 1929 küresel ekonomik kriz, yalnızca sanayileşmiş ülkeleri değil, tarım ürünleri ihracatına dayalı ekonomileri de derinden sarsmıştır. Genç Türkiye Cumhuriyeti de bu süreçten önemli ölçüde etkilenmiştir. Özellikle buğday, tütün, pamuk ve üzüm gibi ihraç ürünlerinin uluslararası piyasalardaki fiyatlarının hızla düşmesi, ihracat gelirlerinde ciddi kayıplara yol açmıştır (Boratav, 2012). Bu durum, dış ticaret açığının artmasına ve döviz gelirlerinin azalmasına sebep olmuş; aynı zamanda ülkenin dış ödemeler dengesinde yapısal sorunlar ortaya çıkarmıştır (Pamuk, 2014). Türkiye, ithalatı sınırlamaya yönelik gümrük vergileri ve korumacı politikalar uygulamış olsa da tarımsal ürünlerin dünya fiyatlarındaki dramatik düşüş bu önlemleri yetersiz kılmıştır (Kazgan, 2009). Dolayısıyla 1930'lu yılların başında Türkiye ekonomisi hem dış ticaret hadlerindeki bozulma hem de sermaye yetersizliği nedeniyle ciddi bir daralma sürecine girmiştir. Bu koşullar, devletin ekonomiye daha etkin müdahalesini gerekli kılmış ve ilerleyen yıllarda devletçilik politikalarının benimsenmesinde Büyük Buhran'ın doğrudan bir etkisi olmuştur (Kuruç, 1987; Keyder, 1981).

Tablo 2'de Türkiye'nin 1923-1929 yılları arasındaki dönemde dış ticaretine ilişkin göstergeler sunulmaktadır.

Tablo 2. 1923-1929 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhracat (Bin ABD \$)	İthalat (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı %
1923	50.790	86.872	-.36.082	137.662	58,5
1924	82.435	100.462	-.18.027	182.897	82,1
1925	102.700	128.953	-.26.253	231.653	79,6
1926	96.437	121.411	-.24.974	217.848	79,4
1927	80.749	107.752	-.27.003	188.501	74,9
1928	88.278	113.710	-.25.432	201.988	77,6
1929	74.827	123.558	-.48.731	198.385	60,6

Kaynak: TÜİK, 2023

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen bu dönemde dış ticaret dengesi sürekli açık vermiştir. Tabloya göre hem ihracat hem de ithalat tarafında dalgalı bir seyir mevcut iken, hemen her yıl, ithalattaki artış ihracattaki artıştan yüksek olarak gerçekleşmiştir. Bu durum genç Cumhuriyetin sanayi ürünleri bakımından dışa bağımlılığını ve ekonomik yeniden yapılanma sürecindeki yapısal zorluklarını yansıtmaktadır. Bu dönemde en düşük ihracat 1923 yılında 50,8 milyon ABD doları, en yüksek 1925 yılında 102,70 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiş ve bu yıldan sonra dönem sonuna kadar istikrarlı bir düşüş eğilimine girerek 1929 yılında 74,8 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde çok düşük rakamlarda gerçekleşen ve son derece inişli çıkışlı bir seyir izleyen Türk dış ticareti 2 yıllık kısa bir zaman diliminde ihracat hacmini iki katına kadar artırdığı halde 1925 yılından sonra düşüşe geçmiş olup uzunca bir süre daha aynı seviyelere ulaşamamıştır. İhracat tarafındaki bu istikrarlı düşüş, dünya tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen olumsuz gelişmelerin Türkiye'ye yansımaları olarak yorumlanabilir. İthalat açısından Tablo 2'ye bakıldığında, en düşük ithalat 1923 yılında 86,8 milyon ABD doları, en yüksek ithalat 1925 yılında 128,9 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. 1929 yılına kadar dalgalı bir seyir izleyen ithalat, dönemi 123,5 milyon ABD doları seviyesinde kapatmıştır. İthalat tarafındaki artış eğilimi Türkiye'nin sanayileşme hamlelerinin henüz başlamamış olması ve dışarıdan özellikle sanayi ürünleri, makineler ve tekstil ithalatına olan zorunlu bağımlılıkla ilişkilendirilebilir.

Dış ticaret hacmi açısından tablo incelendiğinde 1923 yılında dış ticaret hacmi 137 milyon ABD doları seviyesinde iken son derece dalgalı bir seyir izlediği,

1925 yılında 231,6 milyon ABD doları seviyesine ulaştığı ve dönemi 198,4 milyon ABD doları seviyesinde kapattığı görülmektedir.

İhracatın ithalatı karşılama oranları açısından tablo incelendiğinde; 1923 yılı itibariyle ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 58,5 seviyelerinde iken, agresif bir biçimde artarak 1924 yılında yüzde 82,1 seviyesine ulaşmış, dalgalı bir seyirden sonra 1929 yılında dönemi yüzde 60,6 seviyesinde kapatmıştır.

1923–1929 dönemine ait dış ticaret verileri, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında tarım ürünlerine dayalı ihracatın yetersiz kaldığını, buna karşılık sanayi ürünleri ve makine ithalatına duyulan ihtiyacın yüksek olduğunu göstermektedir. Dış ticaret açığı yapısal bir sorun olarak ortaya çıkmış, ihracatın ithalatı karşılama oranı giderek bozulmuştur. Bu tablo, 1930’lu yıllarda uygulanacak korumacı ve devletçi ekonomik politikaların zeminini hazırlamıştır (Pamuk, 2014; Kuruç, 1988; Boratav, 2019).

Cumhuriyetin kuruluş yıllarını kapsayan 1923–1929 dönemi, Türkiye’nin dış ticaretinde tarımsal ürünlere dayalı bir dış ticaret yapısı sergilemiştir. İhracat kalemlerinin büyük kısmını buğday, arpa, tütün, üzüm, kuru incir ve pamuk gibi tarımsal ürünler oluştururken; sınırlı düzeyde maden ihracatı da gözlenmiştir. Buna karşılık ithalat tarafında sanayi ürünleri, makineler, dokuma ürünleri ve çeşitli kimyasal maddeler öne çıkmıştır. Bu doğrultuda, Cumhuriyetin ilk yıllarında dış ticaret kompozisyonu, düşük katma değerli tarım ürünleri ihracatına ve yüksek katma değerli sanayi ürünleri ithalatına dayalı bir yapı sergilemiştir. Bu dengesizlik, hem dış ticaret açığının süreklilik kazanmasına hem de ihracatın ithalatı karşılama oranının giderek bozulmasına yol açmıştır. Söz konusu tablo, Türkiye ekonomisinin erken dönemdeki yapısal bağımlılığını ve 1930’lu yıllarda uygulanacak olan devletçi ve korumacı politikaların gerekçesini açıklamaktadır (Kuruç, 1988; Boratav, 2019; Pamuk, 2014).

2.2. 1930-1944 Yılları Arası Dış Ticaret

1930’lu yıllar, dünya ekonomisinin Büyük Buhran’ın etkileriyle sarsıldığı, Türkiye’nin ise ekonomik bağımsızlığını güçlendirmek ve dış ticaret açığını dengelemek amacıyla yeni politikalara yöneldiği bir dönem olmuştur (Boratav,

2019). 1929 Krizi'nin tarım ürünleri fiyatlarını düşürmesi, Türkiye'nin ihracat gelirlerini ciddi şekilde azaltmış, buna bağlı olarak dış ticaret dengesinde önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır (Kuruç, 1988). Bu koşullar altında, Cumhuriyet yönetimi liberal politikaları terk ederek devletin ekonomiye doğrudan müdahalesini esas alan devletçi bir yaklaşımı benimsemiştir. Özellikle 1930'dan itibaren korumacı gümrük politikaları, kambiyo denetimleri ve dış ticaretin devlet kontrolü altına alınması gibi uygulamalar dikkat çekmektedir (Boratav, 2019). Bu çerçevede hazırlanarak 17 Nisan 1934 tarihinde uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, devletin ekonomide ve dış ticarete aktif bir aktör olarak rol üstlenmesinin en somut göstergesi olmuştur (Mercan & Buluş, 2002). 1934–1938 yılları arasında uygulanan bu plan sayesinde ithalatın kısmen ikame edilmesi, sanayi mallarında dışa bağımlılığın azaltılması ve ihracatın daha dengeli bir yapıya kavuşturulması hedeflenmiştir (Kuruç, 1988). Dolayısıyla 1930–1944 dönemi, Türkiye'nin dış ticaretinde planlı ekonomi uygulamalarının şekillendiği ve devletçi politikaların belirleyici olduğu bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın temel hedefleri, ülke içinde temel tüketim mallarının üretiminin sağlanması, devlet öncülüğünde sanayi tesislerinin kurulması, istihdam olanaklarının artırılması, ekonomik bağımsızlığın güçlendirilmesi, bölgesel kalkınmanın teşvik edilmesi ve dengeli bir sanayi yapısının oluşturulması şeklinde özetlenebilir (Soylu ve Yaktı, 2012). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde Sovyetler Birliği'nden uygun koşullu şartlarla temin edilen krediler ve teknik yardımlar Türkiye'de sanayi yatırımlarının yapılmasını kolaylaştırmıştır. Ayrıca uzun uğraşlar sonucunda hazırlanarak yürürlüğe konan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planıyla Türkiye Cumhuriyeti, Sovyetler Birliği'nin ardından planlı ekonomik modele geçen ve bu modeli uygulamaya koyan ikinci ülke olmuştur. Sovyet uzmanların hazırlanmasına katkı sundukları Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında tekstil sektörünün haricinde kimya ve metalurji sektörlerine de yatırım yapılması gerektiği doğrultusundaki tavsiyeler Türk ekonomi yönetimi tarafından kabul görünce plana eklenmek suretiyle Türkiye'nin ihtiyaç duymuş olduğu sanayi tesislerinin kurulması sağlanmıştır (Arbaç, 2024).

Sanayi planı ile küresel kriz sebebiyle iş yapamaz hale gelen özel sektörün görevinin devlet tarafından üstlenilerek, sanayi sektöründe aktif olarak işletmeler kurulması ve bu işletmelerin modern sanayi kuruluşları olarak işletilmesi, dokuma, maden, selüloz, kimya ve seramik gibi alanlarda sanayi tesisleri kurulması, yabancı sermaye yatırımlarının teşvik edilmesi, üretim ve istihdamın artırılması hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda bazı özel teşebbüsler kamulaştırılmış, yerli sanayide yerli hammaddelerin kullanılması özendirilmiştir.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934–1938), devlet öncülüğünde sanayileşmenin kurumsallaşmasına zemin hazırlamış ve bu kapsamda birçok önemli fabrika kurulmuştur (Kuruç, 1988). Planın uygulanmasıyla birlikte özellikle dokuma ve tekstil alanında Kayseri Bez Fabrikası (1935), Nazilli Basma Fabrikası (1937), Bursa Merinos Fabrikası (1938) ve Gemlik Suni İpek Fabrikası (1938) üretime başlamıştır (Tekeli & İlkin, 1982). Kâğıt sektöründe İzmit Kâğıt ve Karton Fabrikası (1936), cam sanayiinde ise Paşabahçe Cam Fabrikası (1934) faaliyet göstermeye başlamıştır (Pamuk, 2014). Ayrıca maden ve kimya sanayiinde Keçiözümlü Kükürt Fabrikası (1936) kurulmuş, Ergani Bakır Fabrikası'nın altyapı çalışmaları bu dönemde başlatılmıştır (Kuruç, 1988). Şeker sanayiinde ise plan dönemi boyunca Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. yatırımlarıyla Turhal Şeker Fabrikası (1934) üretime geçmiş, daha önce açılmış olan Alpullu ve Eskişehir şeker fabrikaları modernize edilmiştir (Boratav, 2003). Tüm bu yatırımlar, devletçi sanayileşme anlayışının somut bir göstergesi olarak Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığını güçlendirmeyi ve iç pazara yönelik sanayileşmeyi hedeflemiştir (Pamuk, 2014).

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde uygulanan politikaların ülke kalkınmasında önemli etkileri olmuştur. Her ne kadar İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulanmak istenmişse de İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi sebebiyle uygulanamamış ancak ülkenin iktisadi olarak korunabilmesi için İktisadi Savunma Planı uygulamaya konulmuştur. (Uludağ ve Arıcan, 2003). İktisadi Savunma Planı da Birinci Beş Yıllık Sanayi planına benzer olarak sanayileşmenin hızlandırılması, istihdamın artırılması, yabancı yatırımların teşvik edilmesi, tarım alanında bazı reformlar, devletin sanayi yatırımlarında etkin rol alması ve ekonomik büyümenin sağlanması amaçlarını gütmüştür (Yılmaz, 2023).

İktisadi Savunma Planı, II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin savaş ekonomisinin olumsuz etkilerini hafifletmek ve dış ticarete yaşanan daralmaya karşı üretim ve tedarik güvenliğini sağlamak amacıyla hazırlanmış olup, ülke ekonomisine çeşitli açılardan katkıda bulunmuştur. Öncelikle plan, tarımsal üretimin artırılması ve stratejik hammaddelerin (kömür, krom, demir) üretim ve stoklanması yoluyla kaynakların etkin kullanımını sağlayarak ekonomik seferberlik anlayışını pekiştirmiştir (Boratav, 2003). Bunun yanında, sanayi ve ulaştırma altyapısının güçlendirilmesine yönelik olarak özellikle demiryolu yatırımlarına öncelik verilmiş, bu durum savaş sonrası dönemde sanayi tesislerinin hammaddeye ve pazarlara erişimini kolaylaştırarak kalıcı bir katkı yaratmıştır (Kuruç, 1988). Dış ticaret açısından bakıldığında, plan çerçevesinde özellikle krom gibi stratejik madenlerin ihracatıyla döviz girdisi elde edilmiş, dış ticaret devlet kontrolü altında yürütülerek dış ticaret açığının sınırlandırılmasına çalışılmıştır (Pamuk, 2014). Ayrıca, 1940 tarihli Milli Korunma Kanunu kapsamında fiyatlar, üretim ve dağıtım üzerinde sıkı devlet denetimi uygulanmış, böylece savaşın yol açtığı spekülasyon ve enflasyon baskıları kısmen kontrol altına alınmıştır (Tekeli & İlkin, 1982). Her ne kadar savaşın kısıtlayıcı koşulları nedeniyle plan tam anlamıyla başarıya ulaşmamış olsa da tarım, sanayi, enerji ve ulaştırma alanlarında yapılan yatırımlar uzun vadede kalkınma için gerekli altyapının hazırlanmasına katkıda bulunmuş ve 1950'li yıllardaki dışa açılma sürecine zemin oluşturmuştur (Boratav, 2003).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de devletçilik anlayışı benimsenmiştir. Dünya genelinde işgücünün silah altına alınarak üretimden çekilmesi dış ticareti olumsuz olarak etkilemiş olup, ülkemiz ikinci dünya savaşına fiili olarak katılmamış ise de ikinci dünya savaşının ortaya çıkarmış olduğu şartlardan olumsuz olarak etkilenmiştir. Bu olumsuz etkileri azaltmak için 1940 yılında hükümete olağanüstü hallerde fiyat belirleme, ürünlere ve mallara el koyma, kamu hizmetinde çalışma mecburiyeti getirme gibi bazı geniş yetkiler tanıyan Milli Koruma Kanunu ile 1942 yılında enflasyon ve karaborsayı azaltmak ve savaşın getirdiği ekonomik yüklerle kaynak sağlanması için Varlık Vergisi Kanunu çıkarılmıştır (Erul ve Buz, 2021). Her iki uygulama da çokça eleştirilere sebep olmuştur.

Milli Koruma Kanunu 8 Ocak 1940 tarihinde kabul edilerek 26 Ocak 1940 tarihinde Resmî Gazete 'de yayımlanmış ve yürürlüğe girmiştir (Kandil, 2023). Bu kanun, İkinci Dünya Savaşının uluslararası ticarete yarattığı ağır şartlarda Türkiye'nin ekonomi ve milli güvenlik açısından karşılaştığı problemlerin çözümü maksadıyla devletin ekonomiye gecikmeksizin müdahale etmesine imkân sağlamaktaydı. Kanun bir bütün olarak incelendiğinde devlet müdahalesinin ağırlıklı olarak sanayi ve maden işletmeleri ve bu işletmelerin üretimleri üzerine olduğu gözlenmektedir. Bu kanun gereğince olağanüstü hallerde devlet bu işletmelerdeki üretim ve istihdam faaliyetlerini kontrol ve düzenlemede, üretilen malların fiyatlarını belirlemede, zorunlu çalışma yükümlülüğü getirmede, üretim kapasitesinin artırılması için ek tedbirler uygulamada yetki sahibidir. Devlet ekonomiye her alanda müdahale eder ve ekonomik faaliyetlerde koordinasyonu sağlar. Yine kanun gereğince İcra Vekilleri Heyeti üyelerince oluşturulan Koordinasyon Heyeti kanunun uygulanmasını izleme, denetleme ve koordine etme yetkilerini haizdir (www.mevzuat.gov.tr).

Toplumsal alanda çok büyük huzursuzluklara sebep olan Millî Koruma Kanunun uygulanmasına Cumhuriyet Halk Partisi iktidarından sonra da devam edilmiştir. Bu bağlamda iktidara gelen Demokrat Parti Hükümeti, ekonomik krizin derinleşmesinin de etkisiyle, 1955'ten itibaren Millî Korunma Kanununu yeniden uygulamıştır. Bunun neticesinde savaş şartlarında ülkede ekonomik istikrarın sağlanması için alınmış bulunan bir tedbirden ibaret olan Millî Korunma Kanunu artık siyasi iktidarın üretim araçları, işçiler ve üreticiler üzerinde bir denetim ve kontrol aracı haline dönüşmüştür (Aydın, 2019).

Varlık Vergisi Kanunu ise, 11 Kasım 1942 tarihinde kabul edilerek 12 Kasım 1942 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanmış ve yürürlüğe girmiştir (Aslan, 2023). Bu kanun da tıpkı Milli Koruma Kanunu gibi İkinci Dünya Savaşının uluslararası ekonomi ve Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz şartlarını bertaraf etme amacıyla kabul edilmiştir. Kanunun bir diğer amacı ise savaş şartlarının doğurduğu fahiş kârlılığın vergilendirilmesi suretiyle devlete gelir kaynağı yaratmaktır. Kanun uyarınca gerçek ve tüzel kişiler, toprak ve servet sahipleri büyük çiftçiler, gayrimenkul sahipleri ve diğer bazı zümreler mükellef olarak

tanımlanmıştır. Bahse konu kanunun birinci maddesinde “Servet ve kazanç sahiplerinin servetleri ve fevkalâde kazançları üzerinden alınmak ve bir defaya mahsus olmak üzere (varlık vergisi) adiyle bir mükellefiyet tesis edilmiştir.” hükmü düzenlenmiştir. İkinci maddesinde kimlerin mükellef olarak kabul edileceği belirtilmiştir. Kanun gereğince mükelleflerin tespiti için komisyonlar kurulacak, komisyonlarca servetleri tespit ve ilan edilen mükelleflerin on beş gün içinde ödeme yapmaları, bir ay içinde ödeme yapmayanların ya da yapamayanların yurdun muhtelif yerlerinde bedenen uygun oldukları işlerde çalışmaya zorunlu tutulmaları kabul edilmiştir (www.tbmm.gov.tr).

Varlık Vergisi, genel itibariyle adaletten ve hakkaniyetten uzak, ülke içindeki azınlıkları hedef alan bir vergi olarak değerlendirilmektedir. Verginin yüksek uygulama oranı, matrahı, mükellef olarak kabul edilen kesimin azınlıklardan ibaret olması ve cezası adalet ve etkinlik ilkesinden bir hayli uzaktır. Bu sebeple, adaletten ve hakkaniyetten uzak böyle bir vergi uygulaması yerine daha adil ve hakkaniyetli ve daha uygun yöntemler ve uygulamaların yapılabileceği muhakkaktır. Fakat bütün bu eleştirilere rağmen kanunun uygulandığı dönemin kendine has koşullarında uygulamaya konulan hatalı bir uygulama olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Karabulut, 2005).

Türkiye, savaş koşullarının yarattığı belirsizlikler ve tarafsızlık politikasının gereği olarak dış ticaretinde büyük ölçüde stratejik madenlere (özellikle krom, bakır, kömür ve demir) dayalı bir ihracat yapısına yönelmiştir. 1943’e kadar Türkiye, krom ihracatında Almanya’ya öncelik tanımış, fakat savaşın gidişatında müttefiklerin üstünlüğü belirginleşince 1944 itibarıyla ihracatın ağırlığı İngiltere ve ABD gibi müttefik ülkelere kaymıştır (Pamuk, 2014). Ayrıca, bu yıllarda dış ticaret büyük ölçüde ikili anlaşmalar üzerinden yürütülmüş, Türkiye ihtiyaç duyduğu ürünleri temin edebilmek için özellikle İngiltere ile kliring anlaşmaları yapmıştır. Bu anlaşmalar çerçevesinde Türkiye, maden ihracatına karşılık olarak sanayi ürünleri ve savaş malzemeleri ithal etmiştir (Tezel, 1994).

Sonuç olarak, 1930–1944 dönemi dış ticaretinde savaş ekonomisinin baskın etkisi, stratejik madenlere dayalı ihracat, daralan ithalat ve müttefik ülkelerle geliştirilen ikili anlaşmaların belirleyici olduğu söylenebilir.

Tablo 3'te Türkiye'nin 1930-1944 yılları arasındaki dönemde dış ticaretine ilişkin göstergeler sunulmaktadır.

Tablo 3. 1930-1944 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhracat (Bin ABD \$)	İthalat (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı %
1930	71.380	69.540	1.840	140.920	102,6
1931	60.226	59.935	291	120.161	100,5
1932	47.972	40.718	7.254	88.690	117,8
1933	58.065	45.091	12.974	103.156	128,8
1934	73.007	68.761	4.246	141.768	106,2
1935	76.232	70.635	5.597	146.867	107,9
1936	93.670	73.619	20.051	167.289	127,2
1937	109.225	90.540	18.685	199.765	120,6
1938	115.019	118.899	-3.880	233.918	96,7
1939	99.647	92.498	7.149	192.145	107,7
1940	80.904	50.035	30.869	130.939	161,7
1941	91.056	55.349	35.707	146.405	164,5
1942	126.115	112.879	13.236	238.994	111,7
1943	196.734	155.340	41.394	352.074	126,6
1944	177.952	126.230	51.722	304.182	141,0

Kaynak: TÜİK, 2023

Büyük Buhran'ın etkisi altında sanayileşme girişimlerinin ve devlet müdahalesinin yoğunlaştığı, ithal ikameci ve devletçi politikaların uygulandığı bu döneme ait tablo verileri ihracat açısından incelendiğinde; 1930 yılında 71,4 milyon ABD doları olan ihracatın, Büyük Buhran'ın etkisiyle 1932'de 47,9 milyon ABD dolarına kadar gerilediği görülmektedir. Ancak 1933'ten itibaren toparlanmanın başladığı ve 1937'de 109,2 milyon ABD dolarına ulaştığı, 1938'de 115 milyon ABD doları ile dönemin en yüksek seviyelerinden birine çıktığı görülmektedir. II. Dünya Savaşı yıllarında ihracat düşme eğilimine girse de 1943'te 196,7 milyon ABD doları seviyesine çıkararak incelenen dönemin zirvesine ulaşmıştır. 1944'te ise 177,9 milyon dolara gerilemekle birlikte yine de yüksek seviyesini korumuştur. Bu tablo, savaş ekonomisinin getirdiği maden ve tarım ürünleri talebinin Türkiye'nin ihracatını desteklediğini göstermektedir (Pamuk, 2014). İthalat açısından tablo incelendiğinde; 1930'da 69,5 milyon ABD doları seviyesinde olan ithalatın 1932'de 40,7 milyon ABD doları seviyesine gerilediği, 1937'de yeniden 90,5 milyon ABD doları seviyesine yükseldiği, 1938'de ise 118,9 milyon dolara ulaşarak seçili dönem içinde

ilk kez ihracatı aştığı görülmektedir. II. Dünya Savaşı ile birlikte ithalat sert biçimde daralmış, 1940'ta 50 milyon ABD doları, seviyesine gerilemiştir. 1942'den itibaren toparlanma eğilimi göstermiş olsa da 1944'te 126,2 milyon ABD doları ile savaş öncesi seviyesinin altında kaldığı görülmektedir. Bu seyir, savaş koşullarında ithalatın kısıtlandığını ve Türkiye'nin daha çok kendi kaynaklarına dayandığı biçiminde yorumlanabilir (Pamuk, 2014). Dış ticaret hacmi açısından tablo incelendiğinde; 1930'da 140,9 milyon ABD doları seviyesinde olan dış ticaret hacminin, 1932'de Büyük Buhran nedeniyle 88,7 milyon ABD doları seviyesine kadar gerilediği, 1933'ten itibaren toparlanarak 1937'de 199,8 milyon ABD doları seviyesine ulaştığı, 1938'de ise 233,9 milyon ABD doları seviyesi ile zirve yaptığı görülmektedir. Ancak savaş yıllarında ithalat kısıtlanmasının dış ticaret hacmini daralttığı, dış ticaret hacminin 1940'ta 130,9 milyon ABD doları seviyesine kadar gerilediği görülmektedir. Buna karşın 1943'te müttefiklerle yapılan maden ticareti sayesinde dış ticaret hacmi 352,1 milyon ABD doları seviyesine çıkarak dönemin en yüksek seviyesine ulaşmış olup bu durum, savaş koşullarında dahi dış ticaret hacminin stratejik ürünler üzerinden büyüyebildiğini göstermektedir (Pamuk, 2014). İhracatın ithalatı karşılama oranı açısından tablo incelendiğinde; 1930'da yüzde 102,6 olan ihracatın ithalatı karşılama oranının, 1932'de ithalattaki daralma sebebiyle yüzde 117,8'e yükseldiği, 1933–1937 arasında yüzde 120–128 aralığında seyrederek Türkiye'nin sürekli dış ticaret fazlası verdiğini görülmektedir. 1938'de ithalatın ihracatı aşmasıyla oran yüzde 96,7'ye düşmüş ise de 1940'tan itibaren savaşın etkisiyle yeniden hızlı bir yükseliş göstermiş ve 1941'de yüzde 164,5 ile olağanüstü bir seviyeye çıkmıştır. 1943–1944 yıllarında ise sırasıyla yüzde 126,6 ve yüzde 141 düzeylerinde seyrederek dış ticarete Türkiye lehine güçlü bir denge oluşturmuştur.

1929–1944 döneminde Türkiye'nin dış ticaret kompozisyonu, dünya ekonomik bunalımı ve II. Dünya Savaşı koşullarının etkisiyle tarımsal emtia ve maden ağırlıklı bir ihracat yapısı ile sermaye ve ara mallarına dayalı bir ithalat sepeti çerçevesinde şekillenmiştir (Pamuk, 2014). İhracatta tütün, pamuk, fındık, kuru üzüm ve incir gibi geleneksel tarım ürünleri öne çıkarken, özellikle 1930'ların ikinci yarısından itibaren krom cevheri gibi stratejik madenler önem kazanmıştır (Tezel, 2015). İthalat ise büyük ölçüde makine-teçhizat, sanayi girdileri, kimyasallar ve akaryakıt ürünlerinden oluşmuş, devletin ithal ikameci politikaları gıda ve dokuma

gibi temel tüketim mallarında bağımlılığı kısmen azaltmış ancak sermaye malları ve ileri ara mallarındaki dışa bağımlılık devam etmiştir (Boratav, 2013). 1930'ların ortalarından itibaren Almanya ile yapılan kliring anlaşmaları, Türkiye'nin dış ticaretini belirgin biçimde Alman pazarı lehine yönlendirmiş, Türkiye bu dönemde Almanya'ya krom ve tarımsal ürün ihraç ederken karşılığında sanayi malları ithal etmiştir (Pamuk, 2014). 1934'te uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı ile Sümerbank ve Etibank aracılığıyla şeker, dokuma, çimento, kâğıt gibi sektörlerde kurulan devlet işletmeleri bazı tüketim mallarında ithalat ihtiyacını azaltmış, ancak makine ve kimya alanındaki bağımlılığı ortadan kaldıramamıştır (Tezel, 2015). II. Dünya Savaşı yıllarında ulaşım zorlukları ve blokajlar nedeniyle dış ticaret hacmi daralmış, fakat stratejik madenlere yönelik talep ihracat gelirlerini artırmış; buna karşın ithalat daha sert bir şekilde baskılanmıştır (Boratav, 2013). Dolayısıyla, bu dönemin genel görünümü; tarım ve maden ihracatına dayalı, sermaye ve ara malları ithalatına bağımlı, Almanya ile kliring esasına dayanan ve devletçilik ile korumacılığın şekillendirdiği bir dış ticaret yapısı olarak özetlenebilir (Pamuk, 2014; Tezel, 2015).

2.3. 1945-1959 Yılları Arası Dış Ticaret

II. Dünya Savaşı'nın son bulmasıyla beraber uluslararası ekonomik ilişkilerde ve küresel ticaret düzeninde köklü değişimler meydana gelmiş, Türkiye Cumhuriyeti de bu yeni dönemin etkisi altında dış ticaret politikalarını şekillendirmek zorunda kalmıştır. Bu doğrultuda 1945–1959 dönemi, Türkiye'nin savaş sonrası toparlanma sürecini, planlı ekonomik yaklaşımlardan liberal politikaların yeniden ön plana çıkmasına kadar uzanan bir değişim sürecini kapsamaktadır (Korkut, 2003). Bu dönemde, dış ticaretin yapısı hem ihracatın çeşitlendirilmesi hem de ithalatın sanayileşmeye katkı sağlayacak ürünleri içerir biçimde şekillendirilmiş ve özellikle tarım ürünleri ihracatı ve sanayi malları ithalatı arasındaki dengeler stratejik bir öneme sahip olmuştur (Öniş & Yılmaz, 2013). Ayrıca, Marshall Yardımları ve Batı ile entegrasyon çabaları, Türkiye'nin dış ticaret hacminin ve uluslararası ekonomik ilişkilerinin büyümesine katkı sağlamıştır (Keyder, 2000). Bu bağlamda, 1945–1959 dönemi Türkiye'nin dış ticaret performansının incelenmesi hem ekonomik kalkınma stratejilerinin hem de

uluslararası ekonomik konjonktürün Türkiye üzerindeki etkilerinin anlaşılmasına imkân tanımaktadır.

Temmuz 1944'te Amerika Birleşik Devletleri'nin New Hampshire eyaletine bağlı Bretton Woods kentinde Birleşmiş Milletler Konferansı düzenlenmiştir. Düzenlenen konferansa 44 ülkeden katılan hükümet temsilcileri 1930 yılında yaşanan Büyük Buhran ve buhranın ardından uygulamaya konulan korumacı dış ticaret ve döviz kuru politikalarının terk edilmesi, küresel finansal sistemin istikrarlı bir biçimde işlemesini, II. Dünya Savaşı sebebi ile zarara uğrayan ülkelerin süratle yeniden imarını temin etmek amacıyla bir ekonomik iş birliği çerçevesinde uzlaşmaya varmış; Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (DB)'nin kurulmasına karar vermiştir. IMF'nin kuruluş amacı web sitesinde; "Uluslararası parasal iş birliğini ilerletmek, ticaretin ve ekonomik büyümenin genişlemesini özendirmek ve refaha zarar verecek politikalardan vaz geçirmek" olarak belirtilmiştir (www.imf.org). IMF bu görevleri yerine getirirken elbette bir takım kural ve kaideler belirleyecek ve üye ülkelerin rastgele döviz ve para politikaları belirleyip uygulamasına izin vermeyecek, bazı kısıtlamalar getirecektir.

1946 yılının son çeyreğinde savaş şartları sebebiyle bozulan ticari düzenin tekrar sağlanması ve ticareti kısıtlayıcı sebeplerin ortadan kaldırılması amacı ile bir kısım tedbirler alınmıştır. 7 Eylül 1946 kararları olarak bilinen söz konusu bu tedbirler kapsamında Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk devalüasyonu ile tanışmış oldu. Türk lirasının değerli olmasının ihracatçılara rekabet alanında yarattığı dezavantajın ortadan kaldırılması için diğer para birimleri karşısında nispeten daha değerli olan Türk lirasının değerinin düşürülmesi gerekiyordu. Türkiye'nin IMF'ye üyelik sürecinin gündeme geldiği dönemde, üyeliğin ardından uygulanacak kısıtlamaların bazı ekonomik politikaların kullanımını sınırlayabileceği öngörülmüştür. Bu nedenle, söz konusu politikaların etkinliğinin korunabilmesi amacıyla, üyelik öncesinde devalüasyona gidildiği ileri sürülmektedir (Kepenek ve Yentürk, 2005).

Bahse konu devalüasyon sonucunda Türk lirasının değeri ABD doları karşısında yüzde 53 nispetinde düşürülmüş ve üretimin ve ihracatın artırılması, ithalatın ise azaltılması hedeflenmiştir. Ancak devalüasyon belirlenen hedefe

ulaşmadığı gibi, Türkiye'nin ekonomik büyümesinin de 1947 yılında bir önceki yıl ekonomik büyümesine göre daha düşük bir oranda gerçekleşmesine sebep olmuştur. Bunun sebebi olarak Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatçısı olması, tarım ürünlerinin fiyat esnekliğinin nispeten düşük olması ve buna karşın Türkiye'de üretimin ithal girdilere dayanması, ithal girdi fiyatlarının da devalüasyon sebebi ile pahalı hale gelmesi olarak gösterilmektedir (Şenkardeşler, 2018).

Sonuç olarak 7 Eylül 1946 tarihli devalüasyon, Türkiye Cumhuriyeti dış ticaretinin liberalleşmesi, Amerika Birleşik Devletleri ile olan ekonomik işbirliği ve yakınlaşmanın artması, bu kapsamda Türkiye'nin uluslararası ticaret kuruluşlarına üye olması için çok önemli olan, fakat ülkenin içinde bulunduğu yapısal şartlar yeterince iyi hesaplanmadığı ve berberinde dünya genelindeki siyasi gelişmeler abartılmak suretiyle yorumlandığından dolayı, tarımsal üretimin ve ihracatın beklentilerin altında kalması sebebiyle gerek fiyat istikrarının sağlanması ve gerekse de sanayi sektörünün büyümesi açısından hedeflenen sonuçlara ulaşılması bakımından yetersiz bir uygulama olarak Türk ekonomi tarihi içindeki yerini almıştır (Tuna, 2007).

ABD tarafından II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa ülkelerinin ekonomik olarak yeniden inşasını desteklemek amacıyla Marshall Planı olarak bilinen bir ekonomik yardım programı başlatılmış olup Türkiye Cumhuriyeti de 1947 yılında bu plana katılarak yardım almaya hak kazanmıştır (Karpaz, 2002). Plan kapsamında sağlanan krediler ve hibe niteliğindeki yardımlar, Türkiye'nin ithalat kapasitesini artırmış, özellikle sanayi makineleri, enerji altyapısı ve ulaşım araçlarının ithalatını desteklemiştir (Saygılı, 2010). Bu yardımlar devletin sanayi yatırımlarını güçlendirmesine ve yeni sanayi tesislerinin kurulmasına imkân sağlamış, demir-çelik, tekstil ve elektrik üretimi sektörlerinde kapasite artışları gözlenmiştir (Öniş, 2004). Ayrıca fonlar altyapı yatırımlarına yönlendirilmiş, limanlar, demiryolları ve elektrik şebekeleri modernize edilerek iç ticaretin ve üretimin gelişmesi kolaylaştırılmıştır (Karpaz, 2002). Marshall Planı, Türkiye'nin dışa açık ekonomiye yönelmesini hızlandırmış, ithalatın artırılması ve bazı sektörlerde gümrük tarifelerinin düşürülmesiyle liberal ekonomik politikaların uygulanmasını teşvik etmiştir (Saygılı, 2010). Bunun yanı sıra ABD yardımları, Türkiye'nin döviz

rezervlerini güçlendirmiş ve dış borç yükünü hafifletmiş, dış ticaret açığının finansmanı ve ödemeler dengesi sorunlarının yönetimini kolaylaştırmıştır (Öniş, 2004). Böylece Marshall Planı, Türkiye ekonomisinin sanayileşmesini, altyapısını ve dış ticaret kapasitesini güçlendirmiş, ekonomik modernizasyon sürecine önemli katkılar sağlamıştır.

Savaşın sona ermesinden sonra Türkiye'nin uygulamaya başladığı yeni dış ticaret politikalarının etkisiyle 11 Kasım 1947'de Uluslararası Para Fonu'na (IMF) üye olunmuştur. Yine aynı yıl Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasına (GATT) katılarak taraf olunmuş bu anlaşmanın bir gereği olarak 1949 yılında Gümrük Kanunu hazırlanmış ve yürürlüğe konulmuştur (Aslan, 2023).

Yukarıda verilen bilgiler bağlamında 7 Eylül kararları esnasında muhalif bir tutum takip eden Demokrat Parti, üyelik sürecinde CHP hükümetini desteklemiştir. IMF'ye üye olmak ve Batı Bloku ile entegrasyon hususunda her iki parti de benzer görüşleri benimsemişlerdir. Üyelik işlemlerinden sonra başlayan kredi temini görüşmeleri, heyetler aracılığıyla yapılmış olup, Dünya Bankası Türkiye'nin ekonomik yapısını incelemekten karar vermekten kaçınmıştır. Heyetlerin yapmış oldukları ziyaretlerden sona Türkiye'nin Avrupa ülkelerinin ham madde tedarikçisi olması ve uyguladığı devletçi politikalardan uzaklaşması gerektiği sonucuna varıldığından dolayı CHP'nin ekonomi alanındaki kararları benimsenmemiş ancak bunun yerine nispeten daha liberal ekonomik politikaları benimseyerek uygulayan Demokrat Parti hükümetleri, daha fazla kabul görmüştür. Dünya Bankası 1950 seçimlerinden sonra nispeten CHP'den daha liberal ekonomi politikalar uygulayacağı intibahını veren Demokrat Parti iktidara gelince kredi sağlama konusunda girişimlerini hızlandırmıştır (Öğreten, 2023).

Türkiye İkinci dünya Savaşının ardından Amerika Birleşik Devletleri ile hem ekonomik hem de askeri alanda ilişkilerini ilerletmiş, batı bloğu ekseninde giderek belirginleşen ve güçlenen siyasi, askeri ve ekonomik örgütlere üye olmuştur. İkinci dünya savaşından hemen sonra başlayan bu süreç 1950'li yıllardan sonra artarak devam etmiştir.

1945 yılında, Birleşmiş Milletler ve Dünya bankası, 1946 yılında Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), 1947 yılında Uluslararası Para Fonu (IMF), 1948 yılında Avrupa Ekonomik İş birliği Teşkilatı (OEEC), 1951 yılında Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), 1952 yılında Kuzey Atlantik Anlaşması Ortaklığı (NATO), 1961 yılında Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), 1963 yılında Avrupa ekonomik Topluluğu (AET) üyesi olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dış siyasette değişiklikler yaşandığı gibi, Türkiye'nin iç siyasetinde de önemli siyasi gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. 1950 yılı aynı zamanda ülke iktidarının el değiştirdiği bir yıl olmuştur. Yeni hükümet mevcut konjonktürel durumdan etkilenerek liberal ekonomi modelini benimsemiş ise de çok kısa bir dönemde ithalattaki artıştan dolayı, dış ticaret dengesinin ithalat lehine bozularak dış ticaret açığının git gide artmasının etkisiyle 1952 yılı sonrası yeniden ithalat kısıtlamalarına gitmiştir (Şenkardeşler, 2018). Sonrasında ise dış ticaretin ihracat lehine güçlendirilmesi için sanayi sektörünün geliştirilmesi amacıyla 1955 yılında tekrar ithal ikameci ve korumacı ekonomi politikalarına dönmüştür (Akyıldız ve Eroğlu, 2004).

1960'lı yıllara kadar kalkınmacı yaklaşım dışında kayda değer bir ekonomi politikası takip edilmemiş olup, kamu yatırımlarının özel sektör üzerindeki olumlu etkisinden faydalanılmaya çalışılmıştır. Bu dönemdeki ekonomi politikaları genel olarak uzun vadeli ve planlı olmayıp günübirlik politikalar olarak uygulanmıştır (Boratav, 2022). Planlı ve programlı bir ekonomi politikası takip edilmediğinden dolayı da 1950-1960 yılları arasında sürekli olarak artan bir kamu borcu ile karşı karşıya kalınmıştır. 1950 yılı ile birlikte liberal politikaların uygulanması, ancak planlı bir dış ticaret politikasının tatbik edilmemesinden dolayı dış ticaret açıklarının sürdürülemez hale gelmesine sebep olmuştur. 1954 yılına gelindiğinde Türkiye artık borçlarını ödeyemeyecek duruma gelerek moratoryum ilan etmiştir (Sürekçi, 2005). Moratoryumun temel nedenleri olarak ihracatın çok sınırlı olması, buna karşın yüksek miktarlarda ithalat yapılması ve dolayısıyla artan döviz açığı, uygulanan sabit kur sistemi ile Türk lirasının gereğinden fazla değerli tutulması, 1950-1953 yılları arasında dış borçlanmanın artması ile artan dış borç yükü sayılabilmektedir (Boratav, 2018; Zaim, 2000). Buna karşın 1954-1958 yılları arasında kredi arayışları sonuç

vermemiş, ilk kez IMF ve diğer uluslararası kuruluşlar ile temaslar başlamış ise de bundan bir sonuç alınamamıştır. Artan yatırımlar ve kamu harcamaları sebebi ile kriz gittikçe derinleşince 1958 yılında tekrar IMF ile hükümet arasında görüşmeler başlamış ve IMF ile borçlanma anlaşması yapılmıştır. Anlaşma kapsamında 4 Ağustos 1958 tarihinde bir dizi ekonomik tedbiri içeren 1958 İstikrar Programı yürürlüğe konmuştur (Sürekçi, 2005). Söz konusu anlaşma kapsamında niyet mektubunda alınacak önlemler şöyle sıralanmıştır:

-Bütçenin dengeli şekilde hazırlanması ve uygulanmasına özen göstermek, bu sürecin ekonomik yapı ile uyumlu olmasına, kamu harcamalarının ekonomik etkilerine gereken hassasiyeti göstermek,

- Programın revize edilerek, Kamu İktisadi Teşebbüsleri ile diğer kamu kurumlarının mali açıdan sürdürülebilir ve dış destekten bağımsız bir yapıya kavuşturulması,

-Kamu borçlarını ekonomik istikrara zarar vermeyecek bir şekilde takvime bağlamak,

- Bankalarca verilen kredilerinin spekülatif amaçlarla kullanılmasını önlemek amacıyla denetim mekanizmalarının daha etkin hale getirmek,

-Dış ödeme araçlarının kaynaklarını artırmak. (IMF, 1958)

Türkiye'nin niyet mektubu incelendiğinde 1958 istikrar programının üç ana hedefi olduğu görülmektedir. Bunlar Türkiye'nin dış borçlarının yeniden düzenlenmesi, ekonomik istikrarın sağlanması ve devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılarak özel sektörün güçlendirilmesi olarak sıralanabilir.

1958 Ekonomik İstikrar Programı kapsamında IMF ve OEEC'den 359 milyon ABD doları kredi sağlanmış, birikmiş dış borcun ödemesi 1961 yılına ertelenmiş, resmi olarak tescil edilmese de Türk lirası yüzde 320 oranında devalüe edilmiş, dış ticaretteki sınırlandırmalar büyük ölçüde kaldırılmış, niyet mektubundaki önerilerin büyük çoğunluğu gerçekleştirilememiştir. Özetle program samimiyetle uygulanmadığından başarısız olmuştur (Sürekçi, 2005).

1958 ve 1959 yıllarında Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir açığın ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Özellikle 1958 yılında ithalatın ihracatı aşmasıyla dış ticaret açığı önemli ölçüde artmış ve ekonomik dengelerin bozulmasına yol açmıştır. Bu olgu, takip eden 1959 yılında da devam etmiş, ithalatın ihracatı aşması nedeniyle dış ticaret açığı büyümeye devam etmiş ve ekonomik istikrarın sağlanmasında ciddi zorluklar oluşturmıştır.

Tablo 4'te Türkiye'nin 1945-1959 dönemine ait dış ticaret istatistikleri sunulmaktadır.

Tablo 4. 1945-1959 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhracat (Bin ABD \$)	İthalat (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı %
1945	168.264	96.969	71.295	265.233	173,5
1946	214.580	118.889	95.691	333.469	180,5
1947	223.301	244.644	-.21.343	467.945	91,3
1948	196.799	275.053	-.78.254	471.852	71,5
1949	247.825	290.220	-.42.395	538.045	85,4
1950	263.424	285.664	-.22.240	549.088	92,2
1951	314.082	402.086	-.88.004	716.168	78,1
1952	362.914	555.920	-.193.006	918.834	65,3
1953	396.061	532.533	-.136.472	928.594	74,4
1954	334.924	478.359	-.143.435	813.283	70,0
1955	313.346	497.637	-.184.291	810.983	63,0
1956	304.990	407.340	-.102.350	712.330	74,9
1957	345.217	397.125	-.51.908	742.342	86,9
1958	247.271	315.098	-.67.827	562.369	78,5
1959	353.799	469.982	-.116.183	823.781	75,3

Kaynak: TÜİK, 2023

1945–1959 dönemine ait Türkiye dış ticaret verileri ihracat açısından incelendiğinde; 1945 yılında Türkiye'nin ihracatı 168,3 milyon ABD doları seviyesinde iken II. Dünya Savaşı sonrası uluslararası talebin artmasıyla 1946'da 214,6 milyon ABD doları seviyesine yükselmiştir. 1947'de ithalatın ihracatı aşması ve dış ticaret dengesi üzerindeki baskı, ihracatın artış hızını sınırlamış ve 223,3 milyon ABD doları seviyesine ulaşmıştır. 1950'li yıllarda ihracat genel olarak artış eğiliminde olmuş ve 1959 yılında 353,8 milyon ABD doları seviyesine çıkarak dönemin zirvesine ulaşmıştır.

Tablo ithalat açısından incelendiğinde; İthalatın II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik toparlanma ve büyüme süreciyle birlikte hızlı bir yükseliş gösterdiği görülmektedir. 1945'te 96,9 milyon ABD doları seviyesinde olan ithalat, 1952'de 555,9 milyon ABD doları seviyesine ulaşarak dönemin zirvesini oluşturmuştur. 1958'de ithalatın 315,1 milyon ABD doları seviyesine düşmesi ise ekonomik dengesizlikler ve döviz kıtlığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. (Karpat, 2000). Bu dalgalanmalar, Türkiye'nin ithalata olan bağımlılığını ve dış kaynaklı ekonomik etkileri açıkça ortaya koymaktadır (Tekeli & İlkin, 1982).

Dış ticaret hacmi, ihracat ve ithalatın değişimiyle doğrudan ilişkilidir. 1945'te 265,2 milyon ABD doları seviyesinde bir dış ticaret hacmi gözlemlenirken, 1952'de 918,8 milyon ABD doları seviyesine çıkarak hızlı bir artış sergilemiş, 1958 yılına gelindiğinde 562,4 milyon ABD doları seviyesine düşmüştür. Dış ticaret hacmindeki bu agresif düşüşün, ekonomik sıkıntıların ve ithalatın kısıtlanmasının etkilerini yansıttığı değerlendirilebilir (Karpat, 2000). Bu durum, aynı zamanda Türkiye dış ticaretinin dönem boyunca dış ve iç ekonomik faktörlerden de etkilendiğini göstermektedir (Tekeli & İlkin, 1982).

Aynı zamanda dış ticaret dengesinin sağlanabilirliğini gösteren önemli bir gösterge olan ihracatın ithalatı karşılama oranı açısından tablo incelendiğinde; 1945 yılında yüzde 173,5 ve 1946 yılında yüzde 180,5 ile Türkiye'nin dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Ancak 1947–1952 döneminde ithalatın hızlı artışıyla ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 65,3 seviyesine kadar gerilemiştir. 1957 yılında oran yüzde 86,9'a yükselmiş ise de 1959'da yüzde 75,3 seviyesinde dengelenmiştir. Bu veriler, dönemdeki dış ticaret açığının ve ekonomik istikrarsızlığın nedenlerini açıklamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1945–1959 yılları arasındaki dış ticaret kompozisyonu, sanayi ve tarım ürünlerinin ithalat ve ihracatındaki değişimlerle şekillenmiştir (Dura & Altıparmak, 2000). Bu dönemde, Türkiye'nin dış ticaret yapısı, tarım ürünlerinin ihracatında baskın olduğu, sanayi ürünlerinin ise ithalatında önemli bir yer tuttuğu bir profil sergilemiştir (Gürbüz vd., 2020). Bu durum, Türkiye'nin ekonomik yapısının tarım ağırlıklı olduğunu ve sanayi üretiminin yetersizliğini yansıtmaktadır (Demir, 2020).

Dış ticaretin genel yapısına bakıldığında, Türkiye'nin en fazla dış ticaret yaptığı ülkeler arasında ABD, İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya gibi sanayileşmiş ülkeler yer almaktadır (Yılmaz, 2007). Bu ülkelere yapılan ithalat, Türkiye'nin sanayi üretiminin gelişmesi için gerekli olan makine, ekipman ve ham maddeleri sağlamıştır (Yavuz, 2016). Ancak, bu ithalatın yüksek maliyetleri, Türkiye'nin dış ticaret açığını artırmıştır (Akın & Güneş, 2018).

Dış ticaretin yapısal özellikleri, Türkiye'nin ekonomik kalkınma sürecinde karşılaştığı zorlukları ve dışa bağımlılığını göstermektedir (Çelebi, 2001). Tarım ürünlerinin ihracatındaki artış, Türkiye'nin tarımsal üretim kapasitesinin yüksek olduğunu, ancak sanayi üretiminin gelişmemiş olduğunu ortaya koymaktadır (Dura & Altıparmak, 2000). Bu durum, Türkiye'nin ekonomik kalkınma stratejilerinde sanayileşmeye yönelik politikaların önemini vurgulamaktadır (Demir, 2020).

2.4. 1960-1979 Yılları Arası Dış Ticaret

1960–1979 dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ticaret yapısında önemli dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu yıllar, 1960 darbesi sonrasında yeni ekonomik politikaların benimsenmesi, planlı kalkınma dönemine geçiş ve ithal ikameci sanayileşme stratejilerinin uygulanması ile karakterize edilmektedir (Boratav, 2006). Özellikle 1963'te Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte, ülke ekonomisi dış ticaret politikalarında daha korumacı bir yaklaşımı benimsemiş; ithalatın sınırlandırılması, yerli sanayinin korunması ve iç üretimin teşvik edilmesi temel hedefler arasına girmiştir (Kepenek & Yentürk, 2005). Bununla birlikte, söz konusu dönemde ihracat performansı sınırlı kalmış, dış ticaret büyük ölçüde tarım ürünlerine dayalı ihracat ile sanayi ürünleri ve ara malı ağırlıklı ithalat yapısına oturmuştur (Pamuk, 2014). 1970'li yıllarda petrol krizi, döviz darboğazı ve artan dış ticaret açıkları Türkiye ekonomisini derinden etkilemiş, dış ticaret politikasında istikrarsızlıkları beraberinde getirmiştir (Keyder, 1981). Bu nedenle 1960–1979 dönemi, Türkiye'nin dış ticaretinde ithal ikameci politikaların yarattığı kazanımların ve sınırlılıkların gözlemlendiği kritik bir dönem olarak değerlendirilmektedir (Boratav, 2012).

1960 yılından 1970'li yılların başına kadar ithal ikameci politikalar uygulanmıştır. Bu politikalar sebebi ile her ne kadar ihracatta nispi bir artış

sağlanmış ise de üretimde yoğun olarak ithal malların kullanılması sebebi ile ithalatta daha fazla artış meydana geldiği için, halihazırda var olan dış ticaret açığı giderek derinleşmiş ve yapısal bir sorun haline gelmiştir. Özellikle sanayi sektöründe kullanılan ara mallar ve yatırım mallarının büyük çoğunluğunun yurt dışından temin edilmesi nedeniyle, ithalatta ihracata kıyasla çok daha yüksek oranlı bir artış yaşanmıştır. Bu durum, zaten mevcut olan dış ticaret açığını daha da derinleştirmiş ve söz konusu açık, zamanla yapısal bir sorun halini almıştır. Böylece ithal ikameci modelin temel hedeflerinden biri olan dışa bağımlılığı azaltma amacı, uygulamada tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir (Güven, 1998; Boratav, 2018).

1960 yılında Türkiye, artan dış ticaret açığı nedeniyle ciddi bir döviz darboğazıyla karşı karşıya kalmış; ithalatın finansmanının zorlaşması üzerine hükümet, ekonomik istikrarı korumak amacıyla ithalat kotaları ve lisans sistemleri gibi katı kısıtlamalar uygulamaya koymuştur (IMF, 1961/62; Morley, 1963).

1961 yılında Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), kalkınma sürecini planlı bir çerçevede yönlendirmek amacıyla kurulmuş ve Türkiye'nin ekonomik yapısında köklü bir dönüşüm süreci başlatmıştır. Beş Yıllık Kalkınma Planları aracılığıyla ekonomiye devlet müdahalesi kurumsallaşmış, sanayileşme hedefleri doğrultusunda kaynak dağılımı planlanmış ve dış ticaret politikaları bu çerçevede şekillendirilmiştir (Boratav, 2012). DPT'nin kurulmasıyla birlikte ithal ikameci sanayileşme stratejisi dış ticaret politikasının merkezine yerleşmiş, gümrük tarifeleri ve ithalat kotalarıyla yerli üretimin korunması amaçlanmıştır (Kepenek & Yentürk, 2001). Böylece, dış ticaret kompozisyonu tarım ürünlerine dayalı ihracattan sanayi mallarının üretimine geçişi teşvik eden bir yön kazanmış, ithalat ise plan hedefleri doğrultusunda sınırlandırılmıştır (Pamuk, 2014).

1963 ile 1967 yılları arasındaki dönemi kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye Cumhuriyeti'nde planlı kalkınma döneminin başlangıcı olarak ekonomik büyümeyi devletin yönlendirici rolü çerçevesinde sanayileşme hedeflerine dayandırmıştır. Plan, ithal ikameci sanayileşme stratejisini temel alarak, özellikle tüketim mallarının yurtiçinde üretilmesini ve bu yolla ithalat bağımlılığının azaltılmasını amaçlamıştır (Boratav, 2012). Bu dönemde dış ticaret politikaları sıkı bir şekilde plan hedefleriyle uyumlu hale getirilmiş; ithalat kotaları, gümrük tarifeleri

ve döviz kontrolleriyle yerli sanayinin korunmasına öncelik verilmiştir (Kepenek & Yentürk, 2001). İhracat ise daha çok tarım ürünlerine dayalı olmaya devam etmiş, ancak sanayi ürünlerinin dış ticaretteki payının artırılması planın uzun vadeli hedefleri arasında yer almıştır (Pamuk, 2014). Böylece Birinci Plan dönemi, Türkiye'nin dış ticaretinde korumacı ve iç pazarı merkeze alan bir yapının kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır (Öniş, 1991).

1968 ile 1972 yılları arasındaki dönemi kapsayan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye'de sanayileşme sürecini hızlandırmak amacıyla ithal ikameci politikaların daha güçlü bir biçimde uygulanmasına odaklanmıştır. Planın temel hedefi, özellikle dayanıklı tüketim malları ve ara mallarının yurtiçinde üretilmesini sağlayarak ithalat bağımlılığını azaltmak ve sanayi sektörünü daha fazla çeşitlendirmek olmuştur (Boratav, 2012). Bu dönemde dış ticaret politikaları, yüksek gümrük tarifeleri, ithalat kotaları ve döviz kontrolleri ile sıkı biçimde yönlendirilmiş; ihracat teşvik edilmekle birlikte ihracat artışı sınırlı kalmış ve dış ticarete tarım ürünlerinin ağırlığı devam etmiştir (Pamuk, 2014). Bununla birlikte, iç pazara dönük sanayileşme anlayışı nedeniyle ihracat performansı düşük seyrederken ithalat ihtiyacının artması dış ticaret açığının büyümesine yol açmıştır (Kepenek & Yentürk, 2001). Bu süreç, Türkiye ekonomisinde yapısal dönüşümün hedeflenmesine rağmen dış ticarete kırılganlıkların sürdüğünü göstermiştir (Öniş, 1991).

1970 yılının başlarından itibaren Türkiye ekonomisi açısından hareketli bir dönem başlamıştır. 1970 yılında Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en önemli devalüasyonlarından biri gerçekleştirilmiş, 1 ABD doları 9 TL'den 15 TL'ye yükseltilerek Türk lirası yüzde 66,6 oranında değer kaybetmiştir (Boratav, 2012). Bu karar, uzun süredir kronikleşen dış ticaret açığı ve döviz darboğazını hafifletme amacıyla alınmış; aynı zamanda ithalatın daraltılması ve ihracatın rekabet gücünün artırılması hedeflenmiştir (Kazgan, 2002). Ancak devalüasyon, kısa vadede dış ticaret dengesine kısmi bir rahatlama sağlasa da yapısal sorunların devam etmesi nedeniyle uzun vadede ekonomik istikrar üzerinde kalıcı bir iyileşme yaratamamıştır (Pamuk, 2014).

1973 yılında patlak veren ve Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) üyelerinin petrol üretimini kısıp ambargo yoluyla fiyatları yükseltmesi neticesinde

dünya petrol fiyatlarında dramatik bir artış yaşanmış; varil başına fiyat 2 dolardan 34 dolara çıkmıştır, bu da Türkiye gibi tamamen enerji ithalatına bağımlı bir ekonomi için büyük bir dış ticaret şokunu tetiklemiştir (Yüksel, 2018). Bu ani yükseliş, Türkiye'nin petrol ithalat maliyetlerini kısa sürede üç kat artırmış ve dış ticaret açığının katlanarak büyümesine neden olmuştur (Celâsun & Rodrik, 2001). Nitekim Türkiye, kriz sonrası dış ticaret açığını azaltmak amacıyla Arap ülkeleriyle ticaret hacmini artırarak bir nebze rahatlama sağlamaya çalışmış, ancak yüksek maliyetler nedeniyle bütçe üzerinde baskı sürmüştür (Balcı, 2013). Diğer yandan, petrol krizinin etkisiyle enflasyon yükselmiş, ekonomik büyüme dramatik biçimde yavaşlamış; 1972 yılında yüzde 7,4 olan büyüme oranı 1973'te yüzde 3,2'ye gerilemiş ve enflasyon yüzde 10,9'dan yüzde 29'a yükselmiştir (Uzunkaya vd., 2019). Bu ekonomik baskılar, dış borçlanmanın artmasına yol açmış ve Türkiye'yi yeni enerji kaynakları ve stratejileri geliştirmeye yöneltmiştir (Yalçıntaş, 1979).

1970'li yılların ikinci yarısına gelindiğinde Türkiye ekonomisi hem içsel yapısal sorunlar hem de dışsal şokların etkisi altında ciddi bir kırılganlık yaşamıştır. Özellikle 20 Temmuz 1974'te gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı, dış politikada önemli gerilimlere yol açmış; harekâtın uluslararası platformda yeterli destek bulamaması, Birleşmiş Milletler'in 353 sayılı kararında Türkiye'nin ağır eleştirilere maruz kalması ve işgalci olarak nitelendirilmesi sonucunda, Amerika Birleşik Devletleri tarafından Türkiye'ye karşı kapsamlı bir silah ambargosu uygulanmıştır (Çağlayan, 2023). Bu ambargo, zaten kırılgan olan ekonomik yapıyı daha da zorlamış, dış kaynaklara erişimi sınırlamış ve ödemeler dengesini sürdürülemez hale getirmiştir (Hepaktan, 2008).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (1973–1977), Türkiye'nin planlı kalkınma döneminde uygulamaya konulan üçüncü plan olup, önceki iki plana kıyasla hem kapsamı hem de hedefleri açısından daha iddialı bir çerçeve sunmuştur (Taymaz, 2002). Plan, özellikle 1960'lı yıllarda benimsenen ithal ikameci sanayileşme modelinin daha ileri bir aşamaya taşınmasını, sanayide ara ve yatırım malları üretiminin artırılmasını, dışa bağımlılığın azaltılmasını ve ekonomik büyümenin hızlandırılmasını amaçlamıştır (Erbay, 2010). Ayrıca bölgesel kalkınma farklılıklarının giderilmesi, gelir dağılımında adaletin sağlanması ve kırsal

kalkınmanın hızlandırılması da planın temel hedefleri arasında yer almıştır (Yeldan, 2001).

Plan döneminde hedeflenen yıllık büyüme oranı ortalama yüzde 7 civarında belirlenmiş, sanayi sektörünün büyüme motoru olarak öne çıkması öngörülmüştür (Taymaz, 2002). Özellikle demir-çelik, petrokimya, makine, otomotiv ve elektronik gibi sektörlerde yatırımların yoğunlaştırılması planlanmıştır (Erbay, 2010). Bu bağlamda kamu iktisadi teşebbüsleri (KİT'ler) büyük ölçüde yatırımcı aktörler olarak kullanılmıştır (Yeldan, 2001). Ancak planın uygulanma sürecinde, 1973 petrol krizi, artan enerji maliyetleri, döviz darboğazı ve dış ticaret açıklarının büyümesi gibi faktörler, öngörülen hedeflerin gerçekleşmesini zorlaştırmıştır (Bolat, 2020; Kepenek & Yentürk, 2005).

Plan döneminde dışa bağımlı sanayi yapısı sebebiyle ithalat harcamaları hızla artmış, buna karşın ihracat gelirleri sınırlı kalmıştır (Boratav, 2003). Bu durum cari işlemler açıklarını kronikleştirmiş ve ödemeler dengesi sorunlarını derinleştirmiştir (Turgut, 2013). Ayrıca 1974 Kıbrıs Barış Harekâtının ardından Amerika Birleşik Devletlerince uygulanan silah ambargosu ve Türkiye'nin dış kaynaklara erişiminde yaşadığı kısıtlamalar, ekonomide ciddi darboğazlara yol açmıştır (Çağlayan, 2023). Planın öngördüğü istikrarlı büyüme hedefleri bu nedenle tam anlamıyla gerçekleşememiş, plan dönemi sonunda Türkiye ekonomisi yüksek enflasyon, artan dış borç yükü, düşük büyüme ve işsizlik sorunları ile karşı karşıya kalmıştır (Hepaktan, 2008).

Bununla birlikte Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye'de sanayileşme stratejisinin yönünü belirlemesi açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Taymaz, 2002). Özellikle yatırım malları üretimine yönelik sanayi politikalarının uygulanması, daha sonraki yıllarda Türkiye'nin sanayi kapasitesinin gelişmesine zemin hazırlamıştır (Erbay, 2010). Ancak planın başarı düzeyi, büyük ölçüde dışsal şoklar ve iç politik istikrarsızlıklar nedeniyle sınırlı kalmıştır (Yeldan, 2001).

1979 ile 1983 yılları arasındaki dönemi kapsayan Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye'nin planlı kalkınma döneminde uygulamaya konulan

dördüncü plan olup, öncelikli olarak bir türlü önlenemeyen enflasyonun kontrol altına alınarak fiyat istikrarının temin edilmesi, ekonomik istikrarın sağlanması ve dış ödemeler dengesinin iyileştirilmesi hedeflerini taşımıştır (Taymaz, 2002). Plan, özellikle 1970’li yılların sonlarında yaşanan ağır ekonomik krizlerin ve dışsal şokların etkilerini azaltmayı amaçlamış, kamu harcamalarının kontrol altına alınması, ithalat ve döviz politikalarının sıkılaştırılması, fiyat istikrarının sağlanması ve kamu iktisadi teşebbüslerinin yeniden yapılandırılması gibi önlemleri içermiştir (Erbay, 2010).

Plan döneminde sanayi üretiminin artırılması ve bölgesel kalkınma farklılıklarının azaltılması gibi yapısal hedefler de gündeme gelmiş, yatırım projeleri ve altyapı çalışmaları plan çerçevesinde yürütülmüştür (Yeldan, 2001). Ancak planın uygulanma sürecinde iç politik istikrarsızlıklar, yüksek enflasyon, döviz darboğazı ve dış borç yükü, öngörülen hedeflerin tam olarak gerçekleşmesini engellemiştir (Boratav, 2003). Bu dönemde Türkiye ekonomisi, dışa bağımlı üretim yapısı ve ihracatın sınırlı kalması nedeniyle cari işlemler açıklarıyla karşı karşıya kalmış, ödemeler dengesi sorunları devam etmiştir (Turgut, 2013).

Buna rağmen Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Türkiye’de ekonomik kriz sonrası yeniden yapılandırma ve istikrar politikalarının uygulanması açısından önemli bir deneyim olarak kabul edilmekte ve ilerleyen yıllarda uygulanacak liberal ekonomik reformların temelini hazırlamıştır (Kepenek & Yentürk, 2005).

1960–1970 yılları arasında ekonomi yönetimlerince ısrarla uygulamaya konulan ithal ikameci sanayileşme politikası, ekonomik büyümeyi sürdürmeyi hedeflese de dışa bağımlı üretim yapısı nedeniyle cari işlemler dengesi sürekli açık vermiştir. Türk lirasının dönem dönem devalüe edilmesi, bu yapısal sorunu kalıcı olarak çözmeye yetmemiştir. İthalatın sürekli artış göstermesine karşın ihracatın sınırlı kalması, cari açıkları kronik hale getirmiştir (Turgut, 2013). Bu kırılgan yapının üzerine 1973 yılındaki Petrol Krizi ve 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekâtı’nın maliyetleri eklendiğinde, Türkiye ekonomisi 1978 yılında ağır bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. Üretimdeki düşüş, iç piyasalarda mal kıtlığına ve buna bağlı olarak karaborsa piyasalarının oluşmasına yol açmıştır.

Böylece mal ve hizmetlerin resmi fiyatları ile fiili piyasa fiyatları arasında büyük farklar ortaya çıkmıştır (Hepaktan, 2008).

Krizin derinleşmesiyle birlikte, 1978 ve 1979 yıllarında ekonomik istikrarı sağlamak amacıyla çeşitli istikrar programları devreye alınmıştır. Bu programlarda; kamu harcamalarının kontrol altına alınması, döviz ve dış ticaret politikalarının yeniden düzenlenmesi, kamu iktisadi teşebbüslerinin denetiminin artırılması ve dış kaynak arayışına hız verilmesi gibi tedbirler öne çıkmıştır (Takım, 2011). Ancak, dışsal şoklar ve yapısal sorunların birleşmesi nedeniyle alınan önlemler sınırlı bir etki yaratmış ve ekonomik istikrarsızlık devam etmiştir.

1978–1979 döneminde Türkiye ekonomisi, şiddetli bir döviz darboğazı ile karşı karşıya kalmış (Boratav, 2003), dış borç yükü artmış ve ithalat kısıtlamaları yeniden gündeme gelmiştir (Kepenek & Yentürk, 2005). Bu dönemde sanayi üretimi büyük ölçüde durma noktasına gelirken, ihracat gelirleri de ekonomik dengeleri desteklemekte yetersiz kalmıştır (Boratav, 2003). Üretimdeki azalmalardan kaynaklı olarak ülke genelinde karaborsacılık baş göstermiştir (Çağlayan, 2023). Söz konusu yapısal ve makroekonomik sorunlar, Türkiye ekonomisinin sürdürülebilirliğini tehdit etmiş ve özellikle cari işlemler açığının kronikleşmesine yol açmıştır (Turgut, 2013). Yaşanan bu ekonomik kriz, 24 Ocak 1980 Kararları'na giden sürecin temelini oluşturarak, liberal ekonomik politikaların ve piyasa odaklı reformların uygulanmasına zemin hazırlamıştır (Kepenek & Yentürk, 2005; Turgut, 2013).

Son olarak 1978 yılında ekonomik istikrarın yeniden sağlanması amacıyla Turgut Özal tarafından bir istikrar paketi hazırlanmıştır. Bu istikrar paketinin ana hedefleri olarak fiyat istikrarının sağlanması, bütçe açıklarının kontrol edilerek ödemeler dengesinin sağlanması, piyasa ekonomisi kurulmak suretiyle devletin müdahalesinin azaltılması ve ticaretin dışa açılarak yabancı sermayenin ülkeye girişinin sağlanması olarak sıralanabilir (Takım, 2011). Hazırlanan program daha sonra 24 Ocak 1980 tarihinde tatbik edilmeye başlanmıştır.

Tablo 5'te Türkiye'nin 1960-1979 dönemine ait dış ticaret istatistikleri yer almaktadır.

Tablo 5. 1960-1979 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhracat (Bin ABD \$)	İthalat (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı %
1960	320.731	468.186	-.147.455	788.917	68,5
1961	346.740	507.205	-.160.465	853.945	68,4
1962	381.197	619.447	-.238.250	1.000.644	61,5
1963	368.087	687.616	-.319.529	1.055.703	53,5
1964	410.771	537.229	-.126.458	948.000	76,5
1965	463.738	571.953	-.108.215	1.035.691	81,1
1966	490.508	718.269	-.227.761	1.208.777	68,3
1967	522.334	684.669	-.162.335	1.207.003	76,3
1968	496.419	763.659	-.267.240	1260.078	65,0
1969	536.834	801.236	-.264.403	1.338.070	67,0
1970	588.476	947.604	-.359.128	1.536.080	62,1
1971	676.602	1.170.840	-.494.239	1.847.442	57,8
1972	884.969	1.562.550	-.677.581	2.447.519	56,6
1973	1.317.083	2.086.216	-.769.133	3.403.299	63,1
1974	1.532.182	3.777.501	-2.245.319	5.309.683	40,6
1975	1.401.075	4.738.558	-3.337.483	6.139.633	29,6
1976	1.960.214	5.128.647	-3.168.433	7.088.861	38,2
1977	1.753.026	5.796.278	-4.043.252	7.549.304	30,2
1978	2.288.163	4.599.025	-2.310.862	6.887.188	49,8
1979	2.261.195	5.069.432	-2.808.236	7.330.627	44,6

Kaynak: TÜİK, 2023

1960-1979 dönemi dış ticaret verilerini içeren tablo ihracat açısından incelendiğinde 1960 yılında 320,7 milyon ABD doları olan ihracatın, 1973 yılına kadar dalgalı bir artış göstererek 1,3 milyar ABD dolarına ulaştığı görülmektedir. Bu artışın, 1960'lı yıllar boyunca benimsenen ithal ikameci sanayileşme politikaları ve 1963 ile 1967 yılları arasını kapsayan dönemde uygulanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planıyla birlikte sanayi üretiminin desteklenmesinden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. 1974 yılına gelindiğinde, petrol krizi ve dış politik gelişmelerin etkisiyle ihracat 1,5 milyar ABD dolarına yükselse de ihracat artışı ithalat artışını dengelemeye yetmemiştir. 1975–1979 döneminde ihracat, 2,2–2,3 milyar ABD doları seviyelerinde dalgalandığı ancak dönem sonuna kadar istikrarlı bir artış kaydedemediği görülmektedir.

İthalat açısından tablo incelendiğinde; 1960 yılında 468,2 milyon ABD doları seviyelerinde gerçekleşen ithalatın, 1973'te 2,08 milyar ABD doları seviyelerine kadar yükseldiği ve ihracatı açık farkla aştığı görülmektedir. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı ve petrol krizinin etkisiyle ithalat 3,7 milyar ABD doları seviyelerine

yükselmiş, 1975–1977 döneminde ise 4,7–5,7 milyar ABD doları arasında değişerek dış ticaret açığını ciddi şekilde artırmıştır. 1978’de ithalat 4,6 milyar ABD doları ile bir miktar gerilemiş ise de 1979 yılında tekrar 5 milyar ABD doları civarına yükselmiştir.

Tablo verileri dış ticaret hacmi açısından incelendiğinde; 1960–1973 yılları arasında dış ticaret hacminin, 788,9 milyon ABD doları düzeyinden 3,4 milyar ABD doları düzeyine kadar artış gösterdiği görülmektedir. Bu artışın hem ihracat hem de ithalattaki yükselişten kaynaklandığı tablo verilerinden anlaşılmaktadır. Petrol kriziyle Kıbrıs Barış Harekâtından sonra 1974’te dış ticaret hacmi 5,3 milyar ABD doları düzeyine çıkarak dönemin zirvesine ulaşmış, 1975–1979 döneminde ise 6,1–7,5 milyar ABD doları aralığında dalgalanmıştır.

Son olarak ihracatın ithalatı karşılama oranı açısından tablo incelendiğinde; 1960 yılında yüzde 68,5 olarak gerçekleşen ihracatın ithalatı karşılama oranının, 1964 yılında yüzde 76,5, 1965 yılında yüzde 81,1 seviyelerine kadar yükseldiği görülmektedir. Türkiye’nin dış ticaret açığı açısından nispeten kontrollü bir dönemin yaşandığı tablo verilerinden anlaşılmaktadır. Ancak 1970’li yıllarda özellikle 1974, 1975 ve 1977 yıllarında yüzde 40,6 ila yüzde 30,2 seviyelerine kadar düşen ihracatın ithalatı karşılama oranı Türkiye ekonomisinin dış ticarete ve döviz rezervlerine olan yüksek bağımlılığını ortaya koymuştur. 1978–1979’da her ne kadar toparlanma eğilimi göstermiş olsa da ancak yüzde 44,6, yüzde 49,8 seviyelerine gelen ihracatın ithalatı karşılama oranının sürdürülebilir seviyelerin altında kaldığı görülmektedir.

Sonuç olarak 1960–1979 dönemi, Türkiye için dış ticaret açığının kronik hale geldiği, ithalatın ihracatı sürekli olarak aştığı ve petrol krizi ile Kıbrıs Barış Harekâtı gibi dış şokların ekonomiyi olumsuz etkilediği bir dönem olmuştur. İhracatın ithalatı karşılama oranının düşük seyri, yapısal dış ticaret bağımlılığını ve ödemeler dengesi sorunlarını derinleştirmiştir.

1960–1979 döneminde Türkiye’nin dış ticaret kompozisyonu, ihracat ve ithalat ürünleri açısından belirgin bir yapısal farklılık göstermiştir. İhracat, dönem boyunca hâlen düşük katma değerli tarım ürünleri (buğday, pamuk, tütün) ve tekstil ürünleri ile sınırlı kalmıştır (Şahin, 2002). Sanayi ürünleri ihracatındaki artış sınırlı

olup, özellikle dokuma ve konfeksiyon sektörüne dayalı ihracat öne çıkmıştır (Aksu, 2014). Buna karşılık ithalat, dönem boyunca makine ve teçhizat, petrol ve türevleri, kimyasal ürünler, demir-çelik ve elektronik malzemeler gibi yüksek katma değerli sanayi ürünleri ile enerji kaynaklarına yoğunlaşmıştır (Karakaş, 2012). Bu farklılaşma, ithalatın ihracatı sürekli aşmasına ve dış ticaret açığının kronikleşmesine yol açmıştır (TCMB, 2002). Ayrıca, 1973 yılındaki Petrol Krizi ve 1974 yılındaki Kıbrıs Barış Harekâtı gibi dışsal şoklar, ithalat kalemlerinin maliyetlerini artırmış ve cari açıkları daha da derinleştirmiştir (Bolat, 2020; Çağlayan, 2023). Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranının düşük seyri, Türkiye'nin dışa bağımlı üretim yapısını ve ödemeler dengesi sorunlarını görünür hâle getirmiştir (Aksu, 2014).

2.5. 1980-1999 Yılları Arası Dış Ticaret

Cumhuriyetin ilk yıllarından 1980 yılına kadar geçen süreç içinde gerek siyasal alandaki istikrarsızlıklar gerekse uygulanan ekonomik politikalar sonucunda dış ticaret açığı ve yüksek döviz kuru baskısı kronik hale gelmiştir. Öyle ki dış ticaret açığı ve döviz darboğazı artık yüzeysel, kısa vadeli ve günübirlik tedbirlerle çözülemez bir hale gelmiştir. Geçmişten günümüze kadar gelen bu sorunların temelden çözümü ve ülke ekonomisinin yeniden canlandırılabilmesi amacıyla 24 Ocak 1980 tarihinde bir dizi tedbirler alındı (Bolat, 2020). Bu kararların alınması uzunca bir sürecin sonunda zaruri hale gelmiştir. 1970'li yılların sonlarına doğru meydana gelen ekonomik kriz, süregelen hale gelen yüksek enflasyon, döviz kurlarında meydana gelen dalgalanmalar, devletin borç yükü, devletin sürekli müdahalesi ile bozulan piyasa mekanizmaları ve yabancı sermayeye ve dışa kapalı bir ekonomi, ekonomik istikrarı tehdit eder hale gelmiş ve 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları adıyla alınan tedbirlerin uygulanmasını zorunlu hale getirmiştir (İntaş, 2019). Ülkemiz ekonomisi içinde önemli bir kritik eşik sayılan 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları neticesinde genel itibariyle ithal ikameci politikalara son verilerek daha çok ihracata dayanan bir sanayileşme politikası kabul edilmiştir (Çağlayan, 2023). Türk lirası yüzde 32,7 nispetinde devalüe edilmiş, günlük kur ilanı uygulamasına geçilmiş, devletin iktisadi faaliyetlerdeki rolünü daraltan birtakım tedbirler uygulamaya konulmuş, ulaştırma, enerji ve gübre haricindeki sübvansiyonlar kaldırılmış, dış ticarete serbesti getirilmiş, yabancı sermaye özendirilerek teşvik edilmiş, ithalat kademeli olarak serbest hale getirilmiş, ihracat gümrük muafiyeti, katma değer

vergisi iadesi ve düşük faizli kredi, gibi uygulamalarla özendirilmiştir. Bu kararlar neticesinde uygulanan ekonomik politikaların temel hedefi bir yandan fiyat istikrarının sağlanması, diğer yandan ihracatı artırarak ülkeye döviz girişinin temin edilmesidir (Akyıldız ve Eroğlu, 2004).

24 Ocak 1980 tarihinde alınan ve literatürde “Ekonomik İstikrar Kararları” veya “24 Ocak Kararları” olarak anılan düzenlemeler, Türkiye’nin kalkınma stratejisinde köklü bir paradigma değişimine işaret etmektedir. Bu kararlarla birlikte, 1930’lardan itibaren uygulanan ithal ikameci ve devletçi ekonomik model terk edilerek serbest piyasa mekanizmalarına dayalı, ihracata yönelik bir büyüme stratejisi benimsenmiştir (Boratav, 2003; Yeldan, 2001).

Kararların temel unsurlarından biri döviz kuru ve dış ticaret politikalarındaki değişikliklerdir. Türk lirası yüksek oranda devalüe edilmiş, döviz kurları esnek hale getirilmiş ve ihracatı artırmaya yönelik çeşitli teşvik mekanizmaları (vergi iadeleri, sübvansiyonlar, kredi destekleri) devreye sokulmuştur (Öniş, 1998). Bununla paralel olarak ithalat politikası da serbestleştirilmiş; gümrük tarifeleri kademeli biçimde düşürülmüş ve ithalat üzerindeki kısıtlamalar hafifletilmiştir (Kazgan, 2002). Maliye ve para politikası alanında ise kamu harcamalarının kısıtlanması, vergi sisteminde reform yapılması ve fiyat kontrollerinin kaldırılması öngörülmüştür. Kamu İktisadi Teşebbüsleri’ ne (KİT) sağlanan sübvansiyonlar azaltılmış, fiyatların serbest piyasa koşullarına göre belirlenmesi sağlanmıştır. Ayrıca faiz oranlarının serbest bırakılması ve bankaların döviz işlemleri yapabilmelerinin önü açılarak finansal serbestleşme süreci başlatılmıştır (Sönmez, 2010).

Bu kararların kısa vadede toplumsal maliyetleri olmuştur. Reel ücretlerin azalması, işçi ve memurların alım gücünün gerilemesi ve enflasyondaki yükseliş bu dönemin belirgin sonuçları arasındadır (Boratav, 2003). Ancak uzun vadede Türkiye’nin dünya ekonomisiyle entegrasyonunu hızlandırmış, ihracata dayalı sanayileşme stratejisinin temellerini atmış ve 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbest bırakılmasına, 1996’da ise Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği’ne giden sürece zemin hazırlamıştır (Öniş & Şenses, 2005).

24 Ocak Kararlarının alınmasından kısa süre sonra gerçekleşen 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi, reformların uygulanmasına engel olmamış; aksine askeri yönetim kararların uygulanmasını kolaylaştırıcı bir siyasal zemin hazırlamıştır (İntaş, 2019). 1983 genel seçimleri sonrasında iktidara gelen Turgut Özal liderliğindeki hükümet de bu politikaları sürdürmüş, ancak kararların tek başına sorunları çözmeye yetmediği görülmüştür. Bu nedenle 1983, 1984 ve 1987 yıllarında tamamlayıcı nitelikte ek istikrar tedbirleri alınmıştır (Mazlum, 2020). Bu ek düzenlemelerle birlikte 1980’li yılların sonuna doğru sermaye hareketleri serbest bırakılmış, döviz kuru politikalarında esnekliğe gidilmiş ve özelleştirme uygulamalarına başlanmıştır. Bununla birlikte, siyasal istikrarsızlık, fiyat istikrarının sağlanamaması ve kaynak yetersizliği nedeniyle hedeflenen yapısal dönüşüm tam anlamıyla gerçekleşmemiştir (Bolat, 2020).

Sonuç olarak, 24 Ocak Kararları ile Türkiye ekonomisi serbest piyasa ilkelerine göre yeniden şekillendirilmiş, yabancı sermaye girişi artmış ve dışa açık bir ekonomik model benimsenmiştir. Bu kararlar uzun vadede ekonomik büyümeyi desteklemiş ve uluslararası piyasalara entegrasyonu hızlandırmıştır. Bununla birlikte fiyat istikrarı sağlanamamış, gelir dağılımındaki eşitsizlik daha da derinleşmiş, orta ve alt gelir gruplarının reel gelirleri azalmış, işsizlik sorunu çözülememiş ve sendikaların etkisi büyük ölçüde azalmıştır (İntaş, 2019).

Türkiye’nin dış ticaret politikalarında köklü dönüşümlerin yaşandığı bir dönem olan 1980’li yıllarda 24 Ocak 1980 Kararları ile başlayan liberalizasyon süreci, sonraki yıllarda alınan ek düzenlemelerle devam etmiştir. Bu bağlamda 1981–1983 yılları arasında özellikle ihracatın teşvik edilmesine yönelik önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde ihracata vergi iadesi, sübvansiyon ve Eximbank aracılığıyla sağlanan kredi destekleri gibi çeşitli teşvikler uygulanmaya başlanmış ve bunun sonucunda ihracatta kayda değer bir artış yaşanmıştır (Boratav, 2003; Yeldan, 2001).

1984 yılında ise ithalat rejiminde serbestleşmeye yönelik önemli düzenlemeler hayata geçirilmiştir. İthalat üzerindeki kısıtlamaların kademeli olarak kaldırılması ve gümrük tarifelerinin düşürülmesiyle birlikte Türkiye ekonomisi dışa açılma sürecinde yeni bir evreye girmiştir. Bu gelişme, dış ticaret açığının artmasına

neden olmuş ise de ihracata dayalı büyüme modelinin devamlılığı açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur (Kazgan, 2002).

Bu düzenlemelere ek olarak, 1985 yılında vergi sisteminde köklü bir değişim yaşanmış ve Katma Değer Vergisi (KDV) uygulaması yürürlüğe girmiştir. Bu düzenleme, vergi sisteminde modernleşmenin yanı sıra dış ticaret işlemlerinde şeffaflık ve uyumun sağlanmasına da katkı sunmuştur. KDV uygulaması, Türkiye'nin uluslararası ticaret normlarına uyum sağlaması açısından kritik bir adım olmuştur (Sönmez, 2010).

Dışa açılma sürecinin en önemli adımlarından biri olan “32 Sayılı Karar” ise 1989 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu karar ile birlikte sermaye hareketleri serbest bırakılmış ve döviz işlemleri liberalleştirilmiştir. Böylece Türkiye ekonomisi, yalnızca mal ve hizmet ticaretinde değil, aynı zamanda sermaye hareketleri açısından da küresel ekonomiyle bütünleşme yolunda ileri bir aşamaya geçmiştir. Ancak sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi, kısa vadeli dış kaynak girişlerine bağımlılığı artırarak ilerleyen yıllarda ekonomik kırılganlıkların da temelini oluşturmuştur (Öniş & Şenses, 2005).

Sonuç olarak, 1981–1989 yılları arasında alınan bu kararlar Türkiye'nin dış ticaret politikasında yapısal dönüşümler yaratmış; ihracatın teşvik edilmesi, ithalatın serbestleşmesi, vergi sisteminde modernleşme ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi gibi adımlar Türkiye'yi küresel ekonomiyle daha uyumlu hale getirmiştir. Bununla birlikte bu süreç, dış ticaret açığının artması, fiyat istikrarının sağlanamaması ve kırılganlıkların artması gibi olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir (Boratav, 2003; Kazgan, 2002).

Türkiye her ne kadar 1980-1988 yılları arasında İran-Irak savaşında tarafsız kalarak savaşın olumsuz etkilerinden korunmayı başarmış ise de hemen ardından yaşanan 1990 Körfez Krizi ve krizin sebep olduğu 1991 Körfez Savaşından çok yönlü ve olumsuz etkilenmiştir (Çağlayan, 2023). Irak'ın 2 Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'i işgal etmesi olayı ile patlak veren kriz daha sonra 37 ülkenin aktif olarak destek verip katıldığı koalisyon gücünün Irak'a karşı başlatmış olduğu ve 17 Ocak - 28 Şubat 1991 tarihleri arasında yapılan Körfez Savaşı neticesinde özellikle Irak ve

Kuveyt ile olan ticaretin kesintiye uğraması sebebiyle ihracat pazarının daralması, turizm gelirlerinin azalması, yine savaş sebebiyle Ortadoğu'dan Türkiye'ye yapılan göçün artması, terör olayların artması gibi Türkiye ekonomisi açısından neredeyse her alanda ciddi ölçüde hasara yol açmıştır (Erdoğan, 2018). Kriz öncesinde Irak, Türkiye'nin en önemli ihracat pazarlarından biri konumundaydı. 1980'li yılların ikinci yarısında ülke ihracatının yaklaşık olarak yüzde 10'luk kısmı Irak'a yapılmakta, ayrıca Irak ile petrol karşılığı mal ticareti ve nakliye gelirleri önemli bir döviz kaynağı oluşturmaktaydı (Boratav, 2003). Ancak Birleşmiş Milletler 'in Irak'a uyguladığı ambargo çerçevesinde Türkiye de Habur sınır kapısını kapatmak zorunda kalmış, böylece Türkiye'nin Irak ve Kuveyt ile yaptığı dış ticaret neredeyse tamamen durmuştur (Yeldan, 2001).

Türkiye, bu süreçte yalnızca ihracat gelirlerinden değil, aynı zamanda Irak'tan geçen petrol boru hattı taşımacılığından elde ettiği transit gelirlerden de mahrum kalmıştır. 1990 öncesinde Kerkük–Yumurtalık Petrol Boru Hattı'ndan yılda yaklaşık 300 milyon ABD doları gelir sağlanırken, ambargo nedeniyle bu kaynak kurumuştur (Kazgan, 2002). Ayrıca Türkiye, krizin yarattığı jeopolitik belirsizlik nedeniyle yabancı sermaye girişinde yavaşlama yaşamış, turizm gelirlerinde de ciddi kayıplara uğramıştır (Öniş & Şenses, 2005).

Makroekonomik düzeyde bakıldığında, Türkiye'nin 1990'da 12,9 milyar dolar olan ihracatı, 1991'de 13,6 milyar dolara sınırlı bir artış göstermiştir. Buna karşılık ithalat aynı dönemde 22,3 milyar dolardan 21 milyar dolara gerilemiştir. Bu gelişmeler dış ticaret açığını daraltsa da ihracat pazarlarındaki çeşitlenmenin sınırlılığı ve Orta Doğu'ya bağımlılığın yüksekliği Türkiye'nin dış ticaretinde kırılganlıkları ortaya çıkarmıştır (Boratav, 2003).

Körfez Krizi'nin yarattığı kayıplar kısmen ABD ve müttefik ülkelerin sağladığı mali yardımlar ve kredi kolaylıklarıyla telafi edilmeye çalışılmıştır. Ancak kısa vadeli bu destekler yapısal sorunları ortadan kaldırmamış, 1990'lı yılların ortalarında Türkiye ekonomisinin dış kaynak bağımlılığını daha da artırmıştır (Sönmez, 2010).

Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişkilerin yoğunlaştığı 1990'lı yılların başından itibaren Türkiye'nin ihracat yönelimi Batı Avrupa'ya doğru kaymıştır. 1990'da 12,9 milyar ABD doları olan ihracat, 1993'te 15,3 milyar ABD doları seviyesine yükselmiştir. Ancak aynı dönemde ithalat çok daha hızlı bir artış göstermiş, 1990'da 22,3 milyar ABD doları seviyesinde olan ithalat 1993 yılına gelindiğinde 29,4 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır (Kazgan, 2002). Bu durum, dış ticaret açığının büyümesine ve Türkiye'nin cari işlemler dengesinde kırılganlığın artmasına yol açmıştır (Öniş & Şenses, 2005). Aslında dış ticaret açığındaki büyümenin temel nedenlerinden biri, 1989'da uygulamaya konulan 32 sayılı Karar ile Türkiye'nin sermaye hareketlerini serbest bırakmasının ardından ithalat talebinin hızla artmasıdır. Bu dönemde iç tüketim ve yatırım malı ithalatındaki artış, ihracatın sağladığı döviz gelirlerini aşmış ve dış ticaret dengesi giderek bozulmuştur (Sönmez, 2010). Ayrıca, Körfez Krizi nedeniyle kaybedilen Orta Doğu pazarları ihracat artışını sınırlamış, Türkiye'nin AB'ye bağımlılığı daha da artmıştır (Yeldan, 2001).

Türkiye'de 1980 sonrası dönemde uygulanan ekonomik politikalar, iç kaynaklara dayalı üretim yerine borçlanmaya dayalı, tüketimi ve ithalatı teşvik eden bir yapıda uygulanmıştır. Bu yaklaşım, ekonomik istikrarın sağlanmasını güçleştirmiş; sermayenin ülkeyi terk etmesi, kamu harcamalarının sürekli borçlanmayla finanse edilmesi ve yüksek kamu borcu, karşılıksız para basımı, döviz kurlarındaki dalgalanmalar, siyasi ve ekonomik belirsizlikler ile gelir dağılımındaki adaletsizlik, 1994 yılında ciddi bir finansal kriz ortaya çıkarmıştır (Çağlayan, 2023).

Ayrıca 1990'lı yılların başında uygulanan liberal politikalar, ihracatı artırmış olsa da ithalatın daha hızlı yükselmesi dış ticaret açığını genişletmiş ve döviz rezervleri üzerinde baskı yaratmıştır (Boratav, 2003; Kazgan, 2002). 1994 yılı başında Türk lirası üzerindeki spekülasyon baskıları ve yüksek kamu borçlanması, Türk lirasının ABD doları ve Alman markı karşısında önemli ölçüde değer kaybetmesine yol açmıştır. Bu devalüasyon kısa vadede ihracat gelirlerini artırsa da ithalat maliyetlerini yükseltmiş ve enflasyonun tırmanmasına neden olmuştur (Turgut, 2013; Öniş & Şenses, 2005). Mali sektördeki kırılganlıklar, özellikle bankacılık sisteminde güven kaybını artırmış ve yabancı sermaye girişleri daralmıştır (Sönmez, 2010).

Kriz, dış ticaret üzerinde de belirgin etkiler yaratmıştır. Türk lirasının devalüe olması ihracatta rekabet avantajı sağlamış, bazı sektörlerde ihracat artışını desteklemiş olsa da ithalat maliyetlerinin yükselmesi sanayi üretiminde daralmaya yol açmıştır. Sonuç olarak, dış ticaret açığı kısa vadede daralmış olsa da ekonomik üretkenlik ve ithalat talebinde düşüşler gözlenmiştir (Yeldan, 2001).

1994 krizinin çözümü amacıyla uygulamaya konulan 5 Nisan Kararları, döviz kurunda yüzde 38 oranında devalüasyon, kamu harcamalarının düzenlenmesi, memur ödemelerinin bütçe ile sınırlandırılması, vergi reformları, özelleştirmelerin hızlandırılması ve sosyal güvenlik alanında reformları kapsamıştır (Parasız, 2001). Bu tedbirler kısa vadede döviz kurunda istikrar sağlanmasına, döviz rezervlerinin artırılmasına, kamu borcunda azalmaya ve fiyat istikrarının kısmen sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Ancak yapısal reform eksikliği nedeniyle elde edilen kazanımların sürdürülebilirliği sınırlı kalmıştır (Boratav, 2003; Turgut, 2013).

Türkiye-AB Gümrük Birliği Kararı 1995 yılında kabul edilerek 31 Aralık 1995 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Henüz müzakereler devam ederken vergi muafiyeti sağlanarak mamul ve yarı mamul ithalatına imkân tanınması esasına dayanan ve Dahilde İşleme Rejimi biçiminde isimlendirilen farklı bir teşvik sistemine geçilmiş, bu sayede de Türkiye dış ticaretinde kısa dönemde bir toparlanma görülmüştür. Bu sistemin dezavantajlı tarafı ise ithal girdilere bağımlı hale gelmesi sebebiyle dışa bağımlılıkta artış meydana getirmesi olarak kabul edilebilir (Takım ve Ersungur, 2010). Türkiye-AB Gümrük Birliği Kararı ile sanayi mallarında gümrük vergileri kaldırılmış, böylece Türkiye ile Avrupa Birliği arasındaki ticaretin önündeki temel engellerden biri ortadan kalkmıştır. Bu düzenleme, Türkiye ekonomisinin dışa açıklığını artırmış ve özellikle sanayi sektöründe üretim yapısının yeniden şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Rekabetin yoğunlaşmasıyla birlikte yerli üreticiler hem kalite standartlarını yükseltmeye hem de maliyetlerini düşürmeye yönelmiş; bu süreç, Türkiye'nin sanayi sektöründe verimlilik artışını da beraberinde getirmiştir (Güney & Akbay, 2008).

Gümrük Birliği'nin 1996 yılında fiilen yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne yönelik ihracatı artış göstermiştir. Bu dönemde AB, Türkiye için çok önemli bir ticaret ortağı haline gelmiş; Birliğin Türkiye'nin toplam

dış ticaretindeki payı yaklaşık olarak yarıya ulaşmıştır (Erçakar, 2005). Ancak Gümrük Birliği yalnızca ihracat artışıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ithalatın da hızla yükselmesine neden olmuştur. Özellikle AB'den yapılan sanayi ürünleri ithalatındaki artış, kısa vadede dış ticaret dengesinin Türkiye aleyhine gelişmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, uzun vadeli etkiler değerlendirildiğinde Gümrük Birliği'nin yalnızca “ticaret saptırıcı” değil, aynı zamanda “ticaret yaratıcı” etkiler doğurduğu; yani Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmini de genişlettiği görülmektedir (Özkale & Karaman, 2006)

Bu süreçte Türkiye, AB'den vergisiz olarak elde ettiği girdi ve ara malı avantajıyla sanayisini modernize etme imkânı bulmuş; aynı zamanda ihracat ürünlerinin niteliğinde ve çeşitliliğinde kayda değer gelişmeler sağlanmıştır. Nitekim yapılan bazı ekonometrik çalışmalar, Gümrük Birliği'nin Türkiye'nin Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (GSYİH) üzerinde yaklaşık yüzde 1–1,5 düzeyinde olumlu bir etki yarattığını ortaya koymaktadır (Acar, 2000) Dolayısıyla, kısa vadede dış ticaret açığını artıran bu entegrasyon süreci, orta ve uzun vadede Türkiye ekonomisinin uluslararası rekabet gücünü artırmış ve sanayi sektörünün dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır.

1997 yılında ortaya çıkan Asya Krizi, Türkiye ekonomisi üzerinde doğrudan bir etkide bulunmamış olsa da krizin uluslararası sermaye hareketleri ve küresel finansal sistem üzerinde yarattığı olumsuzluklar Türkiye'yi dolaylı biçimde etkilemiştir. Özellikle dış finansman koşullarının zorlaşması ve uluslararası yatırımcı güveninde yaşanan kayıplar, Türkiye'nin sermaye girişlerinde dalgalanmalara yol açmıştır. Bu dönemin hemen ardından 1998'de patlak veren Rusya Ekonomik Krizi ise Türkiye'nin dış ticaretini çok daha doğrudan etkilemiştir. Rusya, Türkiye'nin ihracatında önemli bir pazar olduğundan, krizle birlikte bu ülkeye yapılan ihracatta ciddi bir düşüş yaşanmış, bunun yanında Türkiye'ye yönelik döviz girişleri azalmış ve dış ticaret dengesinde olumsuzluklar ortaya çıkmıştır (Uygur, 2009). 1990'lı yılların sonlarına doğru yaşanan bu gelişmeler, Türkiye'de ihracatın belirli bölgelere ve ülkelere aşırı bağımlılığının risklerini görünür kılmıştır. Krizlerin etkisiyle ihracat gelirlerinde yaşanan dalgalanmalar, Türk dış ticaretinde pazar çeşitliliği arayışını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda hem devlet düzeyinde ticaret politikaları hem de

özel sektörün stratejik yönelimleri yeni pazarlara açılma, ihracat ürünlerinin çeşitlendirilmesi ve bölgesel yoğunlaşmanın azaltılması doğrultusunda şekillenmeye başlamıştır (Uygur, 2009).

Yine 1990'lı yılların sonlarına doğru meydana gelen ve 17 Ağustos 1997 tarihinde Gölçük ve çevresini vuran Marmara Depremi, Türkiye ekonomisi üzerinde şok etkisi yaratmış, özellikle sanayi bölgelerinde faaliyet gösteren işletmelerin üretim kapasitesinde ve dış ticaret hacminde ciddi düşüslere yol açmıştır. Selçuk ve Yeldan tarafından gerçekleştirilen bir genel denge modellemesi değerlendirmesine göre, deprem sonrası Türkiye'nin GSYH'si yüzde -4,5 ila +0,8 arasında değişen oranlarda etkilenmiştir; bu dalgalanmanın özellikle sanayi üretimi ve dış ticaret akımlarında yansması olduğu görülmektedir (Selçuk & Yeldan, 2001). Ayrıca depremin dahil olduğu bölgedeki doğrudan ve dolaylı ekonomik zararların ülke genelindeki ticaret dengesi ve ekonomik toparlanma süreçleri üzerinde belirgin olumsuz etkiler bıraktığı da söylenebilir. Marmara Depreminin getirdiği ekonomik yük sebebiyle tekrar fiyat istikrarı bozulmuştur.

Her ne kadar 1990'lı yılların sonlarına doğru bir takım istikrar politikaları uygulanmaya konulmuş ise de bütçe açıkları kalıcı bir biçimde azaltılamamıştır. Yabancı sermaye yüksek faiz politikaları ile teşvik edilmeye çalışılmış, ancak yüksek faiz ekonomi üzerinde kırılğan bir etki meydana getirmiştir. Aynı dönemde dış ticarete daralmalar baş göstermiş, ihracatın desteklenmesi amacıyla uygulanan politikalar istenen sonuçları verememiş ve kur dalgalanmalarının önüne geçilememiştir (Turgut, 2013).

Bu defa kur rejiminde meydana gelen belirsizlikleri ortadan kaldırmak ve ihracatı artırabilmek amacıyla sabit kur politikasına geçilmiş, ancak artan döviz talebi ile baş edilemediği için sistemin çökmesine sebep olmuş ve 2000'li yılların başında ülke yeniden bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır (Turgut, 2013). Türkiye Cumhuriyeti, milenyumun başlangıcından itibaren 1990'lı yıllarda bozulan ekonomik istikrarı yeniden tesis edebilmek amacıyla kapsamlı bir ekonomik mücadele sürecine girmiştir.

Tablo 6’da Türkiye’nin 1980-1999 yılları arasındaki dönemde dış ticaretine ilişkin göstergeler sunulmaktadır.

Tablo 6. 1980-1999 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhracat (Bin ABD \$)	İthalat (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı %
1980	2.910.122	7.909.364	-4.999.242	10.819.486	36,8
1981	4.702.934	8.933.374	-4.230.439	13.636.308	52,6
1982	5.745.973	8.842.665	-3.096.692	14.588.638	65,0
1983	5.727.834	9.235.002	-3.507.168	14.962.836	62,0
1984	7.133.604	10.757.032	-3.623.429	17.890.636	66,3
1985	7.958.010	11.343.376	-3.385.367	19.301.386	70,2
1986	7.456.726	11.104.771	-3.648.046	18.561.497	67,1
1987	10.190.049	14.157.807	-3.967.757	24.347.856	72,0
1988	11.662.024	14.335.398	-2.673.374	25.997.422	81,4
1989	11.624.692	15.792.143	-4.167.451	27.416.835	73,6
1990	12.959.288	22.302.126	-9.342.838	35.261.414	58,1
1991	13.593.462	21.047.014	-7.453.552	34.640.476	64,6
1992	14.714.629	22.871.055	-8.156.426	37.585.684	64,3
1993	15.345.067	29.428.370	-14.083.303	44.773.437	52,1
1994	18.105.872	23.270.019	-5.164.147	41.375.891	77,8
1995	21.637.041	35.709.011	-14.071.970	35.730.648	60,6
1996	23.224.465	43.626.642	-20.402.178	66.851.107	53,2
1997	26.261.072	48.558.721	-22.297.649	74.819.793	54,1
1998	26.973.952	45.921.392	-18.947.440	72.895.344	58,7
1999	26.587.225	40.671.272	-14.084.047	67.258.497	65,4

Kaynak: TÜİK, 2023

Türkiye dış ticaretinin 1980–1999 dönemine ilişkin verilerin sunulduğu Tablo 6 incelendiğinde gerek ihracat gerekse ithalatın genel itibarıyla artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Esasında 24 Ocak Kararlarının uygulanmaya başlamasından hemen sonra gerek ihracat gerekse ithalatın pozitif yönde etkilendiği görülmektedir. 1980 yılında 2,91 milyar ABD doları civarında olan ihracat istikrarlı ve hızlı bir artış göstererek 1989 yılında 11,62 milyar ABD doları, 1999 yılında 26,58 milyar ABD doları seviyelerine çıkmıştır. Bu artış, Türkiye’nin ihracat kapasitesinde ve sanayi ürünleri üretiminde kaydedilen gelişmelerin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Özellikle 1980’li yıllardan itibaren uygulanan ihracat odaklı politikalar ve Gümrük Birliği süreci, ihracatın uzun vadeli yükseliş trendini desteklemiştir (Öniş, 2004). İthalat açısından bakıldığında da benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. 1980’de 7,90 milyar ABD doları seviyelerinde gerçekleşen

ithalat, ihracatta olduğu gibi istikrarlı ve hızlı bir artış göstererek 1989 yılında 15,79 milyar ABD doları, 1999 yılında ise 40,67 milyar ABD doları seviyelerine çıkmıştır. Dış ticaret hacmi bu dönemde istikrarlı bir artış göstermiş, 1980 yılında 10,82 milyar ABD doları olarak gerçekleşen dış ticaret hacmi 1999 yılında 67,25 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır. İthalat dönem boyunca dalgalı bir seyir izlese de genel olarak artış eğilimlidir. 1990–1997 döneminde ithalattaki hızlı artış, dış ticaret açığını büyütmüş ve ekonomide kırılganlık yaratmıştır. Bu durum, Türkiye'nin üretiminde kullandığı ara mallara olan yüksek bağımlılığı ve ithalata dayalı sanayi yapısını yansıtmaktadır (Pamuk, 2008). Tablo 6 ihracatın ithalatı karşılama oranları açısından incelendiğinde ise bir istikrardan bahsedilmesi mümkün bulunmamaktadır. İhracatın ithalatı karşılama oranı açısından en düşük oran yüzde 36,8 ile 1980 yılı, en yüksek oran ise yüzde 81,4 ile 1988 yılında görülmektedir. İhracatın ithalatı karşılama oranı açısından tablo incelendiğinde karşılama oranının 1980 yılından 1988 yılına kadar istikrarlı olarak arttığı, 1989 ve 1990 yıllarında düşüş eğilimine girdiği, bu yıllardan sonra dalgalı bir seyir izlediği ve nihayetinde 1999 yılında yüzde 65 olarak gerçekleştiği gözlenmektedir. Bu artış, ihracatın ithalatı karşılama kapasitesinde uzun vadeli bir iyileşmeye işaret etmektedir. Ancak özellikle 1990–1997 yıllarında yüksek ithalat ve dış ticaret açığı nedeniyle bu oranın dalgalandığı görülmektedir (Pamuk, 2008). Dış ticaret hacmi, ihracat ve ithalatın toplamı olarak ele alındığında, 1980'de 10,82 milyar ABD doları seviyesinde iken istikrarlı bir biçimde artmış ve 1999'da 67,26 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır. Bu büyüme, Türkiye'nin küresel ticaretle bütünleşmesini ve sanayi tabanlı dış ticaret yapısının güçlenmesini göstermektedir. Ancak, dönemsel krizler ve ithalat bağımlılığı nedeniyle dış ticaret hacmindeki artışın dengeli bir şekilde gerçekleşmediği görülmektedir (Öniş, 2004). Yine tabloya göre beklenenin aksine dış ticaret performansının 1994 yılında yaşanan finans krizinden etkilenmediği gibi, 1996 yılında Gümrük Birliğine katılımdan sonra da beklenen artışı göstermediği anlaşılmaktadır.

Türkiye'nin dış ticaret yapısı, ithal ikamesine dayalı sanayileşme stratejisine dayalı iken 1980'li yıllarda ihracata dayalı büyüme stratejisine geçişle birlikte önemli bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönemde ihracat, özellikle tarım ürünleri, tekstil ve giyim eşyası gibi geleneksel sektörlerde yoğunlaşmıştır (Alparslan & Ökte, 2023).

Ancak 1990'lı yıllara gelindiğinde, Türkiye'nin dış ticaret yapısında sanayi ürünlerinin payı giderek artmış, motorlu taşıtlar, demir-çelik, elektrikli ve elektriksiz makineler gibi ürünler ihracatta ön plana çıkmıştır (Alparslan & Ökte, 2023). Bu değişim, Türkiye'nin sanayi üretim kapasitesinin ve teknoloji düzeyinin yükselmesi ile ilişkilendirilmekte, aynı zamanda dış ticarete ürün çeşitliliğinin genişlemesi açısından kritik bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. İhracattaki bu evrim hem ihracat gelirlerini artırmış hem de Türkiye'nin uluslararası pazarlardaki rekabet gücünü güçlendirmiştir.

İthalat cephesinde ise 1980'li yıllarda Türkiye hem tüketim mallarını hem de sanayi üretimi için gerekli ara malları ve yatırım mallarını ithal etmekteydi. 1990'lı yıllarda özellikle ara malları ve yatırım mallarındaki artış dikkat çekmiş, bu durum Türkiye'nin üretim süreçlerinde yabancı girdilere bağımlılığının arttığını göstermiştir (Alparslan & Ökte, 2023). İthalatın bu şekilde genişlemesi, Türkiye'de sanayileşme çabalarının yoğunlaştığını ve özellikle sanayi sektöründe teknoloji ve makine donanımı ihtiyacının dış kaynaklardan karşılandığını ortaya koymaktadır. Bu eğilim aynı zamanda dış ticaret açığının büyümesine neden olmuş, özellikle 1990–1997 yılları arasında dış ticaret dengesi üzerinde baskı yaratmıştır. Hem ihracat hem de ithalat tarafındaki artış dolayısıyla dış ticaret hacmindeki bu artışlar Türkiye'nin küresel ticaretteki entegrasyonunun ve dış ekonomik ilişkilerinin güçlendiği biçiminde yorumlanabilir. Aynı zamanda bu artış Türkiye'nin hem ihracat gelirlerini artıran sanayi ürünleri üretim kapasitesinin hem de ithal edilen ara ve yatırım mallarının katkısı ile sağlanmıştır. Ancak, dönemsel krizler, yüksek ithalat bağımlılığı ve dış ticaret açığı, bu büyümenin dengeli bir şekilde gerçekleşmesini zaman zaman engellemiştir. Özellikle 1990'lı yıllarda artan dış ticaret açığı, Türkiye ekonomisinde yapısal kırılganlıkların varlığını açıkça göstermiştir (Pamuk, 2008).

2.6. 2000-2024 Yılları Arası Dış Ticaret

Türkiye'de 1990'lı yıllarda uygulanan çeşitli istikrar politikalarına rağmen artan dış ticaret açıkları, bir türlü başa çıkılamayan döviz kuru dalgalanmaları, yabancı sermayeyi çekmek için uygulanan yüksek faiz politikaları sebebiyle ticarete daralmalar baş göstermiştir. İhracatı artırarak dış ticaret açıklarının kapatılması için sabit kur politikasına geçilmiş ise de bütçe açıkları bir türlü azaltılamamış, yabancı

sermaye yüksek faiz politikaları ile teşvik edilmeye çalışılmış, dış ticarete daralmalar baş göstermiş, uygulanan sabit kur sistemi sebebiyle artan döviz talebinin önüne geçilememiş ve sistemin çökmesine sebep olmuştur (Turgut, 2013). Bunun yanında 1997 Doğu Asya Mali Krizinin halen devam eden etkileri ve 17 Ağustos 1997 depreminin getirdiği ağır mali yük sebebiyle Türkiye 2000’li yılların başında yeniden ciddi bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte kamu borçlanmasının sürdürülemez boyutlara ulaşması, bankacılık sistemindeki kırılganlıkların derinleşmesi ve siyasi belirsizlikler ekonomide güven sorununu daha da artırmıştır. Böylece, 1990’ların sonundan 2001 krizine giden süreçte uygulanan politikalar hem ekonomik istikrarı sağlayamamış hem de yapısal reformların ertelenmesine yol açmıştır.

18 Aralık 2000 tarihine gelindiğinde meydana gelen krizin çözümünü amaçlayan ve gelir ve harcama politikaları, para piyasaları ve özellikle de özelleştirme ile ilgili yapısal reformlara dair bir dizi ekonomik tedbirin yer aldığı bir niyet mektubunun IMF’ye verilmesi suretiyle stand-by anlaşması yapılmıştır (Parasız, 2002). Yapılan anlaşmada uygulanacak para politikalarında döviz kuru hareketlerinin takip edilmesi kararı alınmış olup, anlaşma uyarınca para arzı ülkeye giren döviz miktarı ile sınırlandırılarak enflasyonun kontrol altına alınması hedeflenmiştir. Yine anlaşma uyarınca faiz oranları agresif bir biçimde aşağı çekildiğinden iç piyasada talep de agresif biçimde yükselmiş, iç talebin bu agresif yükselişinden dolayı da ihracatta beklenen artış sağlanamamıştır (Turgut, 2013).

IMF ve Dünya Bankası, ekonomik istikrar sorunları ile mücadele eden ülkelerin bu sorunları gidermesi için yardım ve destek sağlarken birtakım şartların sağlanmasını talep etmektedirler (İnan, 2019). Anlaşma ülkelerine destek için öne sürülen bu şartlar Stand-by anlaşmaları çerçevesinde belirlenmektedir. Stand-by anlaşmaları belirli bir ekonomik program ve/veya siyasi program bağlamında geri ödemelerin belirli bir takvime bağlanması suretiyle anlaşma ülkelerine fon temin etme anlaşmaları olarak bilinmektedir. Ülkelerin karşılaştıkları ekonomik sorunlar farklı olduğundan IMF tarafından her bir ülke için farklı program ve ekonomik ve siyasi tedbirler önerilmektedir. Bu tedbirler arasında genellikle bütçe disiplininin sağlanması, kamu harcamalarının azaltılması, vergi politikalarının yeniden düzenlenmesi ve para politikalarının sıkılaştırılması gibi adımlar öne çıkmaktadır.

Ayrıca, IMF ve Dünya Bankası tarafından önerilen yapısal reformların hayata geçirilmesi, yalnızca ekonomik istikrarı sağlamakla kalmayıp aynı zamanda piyasalara güven verilmesi açısından da kritik bir rol oynamaktadır.

Türkiye'nin IMF ile gerçekleştirdiği Stand-by anlaşmalarının ilki 1961'de, sonuncusu ise 2005'te imzalanmıştır. 2008 yılında yeni bir Stand-by düzenlemesi gündeme gelmiş ise de bu süreç sonuçlandırılmamış ve nihayetinde 2015 yılında tüm borçların ödenmesiyle birlikte Türkiye'nin IMF ile olan mali ilişkileri sona ermiştir (İnan, 2019). Tablo 7'de Türkiye'nin IMF ile yapmış olduğu 19 adet Stand-by anlaşması ile 1 adet Stand-by yenilemesi ve bu kapsamda öngörülen ve kullanılan finansman miktarları gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde, bazı dönemlerde taahhüt edilen kredilerin hiç kullanılmadığı, bazı dönemlerde ise yalnızca bir kısmının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun temel sebepleri arasında, niyet mektuplarında taahhüt edilen reform ve düzenlemelerin hiç hayata geçirilmemesi, eksik uygulanması ya da popülist politikaların etkisiyle reformların sonuçsuz bırakılması yer almaktadır (Akyüz, 2009; Boratav, 2012). Ayrıca, IMF programlarının Türkiye'de kısa vadede makroekonomik istikrar sağlama amacına hizmet ettiği, ancak yapısal dönüşüm boyutunda beklenen etkiyi yaratmakta yetersiz kaldığı yönünde literatürde eleştiriler de mevcuttur (Ekinci, 2010; Uğur, 2013). Bununla birlikte, IMF anlaşmalarının dış finansman ihtiyacının karşılanması açısından geçici bir çözüm sunduğu, ancak orta ve uzun vadede ekonomik kırılganlıkları artırdığı da dile getirilmektedir. Türkiye'nin IMF deneyimi, ekonomik krizlerin yönetiminde dış finansmana bağımlılığın sonuçlarını ve uygulanan politikaların iç siyasi dinamiklerle olan ilişkisini göstermesi bakımından önemli olduğu kadar, aynı zamanda kalkınma sürecinde sürdürülebilirlik ve ekonomik bağımsızlık tartışmalarını da gündeme getiren bir tecrübe olarak değerlendirilebilir.

Tablo 7'de Türkiye'nin IMF ile yapmış olduğu stand-by anlaşmaları ile kullanmış olduğu fon miktarları sunulmuştur.

Tablo 7. Türkiye'nin IMF ile Yaptığı Stand-by Anlaşmaları ve Fon Miktarları

Yıl	Anlaşma Tarihi	Anlaşma Süresi (Ay)	Anlaşma Türü	Kabul Edilen Miktar (Milyon ABD Doları)	Kullanılan Miktar (Milyon ABD Doları)
1	01.01.1961	12	Stand-by	57	24
2	30.03.1962	9	Stand-by	47	23
3	15.02.1963	11	Stand-by	33	33
4	15.02.1964	11	Stand-by	33	29
5	01.02.1965	12	Stand-by	33	-
6	01.02.1966	12	Stand-by	33	33
7	15.02.1967	11	Stand-by	41	41
8	01.04.1968	9	Stand-by	41	41
9	01.07.1969	12	Stand-by	41	15
10	17.08.1970	12	Stand-by	136	136
11	24.04.1978	24	Stand-by	453	136
12	19.07.1979	12	Stand-by	378	347
13	18.06.1980	36	UFK	1.888	1.888
14	24.06.1983	12	Stand-by	340	85
15	04.04.1984	12	Stand-by	340	255
16	08.07.1994	14	Stand-by (UFK)	923	696
17	22.12.1999	36	Stand-by	13.973	8.991
18	21.12.2000	12	Stand-by yenileme	8.734	8.734
19	04.02.2002	36	Stand-by	19.370	17.990
20	11.05.2005	36	Stand-by	10.060	10.060
			TOPLAM	56.942	49.557

Kaynak: <https://www.hazine.gov.tr> (UFK: Uzatılmış Fon Kolaylığı)

2000'li yılların hemen öncesinde yaşanan ve ekonomide baş gösteren sorunları derinleştiren 1999 depremi, Asya krizi, 1990'lı yıllar boyunca uygulanan

popülist politikalar sebebi ile 2000 sonrası dönem ülke ekonomisi için pek iç açıcı başlamamıştır. Bu dönemde peş peşe ve kısa bir aralıkla iki kriz birden yaşanmıştır.

2000 yılının ekim ayına gelindiğinde fiyat istikrarının bozulduğu, cari açığın yükseldiği, ithalat maliyetlerinin yükselmesinden ötürü ihracatın ithalatı karşılama oranının yüzde 40'ların altına düştüğü, dış ticareti açığının had safhalara ulaştığı bir ekonomik tablo mevcuttu. Bu kötü tabloyu okuyan piyasaların enflasyonun hedef olarak belirlenen yüzde 25 oranını tutturamayacağı ön kabulü ile krizin ayak sesleri duyulmaya başlamıştır (Topallı, 2006). 2000 krizi ekonomi yönetimi tarafından yeterince ciddiye alınmadığından ve uygulanan ekonomi politikaları krizin etkilerini gidermede yetersiz kaldığından dolayı hemen ardından 2001 yılının şubat ayında yeni bir krizle karşı karşıya kalınmıştır. Krizden önce ekonomi yönetimi tarafından uygulanan hatalı politikaların bir sonucu olarak faiz-kur makası git gide açılmış, döviz kurunun haddinden fazla düşük, faiz oranının ise haddinden fazla yüksek olduğu bu ortamda bankacılık sektörü yüksek kar elde ettikleri hazine kâğıtlarına yönelmiş ve ellerinde gereğinden fazla kâğıt tutmaya başlamışlardı. Bundan dolayı da likidite darlığı yaşayan bankacılık sektörü bu darlığı aşmak için mevduata yüksek faizler vermişti. Kriz patlak verince bankacılık sektörü çökmüş ve onlarca banka mevduatın hazine güvencesinde olması sebebiyle Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF)'na devredilmiştir (Kazgan, 2012). Kriz sebebi ile enflasyon yüzde 70'leri aşmış, iç borç katlanarak artmış, Türkiye ekonomisi küçülmüş ve milyonlarca insan işsiz kalmıştır (Karluk, 2004).

21.10.2000 tarihinde yapılan stand-by anlaşmasından sonra 04.02.2002 tarihinde IMF ile 36 aylık bir süreyi kapsayan ve 19.370 milyon ABD doları bir fonu içeren yeni bir stand-by anlaşması yapılmıştır. Anlaşma gereğince krizden çıkmak için Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ismiyle bir dizi ekonomik tedbirin uygulandığı bir program uygulamaya konulmuştur. Bu programın temel hedefleri olarak fiyat istikrarı ve ekonomik istikrarın sağlanması, bütçe açıklarının azaltılarak bütçe dengesinin sağlanması, dış borçların vadelerinin uzatılarak bir ödeme planına bağlanması ve devletin piyasalara müdahalesinin azaltılarak piyasa ekonomisinin kurulması olarak özetlenebilir (www.tbmm.gov.tr). Bahse konu program gereğince yabancı sermayeyi çekmek amacıyla yüksek faiz politikası uygulanmış ve özelleştirmeye hız verilmiştir. Başarı ile uygulanan bu program neticesinde

ekonomik olarak toparlanma yaşanmış ancak yüksek faiz politikası, borçlanma maliyetlerini yükselterek iç ve dış borç stokunun büyümesine neden olmuştur (Turgut, 2013). Ayrıca enflasyon yüzde 10 seviyelerine kadar indirilerek ekonomik istikrar sağlanmış, kamu maliyesindeki düzenlemeler sebebi ile bütçe açıkları azaltılmış, yabancı yatırımlar artırılmış, istihdam artırılarak işsizlik azaltılmıştır.

Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) uluslararası ticaret kurallarını düzenleme ve serbestleşmeyi sağlama amacıyla yaptığı düzenlemeler, özellikle 2000'li yıllardan sonra hızlanan küreselleşme sürecinde ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamakta yetersiz kalmaya başlamıştır. Özellikle yeni nesil ticaret anlaşmalarında hizmetler, yatırımlar ve fikri mülkiyet hakları gibi alanların ön plana çıkması, DTÖ'nün kapsamının ve işleyiş mekanizmalarının sınırlılıklarını daha görünür hale getirmiştir (Tekçe & Acar, 2008). Bu nedenle ülkeler, dış ticarete daha esnek ve hızlı çözümler üretebilmek, aynı zamanda pazar çeşitliliğini artırarak küresel rekabette konumlarını güçlendirmek amacıyla ikili ya da çok taraflı Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) yapma yoluna gitmişlerdir.

STA'lar, ülkelerin yalnızca mal ticaretini değil, aynı zamanda hizmetler ve yatırımlar alanındaki entegrasyonunu da kolaylaştırarak ekonomik ilişkilerin daha kapsamlı hale gelmesini sağlamaktadır. Bununla birlikte, bu anlaşmalar sayesinde ülkeler küresel ticarete ortaya çıkan bölgesel bloklaşmalara uyum sağlayabilmekte ve uluslararası ticaretin dinamiklerine daha hızlı cevap verebilmektedir. STA'lar, taraf ülkeler arasında ticareti kolaylaştırmakla kalmamakta, aynı zamanda yatırım, hizmetler ve kamu alımları gibi alanlarda da avantajlı düzenlemeler sunmaktadır. Ülkeler, bu anlaşmalar aracılığıyla ihtiyaç duydukları malları daha düşük gümrük vergileri veya sıfır tarife ile temin ederek dış ticarete maliyet avantajı sağlamaktadır. Böylece, STA ağlarının içinde yer alan ülkeler uluslararası rekabet güçlerini artırırken, ağların dışında kalan ülkeler hem bu avantajlardan mahrum kalmakta hem de ticaret akışlarının yön değiştirmesi sebebiyle dış ticaret hacimlerinde daralma ile karşı karşıya kalmaktadır (Hoekman & Kostecki, 2009). Bu nedenle devletler, dış ticaret politikalarında giderek daha fazla STA odaklı bir strateji benimsemekte ve bu yolla hem ihracatlarını artırmayı hem de üretim süreçlerini küresel değer zincirlerine entegre etmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, STA'ların ülkeler için yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda diplomatik ve siyasi bir araç işlevi gördüğü de dikkat

çekmektedir. Nitekim bu anlaşmalar, taraf ülkeler arasında uzun vadeli iş birliğini teşvik ederek bölgesel istikrarın güçlenmesine de katkı sağlayabilmektedir.

Türkiye de bu sürece aktif biçimde katılım sağlamış ve dış ticaret yapısını çeşitlendirmeyi, aynı zamanda yeni pazarlara erişimi kolaylaştırmayı hedeflemiştir. 1996 yılında Avrupa Birliği ile yürürlüğe giren Gümrük Birliği, Türkiye açısından kritik bir kırılma noktası olmuş; bu doğrultuda, Avrupa Birliği'nin Ortak Ticaret Politikası çerçevesinde Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) ağılarına uyum sağlama yükümlülüğü ortaya çıkmıştır (Ekonomi Bakanlığı, 2014). Türkiye'nin bu yöndeki ilk adımı ise Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusundan önce, 1992 yılında Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) ile imzalanan STA olmuştur. Bunu Bosna-Hersek, İsrail, Mısır, Güney Kore ve Singapur gibi ülkelerle imzalanan anlaşmalar takip etmiştir. Ayrıca, EFTA ve Bosna-Hersek ile yapılan STA'lar 2021 yılında revize edilmiş, Sırbistan ile 2019'da Karadağ ile 2022'de ek protokoller imzalanmış, Güney Kore ile ise 2018'de yatırım ve hizmetler alanını kapsayan ek protokol yürürlüğe girmiştir. Bu süreç, Türkiye'nin yalnızca Avrupa pazarına değil, aynı zamanda Asya, Afrika ve Orta Doğu'daki pazarlara da daha etkin bir şekilde erişimini sağlamış ve dış ticaret ilişkilerinin coğrafi olarak genişlemesine katkıda bulunmuştur. Nitekim STA ağlarının sürekli olarak güncellenmesi ve çeşitlendirilmesi, Türkiye'nin küresel ticarete rekabet gücünü artırma yönündeki stratejisinin önemli bir parçası haline gelmiştir.

Bunların yanında, Lübnan, Katar, Sudan ve Ukrayna ile STA müzakereleri tamamlanmış, Japonya ve Endonezya ile müzakereler ise devam etmektedir. Ayrıca İran, Azerbaycan, Pakistan ve Özbekistan ile Türkiye'nin Tercihli Ticaret Anlaşmaları (TTA) mevcuttur (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2024). Türkiye'nin bu yoğun STA faaliyetleri, hem ihracatını çeşitlendirme çabalarının bir sonucu hem de küresel ticaret ağlarında dışlanma riskine karşı aldığı bir önlem olarak değerlendirilmektedir (Utkulu & Seymen, 2004). Bu bağlamda STA'lar, Türkiye'nin uluslararası ticaret stratejisinde sadece ekonomik değil, aynı zamanda diplomatik ve jeopolitik bir araç olarak da önem kazanmaktadır. Nitekim STA politikaları, Türkiye'nin dış ticaret yapısının çeşitlendirilmesinin yanı sıra, bölgesel güçlerle ilişkilerinin kurumsallaştırılmasına ve stratejik ortaklıklarının derinleşmesine de hizmet etmektedir. Böylece Türkiye, küresel değer zincirlerine daha etkin bir şekilde entegre

olmayı hedeflerken, aynı zamanda bölgesel ve küresel ölçekte siyasi etkinliğini artırma imkânı elde etmektedir.

Tablo 8. Yürürlükteki STA'lar ve Yürürlük Yılları

	STA	Yürürlük Yılı		STA	Yürürlük Yılı
1	EFTA	1992	13	Şili	2011
2	İsrail	1997	14	Morityus	2013
3	Kuzey Makedonya	2000	15	G. Kore	2013
4	Bosna Hersek	2003	16	Malezya	2015
5	Tunus	2005	17	Moldova	2016
6	Filistin	2005	18	Faroe Adaları	2017
7	Fas	2006	19	Singapur	2017
8	Mısır	2007	20	Kosova	2019
9	Arnavutluk	2008	21	Venezuela	2020
10	Gürcistan	2008	22	Birleşik Krallık	2021
11	Sırbistan	2010	23	BAE	2023
12	Karadağ	2010			

Kaynak: www.ticaret.gov.tr

Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA), ülkelerin dış ticarete karşılaştıkları tarife ve tarife dışı engelleri ortadan kaldırarak ticaretin serbestleşmesini sağlaması açısından Türk ekonomisi için önemli bir araç olmuştur. Türkiye, özellikle 2000'li yıllardan itibaren dış ticaret politikalarında STA'lara yönelmiş ve bu yolla dış ticaretini çeşitlendirme, ihracat pazarlarını genişletme ve küresel değer zincirlerine daha etkin katılım sağlama hedefini benimsemiştir (Tekçe & Acar, 2008; Hoekman & Kostecki, 2009). Nitekim Tablo 8'de de görüldüğü üzere, 2000'li yıllar Türkiye açısından STA'ların yoğun biçimde imzalandığı ve yürürlüğe girdiği bir dönem olmuştur. Örneğin, 2000 yılında Kuzey Makedonya ile, 2003'te Bosna Hersek ile, 2005'te Tunus ve Filistin ile, 2006'da Fas ile, 2007'de Mısır ile, 2008'de Arnavutluk ve Gürcistan ile, 2010'da Sırbistan ve Karadağ ile ve 2011'de Şili ile imzalanan STA'lar yürürlüğe girmiştir. Bu veriler, 2000'li yılların Türkiye ekonomisinin dış

ticaretinde yeni pazar açılımları ve bölgesel entegrasyonların hız kazandığı yıllar olduğunu ortaya koymaktadır (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2024).

STA'ların yürürlüğe girmesi, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği ilişkilerinin doğal bir uzantısı olarak AB'nin tercihli ticaret sistemine uyumunu kolaylaştırırken, aynı zamanda Orta Doğu, Balkanlar, Kuzey Afrika ve Uzak Doğu gibi farklı bölgelerde yeni pazar açılımlarına imkân tanımıştır. (Ekonomi Bakanlığı, 2014; Utkulu & Seymen, 2004). Bu süreç aynı zamanda Türkiye'nin ihracat ürün çeşitliliğini ve ihracat coğrafyasını genişleterek dış ticaret bağımlılığını azaltmayı hedeflediğini de göstermektedir. Dolayısıyla, STA'lar Türkiye'nin ihracatının ürün ve pazar çeşitliliğini artırmış, ithalat maliyetlerini düşürmüş ve Türk ekonomisinin rekabet gücünü desteklemiştir. Bununla birlikte, bazı sektörlerde artan ithalat baskısının yerli üreticiler açısından rekabet sorunlarına yol açtığı da literatürde vurgulanan bir diğer boyuttur (Parasız, 2002; Tekçe & Acar, 2008).

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programının katı bir biçimde uygulanması neticesinde Türkiye ekonomisi istikrarlı bir sürece girmişti. Ancak 2008 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde bankaların yüksek riskli müşterilere kolay konut kredisi vermesiyle konut fiyatları aşırı değerlenmiş daha sonra konut balonunun patlamasıyla bankalar için ciddi riskler oluşmuş ve Amerikan bankacılık sektörü krize girmiştir. Lehman Brothers isimli Amerikan yatırım bankasının iflası ile gayrimenkul fiyatları dibi bulmuş ve tüm dünya ekonomisini etkileyen Mortgage krizi olarak bilinen 2008 Küresel Finans Krizi patlak vermiştir. Her ne kadar dönemin yöneticileri tarafından krizin Türkiye ekonomisini etkilemediği defaatle vurgulansa da Türkiye ekonomisi de tüm dünya ekonomisi gibi 2008 Küresel Finans Krizinden olumsuz etkilenmiştir. Ekonomik büyüme oranlarında düşüş görülmüş, işsizlik oranlarında artış meydana gelmiştir. Ancak hem Türk finansal yapısının yeteri kadar gelişmemiş olması hem de 2008 Küresel Finans Krizinin yayılma aracı olarak kabul edilen hedge fonlarının Türkiye'de etkin olmaması sebebiyle krizin Türkiye ekonomisi üzerindeki olumsuz etkisi nispeten sınırlı olmuştur (Atay, 2016).

2008 Küresel Finans Krizinin etkilerinin Türkiye ekonomisi üzerinde etkisinin sınırlı kalması ve ekonomi politikalarının istikrarlı bir biçimde yürütülmesinden dolayı hızlı bir toparlanma sürecine girilmiştir. 2011 yılına

gelindiğinde işsizliğin ve enflasyonun düştüğü, büyüme rakamlarının çok iyi bir performans sergilediği görülmektedir. Hatta yüzde 11,1 oranında gerçekleşen büyüme rakamları ile Çin'den sonra en fazla büyüme performansı gösteren ekonominin Türkiye ekonomisi olduğu görülmektedir (Çağlayan, 2023). Amerikan ekonomisinin 2008 Küresel Finans Krizinin etkilerinden kurtulması ile birlikte Avrupa'da uzun süreli ekonomik durgunluk ve borç krizleri baş göstermiştir. Bu farklı toparlanma hızları özellikle 2014 yılında Euro ve ABD doları arasındaki kurlarda önemli dalgalanmalara sebebiyet vermiştir. Bu dalgalanmalar aynı zamanda Türkiye'de de döviz kurlarında dalgalanmalara sebep olmuş Türk lirası ABD doları ve euro karşısında önemli ölçüde değer kaybetmiştir. Döviz kurlarındaki bu istikrarsızlıktan dolayı işsizlik ve enflasyon rakamlarında artışlar gözlenmiştir (Mazlum, 2020).

2010 sonrası dönemde Türkiye ekonomisi, küresel finansal koşullar ve bölgesel jeopolitik gelişmelerin etkisiyle yüksek oynaklık ve kırılganlık dönemine girmiştir; özellikle dışsal finansal şoklara karşı yapısal savunmasızlıklar, cari açık, döviz kuru ve enflasyon arasındaki etkileşim, iş çevrimlerinde güçlü dalgalanmalara yol açmıştır (Gebeşoğlu, 2019). Ayrıca bölgesel krizler, özellikle 2011 sonrası Suriye iç savaşı ve göçmen akınları, ülkenin dış ticareti, kamu harcamaları ve finansal istikrar üzerinde baskı oluşturmuştur (Özel & Uçar, 2019). Bu bağlamda, 2010 sonrasında Türkiye ekonomisi hem içsel politika parametrelerine hem de dışsal risklere karşı oldukça hassas bir süreçten geçmiştir.

Türkiye'de 2013 yılı ortalarında meydana gelen Gezi Parkı olayları, makroekonomik açıdan doğrudan dış ticarete kalıcı bir kırılma yaratmamış olsa da, siyasal istikrara dair algıların sarsılması sonucunda uluslararası yatırımcıların risk tercihlerini etkileyerek finansal piyasalar üzerinde kayıplara ve risk primlerinde belirgin yükselişe neden olmuştur; bu süreç, Türkiye'nin kredi temerrüt swap (CDS) değerlerinde artışa, doğrudan yabancı yatırım girişlerinde yavaşlamaya ve Türk lirasının değer kaybı üzerinden ihracatçı firmalara kısa vadeli avantaj sağlasa da belirsizlik ortamı nedeniyle dış ticarete güven zedelenmesine yol açmıştır (Gürcan & Peker, 2015). Ayrıca turizm sektöründe özellikle Haziran 2013'te iptallerdeki artış, şehir merkezindeki olayların Avrupa'daki potansiyel turist algısını olumsuz etkileyerek hizmet ihracatında talep daralmasına yol açmıştır. Akabinde Türkiye'nin

yatırımlar açısından istikrar algısını yeniden tesis etmesi bir süre zorlu bir ekonomik adaptasyon sürecini beraberinde getirmiştir (Gürcan & Peker, 2015).

2014 yılında hem küresel finansal dalgalanmalar hem de iç siyasi gelişmelerden dolayı Türkiye ekonomisinde döviz piyasalarında ciddi dalgalanmalar meydana gelmiş olup bu dalgalanmalar aynı zamanda dış ticaret performansı üzerinde önemli etkiler doğurmuştur. ABD Merkez Bankası'nın parasal genişlemeyi azaltma kararının gelişmekte olan ülkelere yönelik sermaye çıkışlarını tetiklemesi, dış finansmana bağımlı bir ekonomi olan Türkiye'de döviz kurları üzerinde ciddi baskı yaratmıştır (Alper & Yılmaz, 2015). Bununla birlikte, 2013 yılı içindeki gezi parkı olayları, aynı yılın sonunda yolsuzluk iddiaları üzerine başlayan siyasi belirsizlikler ve yaklaşan yerel seçimlerin yarattığı risk algısı yatırımcı güvenini zayıflatmış, Türk lirasında hızlı değer kayıplarına neden olmuştur (Akyüz, 2015). Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın 2014 yılı ocak ayında politika faizini sert biçimde artırarak kur oynaklığını sınırlama çabası kısa vadede etkili olmuş, ancak kredi maliyetlerini yükselterek iç talebi baskılamış ve büyüme hızını yavaşlatmıştır (Özatay, 2015). Dövizdeki değer kaybı ithalat maliyetlerini artırırken, ihracatçılara geçici kur avantajı sağlamış, fakat artan belirsizlik ve yüksek enflasyon nedeniyle dış ticarete sürdürülebilir bir kazanım yaratamamıştır (Yeldan, 2016). Bu çerçevede 2014 döviz hareketleri, Türkiye ekonomisinin kırılganlıklarını açığa çıkararak dış ticaretin küresel ve içsel şoklara duyarlılığını bir kez daha ortaya koymuştur.

Türk Hava Kuvvetleri tarafından sınır ihlali yaptığı gerekçesi ile Rusya'ya ait bir SU-24 savaş uçağının 2015 yılı Kasım ayında düşürülmesi ile Türkiye ve Rusya arasında yaşanan uçak krizi sebebiyle dış ticarete daralmalar ve döviz kurlarında dalgalanmalar yaşanmıştır (Mazlum, 2020). Bu gelişme ardından Rusya, "tarım ürünleri ve tüketim malları ithalatını kısıtlama, charter uçuşları yasaklama, turizm firmalarının Türkiye paketlerini satmasına engel olma ve Türk şirketlerinin Rusya'daki faaliyetlerine sınırlamalar getirme" gibi ekonomik yaptırımlar uygulamış, bu durum kısa vadeli dış tedarik zincirleri ve lojistik kanalların aksamalarına yol açarken (Erşen, 2017), olayın hemen ardından finansal piyasada gözlenen ilk tepkiler arasında Borsa İstanbul'un ve bazı Rus borsalarının düşüşünün yanı sıra Türk lirasında değer kaybı da yer almıştır. Bu çerçevede Su-24 krizi, Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinde kırılganlıkların gün yüzüne çıktığı ve dış

ticaretin siyasi risklere karşı ne denli savunmasız olduğunu gösteren somut bir örnek teşkil etmiştir.

15 Temmuz 2016 tarihine gelindiğinde Türkiye ekonomisi üzerinde ciddi etkileri olan bir silahlı darbe girişimi yaşanmıştır. Her ne kadar darbe girişimi başarı ile bastırılmış olsa da darbe girişimi ve sonradan yaşanan sürecin Türkiye ekonomisi üzerinde olumsuz etkileri olduğu söylenebilir. 15 Temmuz silahlı darbe girişimi sonrası milli gelir üzerinde kısa süreli bir olumsuz etki meydana gelmiş, Temmuz ve Eylül aylarında Türkiye'nin kredi notu, uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları tarafından aşağı yönlü revize edilmiş, Borsa İstanbul'da sert düşüşler yaşanmış, yabancı sermayenin ülkeye akışı kesintiye uğramış, enflasyon ve faiz oranlarında artışlar yaşanmıştır (Kılıçaslan, 2017).

Amerikan vatandaşı rahip Andrew Brunson'un 2018 yılında tutuklanması sebebi ile Türkiye ve ABD arasında bir diplomatik kriz yaşanmış, ABD'nin Brunson'un serbest bırakılması talebi karşılanmayınca dönemin ABD başkanı Donald Trump tarafından sosyal medya üzerinden Türkiye aleyhine bazı açıklamalar yapılması üzerine döviz kuru tarafında spekülasyon hareketleri gözlemlenmiştir. Kriz nedeniyle Türk lirası, Amerikan doları karşısında yüzde 40'tan fazla değer kaybetmiştir. (Sezal, 2020). Ayrıca dış ticaret ve maliye politikaları bağlamında yapılan bir değerlendirmede bu siyasi krizin Türkiye'nin dış ticaretine etkisinin sınırlı düzeyde olduğu tespit edilmiştir (Sürmen, 2019). Bu süreç, kriz döneminde faaliyet gösteren dışsal şoklara karşı Türkiye ekonomisinin kırılgan yapısını bir kez daha gözler önüne sermiştir.

2019 yılına gelindiğinde ise yılın aralık ayında ilk kez Çin'in Vuhan Eyaletinde görülen ve çok kısa bir sürede dünya geneline yayılarak küresel bir pandemiye dönüşen Covid-19 salgını, diğer dünya ekonomilerini olumsuz yönde etkilediği gibi Türkiye ekonomisini de derinden etkilemiştir (Şahin, 2022). Gerek küresel gerekse ulusal ekonomi üzerinde negatif yönlü bir arz ve talep şoku yaşanmış, peş peşe kapanan işletmeler, artan işsizlik, ticaret ve ihracat hacminde daralmalar, karantina sebebi ile hizmet ve özellikle turizm alanında ciddi zararlar meydana gelmiştir (Öztürkler 2020). Salgınla mücadele kapsamında bir yandan kapanma önlemleri, bir yandan da piyasayı küresel salgının olumsuz etkilerinden

korumak için bir dizi ekonomik ve siyasi tedbirler alınmıştır. Ekonomik anlamda genişletici politikalara ağırlık verilmiştir. Mart 2020 tarihine gelindiğinde bu politikalara hız verilmiş, çalışma hayatında tanınan kolaylıklar, sosyal yardımlar, üretimi teşvik edici adımlar, finansal kolaylıklar sağlanarak hızlı bir toparlanma ve nispi bir büyüme sağlanmıştır (Eğri, 2021). Bununla birlikte, Covid-19 süreci Türkiye ekonomisinin dışa bağımlı üretim yapısı ve tedarik zincirlerindeki kırılganlıklarını da görünür hale getirmiştir. Ayrıca, pandemi döneminde uygulanan politikaların uzun vadeli mali sürdürülebilirlik üzerindeki etkileri akademik tartışmaların odağında yer almıştır.

2021 yılında enflasyon yükseliş eğiliminde olmasına rağmen Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası tarafından politika faizi yüzde 19 seviyelerinden yüzde 14 seviyelerine kadar düşürülmüştür. Bu politika kararları piyasalar tarafından enflasyon ile mücadele konusunda kararlı bir politika uygulanmayacağı biçiminde okunmuş ve dövize olan talebin artmasına sebebiyet vermiştir. Hükümetin uyguladığı bu politikalar sebebi ile fiyat istikrarı yavaş yavaş bozulmaya başlamıştır (Erdem, 2022). 2021 yılının aralık ayında TÜFE aylık değişim oranı yüzde 13,58 olarak gerçekleşmiş olup fiyat istikrarındaki bozulma 2022 yılında da devam ederken 2023 yılının şubat ayında art arda meydana gelen 7,8 ve 7,5 şiddetindeki Kahramanmaraş depremleri ile 14 milyon kişiyi etkileyen, 11 ile yayılan, bir deprem yaşanmıştır. Deprem sonucunda resmi rakamlara göre 518 bin konutun yıkıldığı, 128 bin konutun ağır hasar aldığı, 53.537 kişinin öldüğü, 100 binden fazla kişinin yaralandığı, en az 5 milyon kişinin başka illere göç ettiği belirtilmiştir. Depremin olduğu günden başlayarak bir dizi ekonomik tedbir alınmaya başlandı. Depremin ülkeye doğrudan maliyetinin 50 milyar ABD doları, dolaylı maliyetinin ise 20 milyar ABD doları olduğu tahmin edilmektedir (Şen, 2023). Cumhuriyetin 100. yılı ekonomi açısından iç açıcı olarak başlamadığı gibi felaketin makroekonomik ve mikroekonomik alanda olumsuz etkileri uzunca bir süre giderilemeyecek nitelikte olmuştur. Haziran 2023 tarihinden itibaren ekonomi yönetimi ekonomik düzene dönüş politikası çerçevesinde TCMB politika faizini agresif bir biçimde yüzde 8,5 seviyesinden yüzde 50 seviyelerine yükseltti. Bu politika neticesinde enflasyon 2024 yılında zirve yaptıktan sonra düşme eğilimine girdi. 2024 yılı sonu itibarıyla yıllık enflasyon yüzde 75 seviyelerine ulaşmış olup (Eğilmez, 2024), uygulanan sıkı para politikası

ve mali disiplin sayesinde 2025 yılı ortalarında yüzde 25-38 seviyelerine kadar gerilemiştir. Tablo 9’da Türkiye’nin 2000-2024 yılları arasındaki dış ticaretine dair istatistiki verileri sunulmuştur.

Tablo 9. 2001-2024 Dönemi Dış Ticaret

Yıl	İhracat (Bin ABD \$)	İthalat (Bin ABD \$)	Denge (Bin ABD \$)	Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD \$)	Karşılama Oranı %
2000	27.774.906	54.502.821	-26.727.914	82.277.727	51,0
2001	31.334.216	41.399.083	-10.064.867	72.733.299	75,7
2002	36.059.089	51.553.797	-15.494.708	87.612.886	69,9
2003	47.252.836	69.339.692	-22.086.856	116.592.528	68,1
2004	63.167.153	97.539.766	-34.372.613	160.706.919	64,8
2005	73.476.408	116.774.151	-43.297.743	190.250.559	62,9
2006	85.534.676	139.576.174	-54.041.499	225.110.850	61,3
2007	107.271.750	170.062.715	-62.790.965	277.334.465	63,1
2008	132.027.196	201.963.574	-69.936.378	333.990.770	65,4
2009	102.142.613	140.928.421	-38.785.809	243.071.034	72,5
2010	113.883.219	185.544.332	-71.661.113	299.427.551	61,4
2011	134.906.869	240.841.676	-105.934.807	375.748.545	56,0
2012	152.461.737	236.545.141	-84.083.404	389.006.878	64,5
2013	151.802.637	251.661.250	-99.858.613	403.463.887	60,3
2014	157.610.158	242.177.117	-84.566.959	399.787.275	65,1
2015	143.838.871	207.234.359	-63.395.487	351.073.230	69,4
2016	142.529.584	198.618.235	-56.088.651	341.147.819	71,8
2017	156.992.940	233.799.651	-76.806.711	390.792.591	67,1
2018	167.920.613	223.047.094	-55.126.481	390.967.707	75,3
2019	171.464.945	202.704.320	-31.239.375	374.169.265	84,6
2020	160.565.652	209.534.325	-48.968.673	370.099.977	76,6
2021	213.598.369	260.682.218	-47.083.849	474.280.587	81,9
2022	235.247.081	342.209.949	-106.962.868	577.457.030	68,7
2023	255 777 398	361 774 043	-105 996 645	617.551.441	70,7
2024	261 782 381	344 011 716	-82 229 335	605 794 097	76,1

Kaynak: TÜİK, 2024

Türkiye’nin 2000-2024 yılları arası dış ticaret verilerini gösteren tablo ihracat açısından incelendiğinde; 2000 yılında yaklaşık 27,7 milyar ABD doları seviyesinde gerçekleşen ihracat, 2008 küresel krizine kadar sürekli artış göstermiş ve 132 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır. 2009’da ise küresel kriz etkisiyle yüzde 22,7 oranında düşüş yaşanmış, fakat 2010’dan sonra yeniden artış trendine girerek

2023'te 255,7 milyar ABD dolarına yükselmiştir. 2024'te ise sınırlı bir artışla 261,7 milyar ABD dolarına ulaşılmıştır. Bu eğilim, ihracatın küresel ekonomik koşullara karşı oldukça duyarlı olduğunu göstermektedir. Ayrıca, sanayi üretimindeki kapasite artışı ve Avrupa Birliği pazarındaki talep ihracat artışının temel belirleyicileri olurken; jeopolitik gerilimler ve küresel resesyon sinyalleri aşağı yönlü riskler yaratmaya devam etmiştir (Varlık vd., 2024).

Tablo verileri ithalat açısından incelendiğinde; İthalat tarafında 2000'de 54,5 milyar ABD doları seviyesinden 2008'de 202 milyar ABD dolarına kadar hızlı bir artış yaşanmıştır. 2009'da yine kriz etkisiyle gerileyen ithalat, 2011'de 240 milyar ABD dolarını aşarak tarihi zirvelere çıkmıştır. 2019'da 202 milyar ABD dolarına kadar düşse de 2022'de yeniden 342 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır. 2024'te 344 milyar ABD doları ile ithalat seviyesinin görece dengelendiği görülmektedir. Bu dalgalanmalar, özellikle enerji ve ara malı bağımlılığının dış ticaret açığını sürekli hale getirdiğine işaret etmektedir. Diğer yandan, ithalat kalemlerinin yapısal analizi Türkiye'nin dışa bağımlı üretim modelini ortaya koymakta ve sürdürülebilir büyüme için ithal ikamesi politikalarının önemini gündeme getirmektedir (Varlık vd., 2024).

Dış ticaret hacmi, 2000'de 82 milyar ABD doları seviyesinden 2008'de 334 milyar ABD doları seviyesine yükselerek hızlı bir genişleme göstermiştir. 2009'da 243 milyar ABD dolarına gerileyen hacim, 2011'de 375 milyar ABD dolarına, 2014'te yaklaşık 400 milyar ABD dolarına çıkmıştır. 2022'de 577 milyar ABD doları ile tarihi zirve görülmüş, 2024'te ise 605 milyar ABD doları seviyesine yükselmiştir. Bu süreç, Türkiye'nin küresel ekonomiye entegrasyonunun derinleştiğini, ancak hacim artışının çoğu zaman ithalat kaynaklı olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla dış ticaret hacmindeki büyümenin tek başına olumlu bir gösterge olmadığı, ihracat ve ithalat arasındaki dengesizliklerin uzun vadeli ekonomik istikrar için tehdit unsuru oluşturduğu ileri sürülebilir (Çevik vd., 2019).

Son olarak ihracatın ithalatı karşılama oranı açısından tablo incelendiğinde; 2001 yılında yüzde 75,7 seviyelerinde gerçekleşen ihracatın ithalatı karşılama oranı, 2011'de yüzde 56'ya kadar gerilemiştir. 2019'da ise yüzde 84,6 ile dikkat çekici bir iyileşme yaşanmış, 2024'te yüzde 76,1 seviyesine ulaşarak görece güçlü bir

pozisyonda kalmıştır. Bu oranlardaki dalgalanmalar, Türkiye'nin ticaret dengesinde kırılganlıkların devam ettiğini, özellikle enerji fiyatları ve döviz kuru hareketlerinin bu oran üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, 2019 sonrası gözlenen iyileşmenin küresel talep koşulları ve kur avantajı ile desteklendiği, ancak bu yapının kalıcı bir denge yaratmaktan uzak olduğu söylenebilir (Özden, 2022).

Türkiye'nin ihracat kompozisyonu 2020'li yılların ortasına gelindiğinde ağırlıklı imalat sanayine dayalı kalmaya devam etmiş; otomotiv, ana metal, makine-teçhizat ve tekstil/konfeksiyon gibi orta teknoloji sektörler yüksek paylarını korurken, Avrupa değer zincirlerine eklemlenme, özellikle otomotivde belirleyici olmuştur (Yılmaz, 2017; Şimşek, 2017). İhracatın teknoloji bileşimi açısından ise yüksek teknoloji ürünlerinin toplam içindeki payının sınırlı kaldığı; buna karşılık ithal ara girdi kullanımının sektörler genelinde belirgin olduğu ve ihracatın üretim sürecinde dışa bağımlılığı artırdığı bulgusu, girdi-çıkı temelli çalışmalarla teyit edilmiştir (Saygılı vd., 2020). Ayrıca, ihracat kompozisyonundaki yapısal değişimlerin (pazar/ürün çeşitlenmesi, orta-ileri teknoloji segmentlerine kademeli geçiş çabaları) uzun soluklu ve dalgalı bir seyir izlediği, 1990'lı yılların sonundan itibaren başlayan dönüşümün 2010'lu yıllar boyunca süreklilik arz ettiği vurgulanmaktadır (Yılmaz & Köse, 2012).

İthalat tarafında 2020'lerin ortasında kompozisyon büyük ölçüde ara malları ile enerji kalemleri etrafında yoğunlaşmayı sürdürmüştür; üretimin ithal girdiye bağımlı yapısı, imalat sanayinde ithal girdi ihtiyacını yüksek tutarak dış ticaret açığına duyarlılığı artırmıştır (Saygılı vd., 2020). Enerji arzında özellikle petrol ve doğalgazda dışa bağımlılık ara dönem şoklarıyla birleşerek ithalat faturasını dönemsel olarak yükseltmiş; enerji girdilerinin üretim zincirindeki ağırlığı, makro dengeler ve dış ticaret kanalı üzerinden ekonomiye taşınmıştır (Karagöl & Karataş, 2023). Bunun yanında, altın ithalatının cari denge ve ithalat oynaklığı üzerindeki etkisi, ampirik çalışmalarla ortaya konmuş; altın ve enerji kalemlerinin dış dengeyi dönemsel olarak bozduğu gösterilmiştir (Çelik & Yavuz, 2021). Bu tablo, Türkiye'nin dış ticaret kompozisyonunda ihracatta orta teknoloji imalat ağırlığı ve ithalatta ara girdi-enerji yoğunluğu biçimindeki yapısal desenin kalıcılığına; buna eşlik eden ithal girdi bağımlılığı ve ürün/teknoloji bileşiminin dönüşüm hızının görece sınırlı olduğuna işaret etmektedir (Yıldırım & Dündar, 2023).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. CUMHURİYETİN 100 YILLIK DIŞ TİCARET PERFORMANSI (1923-2024)

Tezin buraya kadar olan kısmında, Türkiye'nin dış ticaret seyrinin tarihsel temelleri Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden başlanarak ele alınmış, imparatorluğun dış ticaret yapısının temel özellikleri ile Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte ortaya çıkan yeni ekonomik düzen dönemleri itibarıyla ayrı ayrı incelenmiştir. Bu doğrultuda da Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında dış ticaretin büyük ölçüde dışa bağımlı ve tarımsal ürünler ağırlıklı bir yapıya sahip olduğu, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında ise ulusal ekonomiyi güçlendirme, sanayileşme çabaları ve korumacı politikaların öne çıktığı ortaya konulmuştur. Yine tezin kapsamında bulunan Cumhuriyet dönemi ise cumhuriyetin kuruluşu ve ilk yıllarını inceleyen 1923-1929 dönemi, Büyük Buhran etkisi altında devletçi politikalar ile birlikte sanayileşme çabalarının incelendiği 1930-1944 dönemi, II. Dünya Savaşı sonrası liberal politika çabaları ve dış yardımları inceleyen 1945-1959 dönemi, planlı ekonomi politikalarının uygulandığı yılların incelendiği 1960-1979 dönemi, küreselleşme çabaları çerçevesinde ekonomik liberalleşme ve ihracata dayalı sanayileşme politikalarının incelendiği 1980-1999 dönemi ve küreselleşme ile Türkiye Cumhuriyeti'nin Gümrük Birliği, Serbest ticaret Anlaşmaları (STA) ve teknolojik dönüşüm süreçlerinin incelendiği 2000-2024 dönemleri olmak üzere altı temel dönemde incelenmiştir. Böylelikle Cumhuriyet'in 100 yıllık dış ticaret performansını değerlendirmeye geçmeden önce, hem Osmanlı'dan miras alınan ekonomik yapının hem de Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde benimsenen politikaların Türkiye'nin dış ticaretinde bıraktığı izler ortaya çıkarılmıştır. Bu bölümde ise Cumhuriyet'in yüz yıllık dış ticaret performansı; ihracat, ithalat, dış ticaret dengesi, dış ticaret hacmi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı başlıkları altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

Cumhuriyetin ilanından günümüze geçen yüz yıllık süreç, Türkiye'nin dış ticaret yapısında köklü dönüşümlere sahne olmuştur. Ekonomik kalkınma hedeflerinin en temel unsurlarından biri olan dış ticaret, yalnızca mal ve hizmet değişimini değil aynı zamanda ülkenin dünya ekonomisindeki konumunu da belirleyen stratejik bir alan olmuştur. İhracat, ithalat, dış ticaret dengesi, dış ticaret

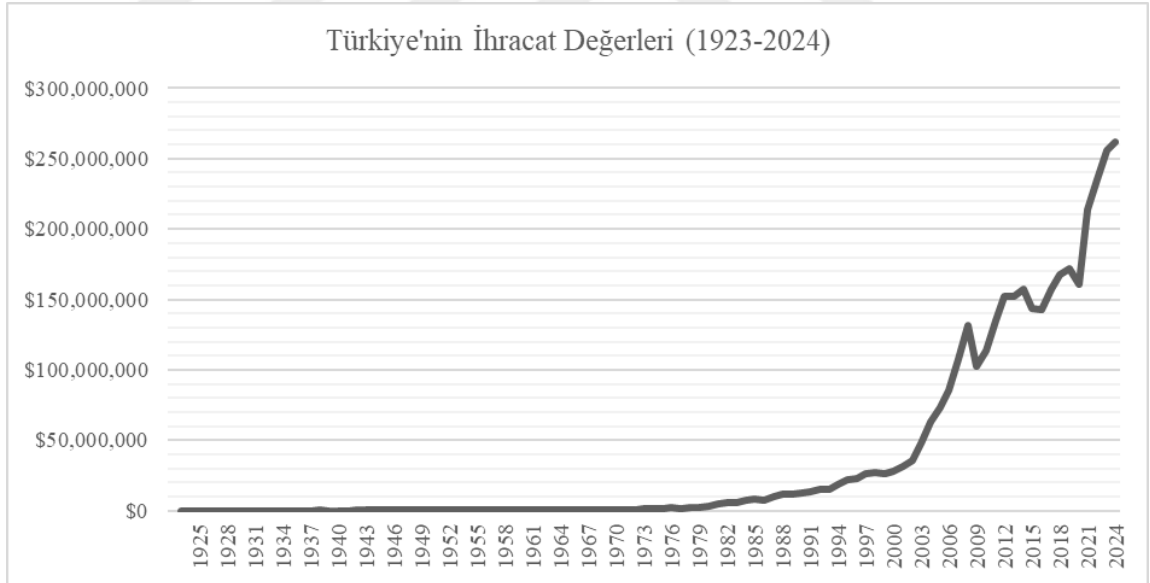
hacmi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı gibi göstergeler, Türkiye'nin ekonomik performansının yanı sıra, küresel ekonomik sistemle olan etkileşimini ve uyum sürecini analiz etmek açısından kritik öneme sahiptir. Cumhuriyetin ilk yıllarında daha çok tarımsal ürünlere dayalı olan ihracat yapısı, zamanla sanayileşme çabaları, küresel ekonomik krizler, savaşlar, dışa açılma politikaları ve uluslararası ticaret anlaşmaları gibi faktörlerin etkisiyle çeşitlenmiş ve dönüşmüştür. İthalat ise ekonomik büyümenin ihtiyaç duyduğu sermaye mallarını ve teknolojiyi temin etmenin yanı sıra, özellikle 1980 sonrası liberal politikalarla birlikte dış ticaret hacminin genişlemesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Dış ticaret dengesi, Türkiye ekonomisinin en hassas göstergelerinden biri olarak dönemsel dalgalanmaları yansıtmış, dış ticaret açığı ve fazlası dinamikleri, uygulanan ekonomik politikaların başarısını ve küresel koşullara uyum kapasitesini ölçmede önemli bir araç haline gelmiştir. Dış ticaret hacmi, ülkenin ekonomik büyüme performansı ile doğrudan ilişkili olarak zamanla artış göstermiş, ihracatın ithalatı karşılama oranı ise üretim kapasitesi, döviz kuru politikaları ve rekabet gücü gibi unsurlara bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. Dolayısıyla, Cumhuriyetin 100 yıllık dış ticaret performansını bu göstergeler üzerinden incelemek, Türkiye ekonomisinin tarihsel gelişimini, yapısal dönüşümünü ve küresel ekonomik sisteme entegrasyon sürecini daha bütüncül bir perspektiften değerlendirmeye imkân sağlamaktadır.

Bu doğrultuda, tezin bu bölümünde Türkiye'nin dış ticaret performansı ihracat, ithalat, dış ticaret dengesi, dış ticaret hacmi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı başlıkları altında ayrı ayrı ele alınacak, her bir göstergenin tarihsel seyri ve ekonomi politikalarındaki yansımaları ayrıntılı biçimde değerlendirilecektir. Akabinde Türkiye'nin dış ticaret kompozisyonu, özellikle ihracat açısından incelenecek, ihracatın niteliği ise Tarım ve Hayvancılık Ürünleri, Sanayi Ürünleri ve Yüksek Teknoloji İçeren Ürünler açısından ayrı ayrı cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar niteliğinde meydana gelen değişimler, bu değişimlere sebep olan politikalarla birlikte incelenecektir. Son olarak Türkiye'nin küresel ticaretteki payı incelenerek sonuç bölümüne geçilecektir.

3.1. İhracat

Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar geçen yüzyıllık süreçte Türkiye'nin dış ticaret yapısında önemli dönüşümler yaşanmış, özellikle ihracat kalemleri ve ihracatın hacmi dikkate değer biçimde değişim göstermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımsal ürünlerin ağırlıkta olduğu sınırlı bir ihracat yapısından, zamanla sanayi ürünlerinin ve yüksek katma değerli malların daha fazla pay aldığı bir kompozisyona geçiş sağlanmıştır. Bu dönüşüm, yalnızca Türkiye'nin ekonomik gelişiminin değil, aynı zamanda küresel ekonomiyle bütünleşme sürecinin de bir göstergesi olmuştur. 1923 yılında oldukça düşük seviyelerde seyreden ihracat, izleyen yıllarda çeşitli iç ve dış ekonomik gelişmelere bağlı olarak dalgalanmalar göstermiş; ancak uzun vadeli perspektifte sürekli bir artış eğilimi sergileyerek günümüzde tarihsel olarak en yüksek seviyelere ulaşmıştır. Bu bağlamda, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılından 2024 yılına kadar olan ihracat değerlerinin gelişimi aşağıda grafiksel olarak da sunulmuştur.

Şekil 1. Türkiye'nin 1923-2024 yılları arası ihracat değerlerinin seyri

Kaynak TÜİK 2024

Cumhuriyet'in ilk yıllarından 2024'e uzanan ihracat verileri incelendiğinde, 1923'te yalnızca 50 bin dolara tekabül eden ihracat değeri, yüz yıl içinde kesintili dalgalanmalar eşliğinde yaklaşık 261 milyar ABD dolarına ulaşarak Türkiye'nin ekonomik kapasitesinin dramatik şekilde dönüşüm geçirdiğini göstermektedir.

(Bardakçı, 2025). Bu nicel büyümenin arkasında, yalnızca daraltıcı ekonomik krizlerin etkisiyle görülen kısa vadeli iniş çıkışlar değil, aynı zamanda dönemsel politika değişikliklerinin yansımaları taşıyan yapısal yeniden yapılanmalar da bulunmaktadır (Muratoğlu, 2020). Örneğin, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ve 1930'lar boyunca II. Dünya Savaşı koşulları, tarım ve hammaddeye dayalı dış ticaret yapısının dışsal şoklara karşı ne denli kırılgan olduğunu ortaya koyarken (Bardakçı, 2025), 1980 sonrası dönemde benimsenen ihracata dayalı serbestleşme stratejileri bu kırılganlığı aşmayı hedeflemiştir (Muratoğlu, 2020; Pamuk, 2007).

1980–1990 dönemindeki ihracat büyümesi, Türkiye'nin ekonomik modelde yaşadığı paradigma değişikliğinin somut bir yansımasıdır; bu yıllarda özelleştirme, gümrük tarifelerinde indirimle gidilmesi ve serbest piyasa mekanizmalarının güçlendirilmesiyle, ihracat keskin bir ivme kazanmıştır. Bu dönemde, sanayi ürünlerinin ihracat içindeki payı artarken, tarım temelli yapı önemli ölçüde gerilemiştir; 1990'da ihracatın yüzde 25,5'ini tarım ürünleri oluştururken, bu oran yerini yüzde 67,9'la sanayi ürünlerine bırakmıştır. Böylece niceliksel büyüme ile birlikte ihracatın niteliğinde de değişim gerçekleştiği görülmektedir (Pamuk, 2007).

1990'lı yıllarda ekonomik entegrasyonun artması, Gümrük Birliği'nin etkisi ve yapısal reformlarla ihracat modelinde sanayileşmeye daha fazla ağırlık verilmesi, yapısal dönüşümün kalıcılığını kuvvetlendirmiştir (Pamuk, 2007). Bu durum, ihracatta orta ve yüksek teknoloji ürünlerine doğru kısmi bir yönelimi gerektirmiş ise de Türkiye'nin ihracatındaki ürün çeşitlenmesinin hâlâ gelişmekte olduğunu göstermektedir; 2010–2012 döneminde ihracatın yaklaşık yüzde 75'i imalat sanayi ürünlerinden oluşmakla beraber, yüksek teknoloji ürünlerin payı oldukça düşüktür.

Daha güncel bir analiz, 1980–2021 döneminde Türkiye'deki ekonomik büyümenin yarısından fazlasının işgücü verimliliği artışından kaynaklandığını ortaya koymaktadır; bu katkıda sektörel iç verimlilik kazanımları ön plandayken, yapısal değişimin etkisi zaman içinde azalmıştır (Kaya & Çiçekçi, 2023). Bu durum, ihracattaki büyümenin esas olarak mevcut sektörlerde verimlilik iyileştirmeleriyle sağlandığını, sektörler arası geçişlerin etkisinin daha sınırlı olduğunu göstermektedir.

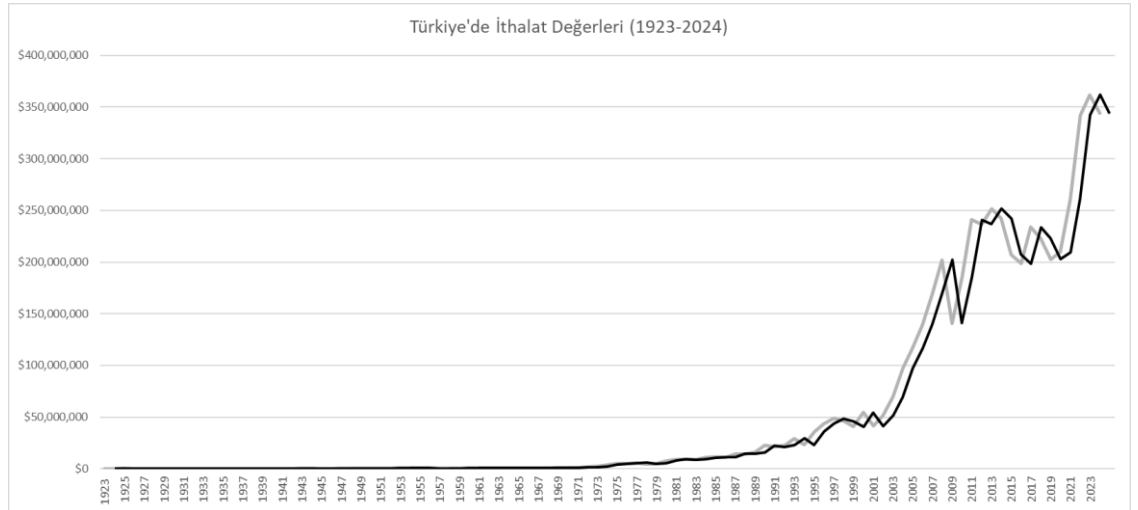
Türkiye'nin ihracatında yaşanan büyüme yalnızca miktar olarak değil, model ve içerik olarak da derin dönüşümlere işaret etmektedir. Tarımdan sanayiye ve

imalata doğru kayma, liberal ekonomik politikaların ihracata ivme kazandırması, verimlilik odaklı üretimin öne çıkması ve yapısal dönüşümün ivme kazandığı dönemsel kırılmalar dönemin karakteristik özellikleridir (Bardakçı, 2025; Muratoğlu, 2020; Kaya & Çiçekçi, 2023). İhracatın yüksek katma değerli teknolojiye yeterince yönelmemesi ve yapısal reformların kalıcı olmaması, Türkiye'nin küresel rekabet gücünü artırmak için gelecekte ele alınması gereken konulardır.

3.2. İthalat

Türkiye'nin dış ticaret yapısının anlaşılabilmesi için ihracat ve ithalat arasındaki karşılıklı ilişkilerin değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır. Zira ihracat, ülke ekonomisinin üretim kapasitesini ve rekabet gücünü yansıtırken, ithalat da bu üretim kapasitesinin hangi girdilere ne ölçüde bağımlı olduğunu ortaya koymaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren farklı dönemlerde izlenen iktisat politikaları, dış ticaretin hem hacmini hem de kompozisyonunu değiştirmiş, özellikle 1980 sonrası liberalizasyon süreciyle birlikte dış ticarete yapısal dönüşümler hız kazanmıştır. Bu çerçevede, ihracat–ithalat karşılaştırmaları Türkiye'nin ekonomik gelişim çizgisini anlamada kritik bir gösterge olarak değerlendirilmektedir. Şekil 2'de Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılından 2024 yılına kadar olan ithalat değerlerinin gelişimi grafiksel olarak da sunulmuştur.

Şekil 2. Türkiye'nin 1923-2024 yılları arası ithalat değerlerinin seyri

Kaynak: TÜİK, 2024

Türkiye Cumhuriyeti'nin ithalat performansı, 1923'ten günümüze kadar olan süreçte hem küresel ekonomik dalgalanmalardan hem de Türkiye'nin iç ekonomik ve siyasi gelişmelerinden doğrudan etkilenmiştir. Lozan Antlaşması'nın ardından gümrük tarifelerinin sınırlandırılması ve kapitülasyonların kaldırılmasıyla birlikte, 1923–1929 döneminde serbest ticaretin görece liberal bir şekilde yürütülmesi ithalat hacmini canlı tutmuştur. Ancak 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile birlikte dünya ticaret hacmindeki daralma, Türkiye'nin ithalatında da ciddi küçülmelere yol açmış; bu dönemde Türkiye, dış ticarete kendi kendine yeterlilik arayışına yönelmiştir (Pamuk, 2014).

1930'lu yıllar, devletçilik ve korumacı politikaların belirginleştiği, ithalatın planlı ekonomi çerçevesinde sınırlanmaya çalışıldığı bir dönem olmuştur. Özellikle 1930-1932 yıllarında ithalat hacmindeki keskin düşüş, devletin dış ticaret politikalarındaki kısıtlayıcı uygulamaları ve dış borç ödeme baskıları ile doğrudan bağlantılıdır (Keyder, 1981). Buna rağmen, sanayi yatırımları için gerekli makine ve teçhizat ithalatı önemini korumuş, ithalat kalemleri giderek üretim malları ve ara malları ağırlıklı bir yapıya bürünmüştür.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ithalat, savaş koşullarının yarattığı ulaşım kısıtları ve döviz darboğazı nedeniyle ciddi dalgalanmalar göstermiştir. 1940'ta keskin bir düşüş yaşanırken, 1942'de ithalatın aniden artması, özellikle tarım ürünleri ve temel ihtiyaç maddeleri ithalatındaki sıçramadan kaynaklanmıştır. Savaş sonrası dönemde ise, 1950'li yıllarda Demokrat Parti iktidarının dışa açılma politikaları, tarımda makineleşme ve Marshall Planı çerçevesindeki dış yardımlar ithalatın yeniden artışa geçmesini sağlamıştır (Boratav, 2005). Bu dönemde özellikle traktör, makine ve enerji ürünleri ithalatında önemli yükselişler görülmüştür.

1970'li yıllar, dünya ekonomisinde yaşanan petrol krizlerinin Türkiye ithalatı üzerindeki çarpıcı etkilerini yansıtmaktadır. 1974 petrol krizi sonrası ithalat harcamaları hızla artmış, enerji faturasındaki ağır yük dış ticaret açığını da derinleştirmiştir. 1977–1979 yıllarında ithalatın finansmanı giderek zorlaşmış, 1978 krizi ile birlikte ithalat hacmi düşüşe geçmiştir. 1980 sonrası dönemde, 24 Ocak Kararları ve ihracata dayalı büyüme modeline geçiş çerçevesinde ithalat üzerindeki kısıtlamalar büyük ölçüde kaldırılmış, döviz piyasasının serbestleşmesiyle ithalat

hacmi hızla yükselmiştir. Bu dönemde Türkiye'nin sanayileşme stratejisi, ithal girdi bağımlılığını artırmış ve ithalat kompozisyonunu kalıcı biçimde değiştirmiştir (Öniş & Şenses, 2009).

1990'lı yıllarda, özellikle Gümrük Birliği'ne giriş süreci (1996) ithalat üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Avrupa Birliği ile artan ticari entegrasyon, sermaye malları ve ara malı ithalatında yoğunlaşmaya yol açmıştır. Ancak 1994 krizi ve 2001 krizi, ithalat hacminde geçici fakat sert daralmalar yaratmıştır. Buna rağmen kriz sonrası toparlanmalar, Türkiye ithalatının yapısal olarak artık yüksek hacimli ve sanayi üretimine entegre bir karakter kazandığını ortaya koymuştur (Pamuk, 2014; Yeldan, 2016).

2000'li yıllarda küresel ekonomik büyüme, ucuz dış finansman olanakları ve Türkiye ekonomisinin yüksek büyüme oranları ithalatı rekor seviyelere taşımıştır. 2008 Küresel Finans Krizi kısa vadeli bir daralma yaratsa da sonraki toparlanma ile birlikte ithalat 2011'de 240 milyar doları aşmıştır. Bu dönemde ithalatın büyük ölçüde enerji, ara malı ve yatırım mallarına dayalı olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim Türkiye'nin ihracatının artışı dahi ithalata bağımlı bir karakter taşımış, "ithalata bağımlı ihracat" kavramı literatürde sıkça tartışılmıştır (Yeldan, 2016).

2018 sonrası dönemde kur şokları, yüksek enflasyon ve ekonomik daralma ithalatın seyrini baskılamış, özellikle dayanıklı tüketim malları ve yatırım malları ithalatında keskin gerilemeler yaşanmıştır. Ancak 2020 sonrası pandemi koşullarında küresel arz zincirlerinde yaşanan kırılmalar ve enerji fiyatlarındaki yükseliş ithalatı yeniden yukarı taşımıştır. 2021–2022 yıllarında enerji ithalat faturası dramatik biçimde artmış, 2024 yılında ithalat hacmi 344 milyar dolara ulaşmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'nin ithalat tarihi üç temel eğilim göstermektedir. İlki, kriz dönemlerinde ithalatın hızla daralmasıdır. İkincisi, ithalat kompozisyonunun giderek tarım ve tüketim mallarından ara malı, enerji ve sermaye mallarına kaymasıdır. Üçüncüsü ise, ihracat artışının dahi ithalat bağımlılığı üzerinden gerçekleşmesi, yani yapısal olarak dış ticaret dengesinin sürekli açık verme eğiliminde olmasıdır. Bu bağlamda ithalat, Türkiye ekonomisinin sanayileşme

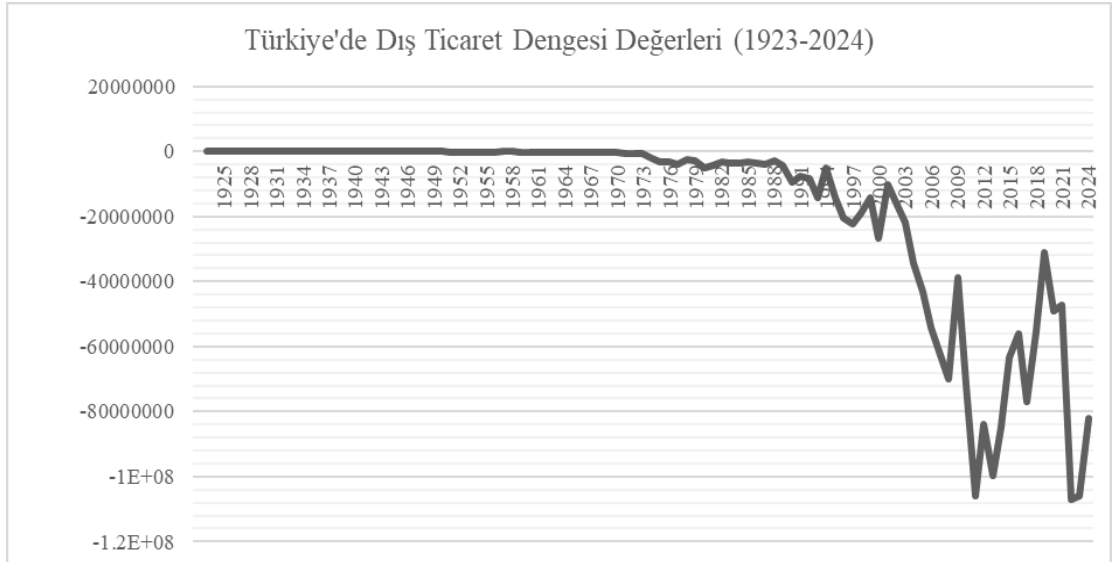
sürecinin ayrılmaz bir unsuru olmuş, ekonomik büyüme dönemlerinde hızla artarken, kriz dönemlerinde keskin daralmalarla şekillenmiştir.

Türkiye'nin dış ticaret yapısında Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar gözlenen en belirgin dönüşüm, ithalatın ve ihracatın bileşimindeki yapısal değişimdir. 1920'li ve 1930'lu yıllarda ihracatın büyük ölçüde tarımsal ürünlere (buğday, tütün, pamuk, üzüm vb.) dayalı olması, ithalatın ise çoğunlukla tüketim malları ve sınırlı miktarda yatırım mallarından oluşması, dış ticaretin daha düşük katma değerli bir karakter taşıdığını göstermektedir. Bu dönemde dış ticaret politikasının temel hedefi, Cumhuriyet'in kalkınma hamlelerine finansman sağlamak ve aynı zamanda kıt kaynaklarla sanayileşme girişimlerini desteklemek olmuştur. Ancak 1950 sonrası dönemde ithalatın giderek ara malları, enerji ve sermaye mallarına kayması, Türkiye'nin sanayileşme süreciyle doğrudan bağlantılıdır. Demokrat Parti döneminde dışa açılma politikalarıyla birlikte ithalat hacmi hızla artmış, özellikle altyapı ve sanayi yatırımlarında kullanılan makine-teçhizat ithalatının ağırlığı belirginleşmiştir. 1960 sonrası planlı kalkınma döneminde ise ithal ikameci sanayileşme modeli çerçevesinde ithalatın yapısı giderek daha çok ara ve yatırım mallarına yönelmiş, buna karşın ihracatta tarımsal ürünlerin ağırlığı korunmaya devam etmiştir. 1980'lerle birlikte dış ticaret rejiminde köklü bir dönüşüm yaşanmış, ihracata dayalı büyüme modeliyle birlikte tarımsal ürünlerden sanayi ürünlerine kayma gerçekleşmiştir. Tekstil, konfeksiyon, gıda işleme ve kimya sektörleri bu dönemde ihracatın sürükleyici gücü olurken, ithalatın kompozisyonunda enerji ve yüksek teknoloji ürünlerine olan bağımlılık giderek artmıştır. 2000'li yıllarda ise Türkiye'nin ihracatında tekstil, otomotiv ve beyaz eşya gibi emek-yoğun ve orta teknolojiye dayalı sektörler ön plana çıkarken, ithalat tarafında yüksek teknoloji ürünleri, elektronik, kimyasal maddeler ve özellikle enerji ürünleri belirleyici hale gelmiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında düşük katma değerli ve tarım temelli bir dış ticaret yapısından, günümüzde sanayi ve orta teknoloji yoğun bir ihracat yapısına, ancak aynı zamanda yüksek teknoloji ve enerji ithalatına bağımlı bir dış ticaret kompozisyonuna geçiş yaşandığı görülmektedir.

3.3. Dış Ticaret Dengesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923–2024 yılları arasındaki ihracat gelişimi, yalnızca ekonomik göstergelerin incelenmesiyle sınırlı kalmayan, aynı zamanda ülkenin yapısal dönüşümünü, küresel ekonomiye entegrasyonunu ve iç dinamiklerdeki değişimleri de yansıtan çok katmanlı bir süreçtir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarıma dayalı ve sınırlı bir dış ticaret kapasitesi söz konusuyken, zaman içerisinde sanayileşme, ekonomik liberalizasyon politikaları ve küreselleşmenin etkisiyle ihracat yapısı çeşitlenmiş ve hacmi katlanarak artmıştır. Özellikle büyük ekonomik ve siyasi kırılma dönemlerinde, uygulanan politikaların ihracat performansı üzerinde belirleyici rol oynadığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin ihracat serüveni incelenirken yalnızca sayısal artışlara değil, aynı zamanda bu artışların ardındaki yapısal dönüşüm süreçlerine, kırılma noktalarına ve dış ticaret politikalarının yönlendirici etkilerine de odaklanmak gerekmektedir. Şekil 3'te Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılından 2024 yılına kadar olan dış ticaret dengesi değerlerinin gelişimi grafiksel olarak sunulmuştur.

Şekil 3. Türkiye'nin 1923-2024 Yılları Arası Dış Ticaret Dengesi Değerlerinin Seyri

Kaynak: TÜİK, 2024

Yukarıdaki grafik verileri temelinde dış ticaret dengesinin 1923–2024 dönemindeki seyri, hem küresel konjonktüre hem de politika tercihlerine duyarlı, uzun vadede ise kronik açık eğilimi taşıyan bir yapıya işaret etmektedir; 1923–1929

arasında ithalatın tutarlarının ihracat tutarlarını kalıcı biçimde aştığı görülürken, 1929 Buhranı ve ardından benimsenen devletçi-sanayileşme yaklaşımı 1930'ların ortasında geçici bir süre devam eden dış ticaret fazlaları üretmiş ise de bu fazlalar daha çok ithalatın kısılması ve döviz-denetimi sayesinde oluşmuştur (Pamuk, 2014). Grafik değerleri 1930–1933 arasında peş peşe fazla verilen yılları gösterirken, bunun üretim artışından çok dış ticaretin idari araçlarla daraltılması ve sanayi planları kapsamında seçici ithalat politikalarından kaynaklandığı değerlendirilmektedir (Boratav, 2005). II. Dünya Savaşı'nda ulaşım ve döviz darboğazı ithalatı bastırdığı için 1940–1946 arasında dış ticaret fazlaları veya nispeten açıklar beklenir. Ancak savaş sonrasında Marshall yardımları, tarımda makineleşme ve tüketim talebindeki artış ithalat kanallarını hızla açarak dengeyi yeniden açık yönünde kalıcılaştırmıştır (Pamuk, 2014). 1950'lerin ikinci yarısından itibaren genişlemeci maliye politikaları ile artan yatırım ve tüketim talebi dış ticaret açığını büyütürken, grafikte 1958 istikrar programına giden süreçte artan açıkların ani kur ayarlaması ve ithalat kısıtlarıyla frenlendiği, fakat bunun da kısa ömürlü olduğu izlenmektedir (Boratav, 2005).

1970'lerde petrol krizinden kaynaklanan şoklar enerji faturasını agresif bir biçimde artırdığı için dış ticaret açığı tarihsel olarak keskinleşmiştir. Grafik 1974'te yaklaşık 2,2 milyar ABD doları ve 1977'de yaklaşık 4,0 milyar ABD doları düzeyindeki açıkla enerji krizinden kaynaklanan şokun boyutunu yansıtmaktadır. Bu dönemde döviz kıtlığı ve dış finansman darboğazı 1980 reformlarına adeta zemin hazırlamıştır (Pamuk, 2014). 24 Ocak 1980 kararlarıyla kur, ticaret ve kambiyo rejimlerinde serbestleşme, sübvansiyonların yeniden düzenlenmesi ve ihracata dayalı büyüme hedefi yürürlüğe girmiş; ihracat hızla artmış olsa da sanayinin ara malı ve enerji ithalatına bağımlılığı nedeniyle açıklar kalıcı bir nitelik kazanmıştır (Krueger, 1990). 1980'ler boyunca grafikteki açıkların “yüksek büyüme–yüksek ithalat” dinamiğiyle genişlediği ve durgunluk dönemlerinde geçici daralmalar gösterdiği görülmektedir. Bu, dışa açıklık ile ithalat bileşiminin (özellikle ara malları) yapısal özelliklerini birlikte düşündüğümüzde beklenen bir sonuçtur (Öniş & Şenses, 2009).

1990'lı yıllarda finansal serbestleşmenin derinleşmesi ve 1996 Gümrük Birliği ile AB pazarına entegrasyonun hızlanması sanayi üretimini ve ihracatı canlandırırken, teknoloji yoğun girdiler ve sermaye malları ithalatını artırarak açığı

yapısal olarak büyüttüştür. Grafikte görülen 1993 yılındaki rekor seviyesindeki dış ticaret açığı ile 1994 krizindeki keskin daralma, talep-ithalat döngüsünün kırılma eğilimini göstermektedir (Togan, 2012). 2001 krizinde sert daralma sonrasında uygulanan makro reformlar ve küresel likidite bolluğu 2000'lerin ortasında ticaret hacmini genişletmiş; ancak 2008 küresel finans krizi öncesinde açık 70 milyar dolara dayanmış, 2009'da küresel talep şoku ve ithalattaki düşüşle açığın yarıdan fazla daraldığı grafik değerlerinden izlenmektedir (Akyüz, 2011). Kriz sonrası toparlanma döneminde iç talep ve enerji fiyatlarındaki artış 2011'de açığı 105,9 milyar ABD dolarıyla tarihsel zirveye taşımış; bu, büyümenin ithal ara malı ve enerjiye bağımlı bileşimi nedeniyle "ithalata bağımlı ihracat" olgusunun kalıcılığını teyit etmiştir (Yeldan, 2016).

2018 yılındaki döviz kuru şoku ve sıkılaşıma, ithalatın keskin biçimde yavaşlaması yoluyla açığı aşağı çekerken, pandeminin arz zinciri ve fiyat etkileri ile 2021–2022'de enerji maliyetleri ve ara malı ithalatı güçlü biçimde artmıştır. Grafikte görülen 2022 yılına ait –106,9 milyar ABD doları ve 2023 yılına ait –106 milyar ABD doları değerleri enerji maliyetleri ile ithalattaki artışın ne kadar güçlü olduğunu yansıtmaktadır (Yeldan, 2016). 2024'te açığın 82,2 milyar ABD doları seviyesine gerilemesi, iç talepteki dengelenme ve bazı fiyat etkilerindeki normalleşmeye işaret etse de ara malı ve enerji bağımlılığı sürdükçe yapısal kırılma eğiliminin devam edeceği değerlendirilmektedir (Öniş & Şenses, 2009). Bu yüzyıllık seri, açıkların kriz ve politika rejimleri ile senkronize bir biçimde dalgalandığını, ancak uzun dönem dengeleyici unsurun üretim yapısında teknoloji/yerlilik artışı ve enerji arz güvenliğindeki ilerleme olacağını göstermektedir; aksi halde büyüme dönemlerinde açıklar hızla genişleyip, durgunluklarda ithalat daralmasıyla geçici olarak daralma eğilimi yeniden kendini gösterecektir (Pamuk, 2014).

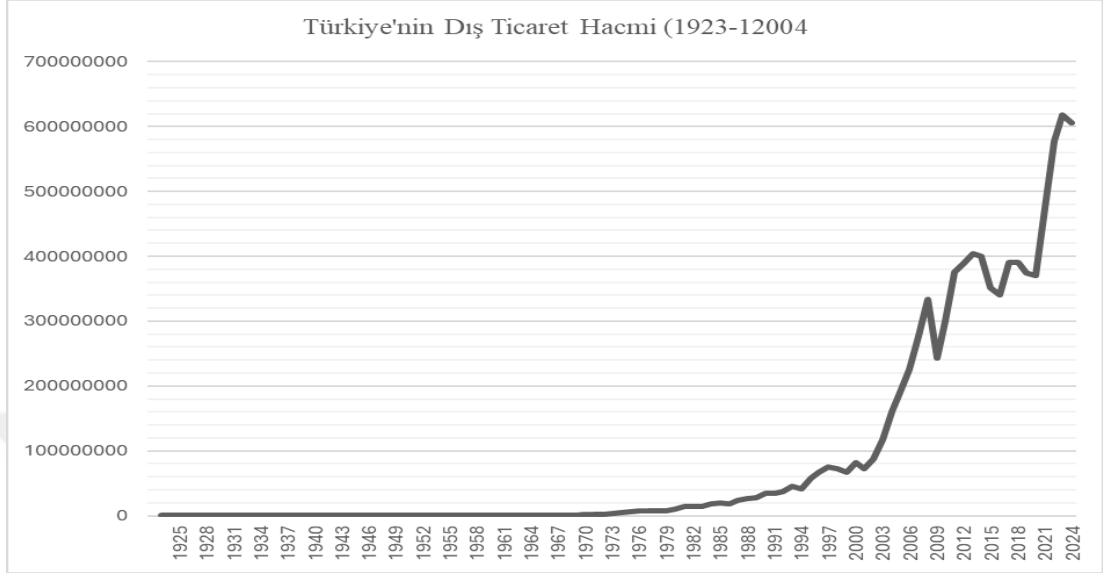
Grafikte sıfır çizgisine göre sürekli negatif bölgede salınan denge, 1930'lar ve savaş yıllarındaki kısıtlı fazla dönemlerinin ardından kalıcı açık rejimine geçtiğini görsel olarak da ortaya koymaktadır. Eğrinin 1970'lerde petrol krizi şoklarıyla aşağı yönlü keskinleşmesi, 1980 sonrasında liberalizasyonla birlikte daha oynak ve derin negatif değerlerde seyrettiğini, 2011'de tarihin en düşük noktasına indiğini ve 2018–2024 arasında dalgalı bir toparlanmayla nispi bir daralma gösterdiğini teyit

etmektedir (Boratav, 2005). Politika açısından bakıldığında, gümrük birliği ve ticaret serbestleşmesi verimlilik ve ürün çeşitliliği kazanımları sunsa da yeterli yerli ara malı/sermaye malı ekosistemi oluşmadıkça dış denge üzerinde baskı yaratmaya devam edecek olup bu nedenle kalıcı bir dış ticaret dengesi için sanayide teknoloji derinleşmesi, tedarik zincirlerinde yerlilik ve enerji dönüşümünün (yenilenebilir yatırım ve verimlilik) son derece gerekli olduğu değerlendirilmektedir (Togan, 2012; Yeldan, 2016).

3.4. Dış Ticaret Hacmi

Cumhuriyet'in ilanından günümüze Türkiye'nin dış ticaretinde yaşanan dönüşümün en belirgin göstergelerinden biri, dış ticaret hacmindeki sürekli artış eğilimidir. Dış ticaret hacmi, ihracat ve ithalat toplamını ifade ederek bir ülkenin uluslararası ekonomik ilişkilerdeki aktifliğini ortaya koyan temel göstergelerden biridir (Krugman & Obstfeld, 2018). Türkiye açısından bu hacim, yalnızca ekonomik büyümenin ve üretim kapasitesinin artışını değil, aynı zamanda dünya ekonomisine entegrasyon sürecini de yansıtmaktadır (Pamuk, 2014). Cumhuriyet'in ilk yıllarında oldukça sınırlı düzeyde seyreden dış ticaret hacmi, zamanla uygulanan kalkınma stratejileri, ticaret politikaları, küresel ekonomik gelişmeler ve uluslararası anlaşmaların etkisiyle farklı dönemlerde ivme kazanmıştır (Boratav, 2012). Bu bağlamda, Cumhuriyet'in yüz yıllık serüveni boyunca dış ticaret hacmindeki değişimleri analiz etmek, Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bütünleşme düzeyini ve dışa açıklık derecesini anlamak açısından kritik bir öneme sahiptir (Yeldan, 2020). Ayrıca dış ticaret hacmindeki bu artış, Türkiye'nin ekonomik yapısındaki dönüşümlerin ve üretim modelindeki çeşitlenmelerin de bir göstergesidir (Ertürk, 2019). 1980 sonrası ihracata dayalı büyüme stratejileriyle dış ticaret hacminin hızla genişlediği, 2000'li yıllardan itibaren ise Gümrük Birliği ve serbest ticaret anlaşmaları gibi yapısal düzenlemelerin bu artışı desteklediği görülmektedir. Bununla birlikte, küresel krizler, siyasi dalgalanmalar ve bölgesel jeopolitik gelişmeler dış ticaret hacmindeki dalgalanmaları etkileyen faktörler olmuştur (Rodrik, 2018). Şekil 4'te Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılından 2024 yılına kadar olan dış ticaret hacmi değerlerinin gelişimi grafiksel olarak sunulmuştur.

Şekil 4. Türkiye'nin 1923-2024 Yılları Arası Dış Ticaret Hacmi Değerlerinin Seyri

Kaynak: TÜİK, 2024

Grafik incelendiğinde, Türkiye'nin dış ticaret hacminin özellikle 2000'li yıllardan itibaren belirgin bir ivme kazandığı görülmektedir. 1980'lerde yıllık dış ticaret hacmi 10–20 milyar ABD doları bandında seyrederken, 1990'ların ortalarında 70 milyar ABD doları seviyelerini aşmış ve 2000'lerin sonunda 300 milyar ABD doları seviyesine yaklaşmıştır. 2013 yılında ulaşılan 403 milyar ABD doları seviyesindeki dış ticaret hacmi, Cumhuriyet tarihinin o döneme kadar ki en yüksek seviyesini temsil etmektedir. 2023'te 617 milyar ABD doları seviyesine yükselen dış ticaret hacmi, yalnızca Türkiye'nin üretim ve ihracat kapasitesindeki artışı değil, aynı zamanda küresel ticaret zincirlerine daha güçlü entegrasyonunu da göstermektedir. Ancak grafik aynı zamanda dış ticaretin yapısal dengesizliklerine de işaret etmektedir. Özellikle 2000 sonrası dönemde ihracat artsa da ithalatın daha hızlı yükselmesi dış ticaret açığını büyütüştür. Bu durum, Türkiye'nin enerji ithalatına ve sanayi üretiminde kullandığı ara mallarına olan bağımlılığını rakamlarla teyit etmektedir (Boratav, 2020; Pamuk, 2014).

Cumhuriyetin ilanından 2024'e kadar geçen süreçte Türkiye'nin dış ticaret hacmi yalnızca ekonomik büyümenin değil, aynı zamanda uygulanan politikaların,

küresel konjonktürün ve jeopolitik gelişmelerin bir yansıması olmuştur. İlk yıllarda Osmanlı'dan devralınan borç yükü, tarıma dayalı ekonomik yapı ve sanayi altyapısının yetersizliği nedeniyle dış ticaret sınırlı kalmıştır. 1923 İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenen ulusal kalkınma stratejisi, ithalatı sınırlayan ve yerli üretimi teşvik eden korumacı politikalar üzerine inşa edilmiştir. Bu nedenle ilk dönemde dış ticaret hacmi düşük seyretmiş, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı ile birlikte 1930'larda daha da daralmıştır. Türkiye, bu krize tepki olarak bir yandan 1930'da Türk Parasını Koruma Kanunu'nu ve 1934'te Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı uygulamaya koymuş, diğer yandan devlet eliyle ithal ikameci politikalar yürütmüştür (Pamuk, 2014).

İkinci Dünya Savaşı dönemi dış ticarete bir başka kırılma noktası olmuştur. Savaş yıllarında Türkiye'nin ihracatı özellikle tarım ürünleri ve krom gibi madenler üzerinden sürdürülse de savaş ekonomisi ve uluslararası ticaret kanallarının daralması ithalatı kısıtlamıştır. 1946'da çok partili hayata geçiş ve Marshall Planı çerçevesinde ABD yardımlarının devreye girmesiyle Türkiye dış ticaretinde yeni bir açılım başlamıştır. Bu dönemde dış ticaretin hacmi arttığı gibi yapısı da tarım ürünlerinden sanayi mallarına doğru kaymaya başlamıştır (Boratav, 2020).

1950'lerde Demokrat Parti döneminde liberal politikalar ön plana çıkmıştır. İthalata dayalı büyüme modeli kısa sürede döviz darboğazına yol açmış ve 1958'de büyük bir devalüasyon ve IMF ile istikrar programı uygulanmıştır. Bu gelişme, dış ticaretin ithalat bağımlılığını artırmış ve kırılganlıkları ortaya çıkarmıştır. 1960'larla birlikte planlı kalkınma dönemine girilmiş, ithal ikameci sanayileşme politikaları dış ticaretin yapısında önemli bir değişim yaratmıştır. Sanayi mallarının yurtiçinde üretilmesi ithalatı sınırlarken, ihracatta tarımsal ürünlerin ağırlığı devam etmiştir (Keyder, 2011).

1970'ler hem küresel petrol krizleri hem de Türkiye'de yaşanan siyasi istikrarsızlık nedeniyle dış ticaret açısından zor bir dönem olmuştur. Artan enerji fiyatları ithalat faturasını yükseltmiş, döviz darboğazı derinleşmiştir. 1978-79 krizi, ithal ikameci modelin sürdürülemez olduğunu göstermiştir. Bu noktada 24 Ocak 1980 kararları ile köklü bir dönüşüm yaşanmış ve ihracata dayalı büyüme stratejisi benimsenmiştir. Döviz kuru serbestleştirilmiş, ihracata teşvikler getirilmiş, dış

ticaretin serbestleşmesi için gümrük ve kambiyo rejimleri reforme edilmiştir (Öniş & Şenses, 2009). Bu politikalar, dış ticaret hacminin 1980 sonrası hızlı bir artış göstermesini sağlamıştır.

1990’larda Türkiye, küreselleşme sürecine uyum sağlamak için dış ticaretini daha da serbestleştirmiştir. 1996’da Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği’nin yürürlüğe girmesi, sanayi ürünleri ticaretinde kritik bir eşik teşkil etmiştir. Bu sayede Türkiye’nin ihracatında sanayi mallarının payı hızla artmış, ithalat ise yüksek teknoloji ürünlerine ve ara mallarına bağımlı hale gelmiştir (Yeldan, 2016). Ancak 1994 ve 2001 ekonomik krizleri, dış ticaret hacminde önemli daralmalara yol açmış ve ekonominin dış şoklara hassasiyetini göstermiştir.

2000’li yıllar Türkiye’nin dış ticaret hacminde en hızlı artışın yaşandığı dönem olmuştur. 2001 krizinden sonra uygulanan yapısal reformlar, 2002 sonrası siyasi istikrarla birleşerek dış ticarete ciddi bir genişlemeye zemin hazırlamıştır. 2003–2008 arasında dış ticaret hacmi neredeyse üç katına çıkmıştır. Ancak 2008 küresel krizi bu yükselişi kesintiye uğratmış, 2009’da dış ticaret hacmi sert bir daralma yaşamıştır. Buna rağmen toparlanma hızlı olmuş ve 2013’te dış ticaret hacmi tarihi zirveye ulaşmıştır (IMF, 2024).

2014 sonrası dönemde Türkiye’nin dış ticareti dalgalı bir seyir izlemiştir. Jeopolitik riskler, kur oynaklığı ve küresel büyüme temposunun düşmesi dış ticaret performansını sınırlamıştır. 2018’de yaşanan kur şoku ithalatı daraltmış, ihracatın görece dirençli kalmasını sağlamıştır. Pandemi döneminde ise küresel tedarik zincirlerinin yeniden şekillenmesi Türkiye için hem risk hem fırsatlar yaratmıştır. 2021’den sonra dış ticaret hacmi güçlü bir artış göstererek 2023’te 617 milyar dolarla zirveye ulaşmıştır. Ancak 2024’te küresel yavaşlama ve enerji fiyatlarındaki dalgalanmalar nedeniyle 605 milyar dolara gerilemiştir.

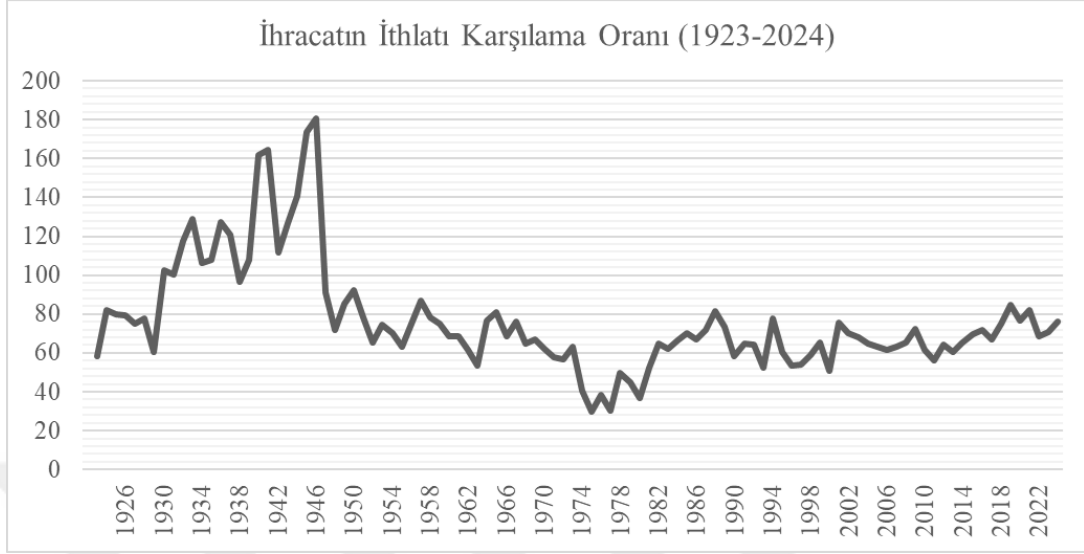
Tüm bu dönemler birlikte değerlendirildiğinde, Türkiye’nin dış ticaretinin seyrinde üç ana kırılma noktası öne çıkmaktadır: 1930’lardaki devletçi politikalar, 1980 sonrası ihracata dayalı büyüme stratejisi ve 1996’daki Gümrük Birliği süreci. Her biri dış ticaretin hem hacmini hem de yapısını köklü biçimde etkilemiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım ve hammadde ağırlıklı olan dış ticaret, günümüzde

sanayi ürünleri ve yüksek katma değerli sektörlerle yönelmiştir. Bununla birlikte ithalat bağımlılığı, özellikle enerji ve ara malları alanında devam etmekte, bu da dış ticaret açığını Türkiye ekonomisinin kronik bir sorunu haline getirmektedir.

3.5. İhracatın İthalatı Karşılama

Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar geçen yüzyıllık süreç, Türkiye'nin ekonomik yapılanmasının ve dış ticaret politikalarının dönüşüm sürecini bütün boyutlarıyla ortaya koymaktadır. Dış ticaret, bir yandan ülkenin ekonomik bağımsızlığının ve üretim kapasitesinin göstergesi olurken, diğer yandan küresel konjonktürle ve uygulanan iktisat politikalarıyla doğrudan etkileşim içerisinde şekillenmiştir (Pamuk, 2014). Türkiye, kuruluş döneminde ulusal sanayiye korumaya ve ekonomik bağımsızlığı pekiştirmeye yönelik korumacı politikalar izlerken, ilerleyen yıllarda dünya ekonomisindeki dönüşümlere paralel olarak daha liberal yaklaşımlara yönelmiştir (Boratav, 2012). Bu süreçte savaşlar, ekonomik krizler, yapısal dönüşüm programları ve küresel entegrasyon çabaları dış ticaret performansını doğrudan etkilemiş; özellikle ihracatın ithalatı karşılama oranı, dış ticaretteki kırılmaları ve yapısal sorunları yansıtan en önemli göstergelerden biri olmuştur (Yeldan, 2020). Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılından 2024 yılına kadar olan ihracatın ithalatı karşılama oranı değerlerinin gelişimi aşağıda grafiksel olarak da sunulmuş olup 1923–2024 döneminde bu oranın seyri ayrıntılı biçimde incelenerek grafik veriler üzerinden dönüm noktaları ve politika tercihlerinin dış ticaret üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir (Ertürk, 2019). Bu inceleme, yalnızca sayısal verilerin tarihsel süreçteki hareketlerini ortaya koymakla kalmayıp aynı zamanda ekonomik büyüme stratejilerinin sürdürülebilirliği konusunda da önemli ipuçları sunmaktadır (Krugman & Obstfeld, 2018). Böylece Cumhuriyet'in yüz yıllık dış ticaret serüveni, geleceğe yönelik politika önerileri geliştirmek açısından da anlamlı bir referans noktası haline gelmiştir (Rodrik, 2018). Ayrıca, karşılama oranındaki uzun dönemli eğilimler Türkiye'nin dış ticaret bağımlılığını azaltacak yapısal dönüşümlere duyulan ihtiyacı da açık biçimde ortaya koymaktadır (Kibritçioglu, 2001). Şekil 5'te Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılından 2024 yılına kadar olan ihracatın ithalatı karşılama oranı değerlerinin gelişimi grafiksel olarak sunulmuştur.

Şekil 5. Türkiye'nin 1923-2024 yılları arası ihracatın ithalatı karşılama oranı değerlerinin seyri

Kaynak: TÜİK, 2024

1923–2024 dönemi ihracatın ithalatı karşılama oranı grafiği, yalnızca dış ticaret dengelerinin yıllara göre değişimini değil, aynı zamanda uygulanan ekonomik politikaların bu dengeler üzerindeki etkilerini de açıkça yansıtmaktadır. Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılması, ulusal sanayiye korumaya yönelik gümrük tarifeleri ve ithalatın sınırlı tutulması sayesinde ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 60–80 bandında istikrarlı bir seyir izlemiştir. 1930'lu yıllara gelindiğinde benimsenen devletçilik politikaları çerçevesinde sanayi planları uygulanmış, ithalat kısıtlamaları ve döviz denetimiyle birlikte ithalatı karşılama oranı yüzde 100'ün üzerine çıkmış, 1932–1937 döneminde bu oran yüzde 120'nin üzerinde kalmıştır (Boratav, 2012). Bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranındaki artış, dış ticaretin bilinçli bir şekilde kontrol altına alınmasının ve iç piyasaya yönelen kalkınma modelinin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.

İkinci Dünya Savaşı'nın yaşandığı 1940–1946 yılları ise dış ticaret dengesi açısından sıra dışı bir dönemdir. İthalatın savaşın yarattığı koşullar nedeniyle kısıtlanması, ulaştırma imkânlarının daralması ve döviz kıtlığı nedeniyle ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 160–180 seviyelerine kadar çıkmıştır (Pamuk, 2014). Ancak bu yükseliş ihracatın artışıyla değil, ithalatın sert düşüşüyle gerçekleştiğinden

dolayı sürdürülebilir olmamıştır. Demokrat Partinin iktidara geldiği 1950 sonrası döneminde liberal politikalar ve tarım ürünleri ihracatına dayalı bir büyüme stratejisi benimsenmiş, aynı zamanda sanayi ve tüketim malları ithalatına bağımlılık artmıştır. Bu nedenle ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 60–90 aralığına gerilemiş, ithalat kaynaklı dış ticaret açıkları yeniden belirginleşmiştir (Keyder, 1981).

Küresel ekonomik krizlerin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerinin en net görüldüğü dönem 1970’li yıllardır. Özellikle 1974 petrol krizinden sonra enerji ithalatının maliyeti hızla artmış, ihracatın sınırlı kalması nedeniyle 1975 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 29,6’ya, 1977 yılında ise yüzde 30,2’ye kadar düşmüştür. Bu dramatik gerileme, Türkiye’nin sanayi üretiminde ithal girdi bağımlılığının yüksek olmasını ve ihracatın yetersiz çeşitlenmesini açıkça ortaya koymuştur (Balkan & Yeldan, 2002). Bu kırılma aynı zamanda ithal ikameci sanayileşme modelinin sürdürülebilir olmadığını da göstererek 1980’de 24 Ocak Kararları ile yeni bir dönemin başlamasına zemin hazırlamıştır.

1980 sonrası dönemde benimsenen ihracata dayalı sanayileşme politikaları çerçevesinde ihracat teşvikleri, kur politikaları ve dış ticaretin liberalleşmesi devreye girmiştir. Bu süreçte ihracatın ithalatı karşılama oranı kısmen toparlanmış, 1980 yılında yüzde 36,8 seviyelerinde iken 1988 yılında yüzde 81,4 seviyelerine yükselmiştir. Ancak bu kazanım kalıcı olmamış, 1990’lı yıllarda artan ithalat, küresel rekabet baskısı ve gümrük birliği süreci nedeniyle ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 50–70 bandına gerilemiştir (Kepenek & Yentürk, 2005).

2000’li yıllarda finansal serbestleşme, doğrudan yabancı yatırımların artışı ve küreselleşmenin derinleşmesi ihracatı artırmış olsa da ithalattaki artış ihracattaki artıştan çok daha fazla olmuştur. 2001 krizinde yaşanan kur şoku ithalat üzerinde sınırlama etkisi oluşturduğu için ihracatın ithalatı karşılama oranı geçici olarak yüzde 75,7’ye yükselmiştir. Ancak kriz sonrası ekonomik toparlanma döneminde ithalatın yeniden hızla artması, enerji ve ara malı bağımlılığı nedeniyle ihracatın ithalatı karşılama oranı yeniden yüzde 55–65 seviyelerine inmiştir. 2011 yılında yüzde 56 ile Cumhuriyet sonrası dönemin en düşük seviyelerinden biri görülmüş olup bu durumun temel nedeninin artan enerji ithalatı ve ara malı bağımlılığı olduğu değerlendirilmiştir. (Yeldan, 2016).

2019 sonrasında küresel ticarete meydana gelen yavaşlama, pandemi ve tedarik zinciri sorunları ithalatı kısmen sınırlamış olup ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 84,6 seviyesine çıkmıştır. 2020–2021 döneminde pandemi etkisiyle ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 76–82 arasında seyretmiş, ancak 2022 sonrası küresel enerji fiyatlarının yükselişi ve artan döviz ihtiyacı sebebiyle ihracatın ithalatı karşılama oranı yeniden yüzde 70 seviyelerine gerilemiştir. 2024 itibarıyla ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 76,1 olarak gerçekleşmiştir.

Genel olarak bakıldığında, grafikteki sert iniş ve çıkışlar savaşlar, petrol krizleri, küresel finans krizleri ve pandemi gibi küresel ekonomik şoklar ile iç politika tercihleri arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermektedir (Pamuk, 2014). Örneğin, 1929 Büyük Buhranı ve onu takip eden yıllarda uygulanan korumacı politikalar sayesinde ihracatın ithalatı karşılama oranı kısa süreli olarak yüzde 100’ün üzerine çıkmış, hatta bazı yıllarda ithalatı aşmıştır (Boratav, 2012). İkinci Dünya Savaşı döneminde dış ticaret hacminin daralmasına rağmen, ithalatın sınırlı kalması oranı Türkiye lehine çevirmiştir (Pamuk, 2014). 1970’li yıllarda petrol krizleriyle birlikte özellikle enerji maliyetlerindeki artış nedeniyle ithalat faturası hızla artarken, ihracatın aynı hızda artmaması ihracatın ithalatı karşılama oranını sert biçimde düşürmüştür; bu durum ithalat bağımlılığının özellikle enerji ve ara mallarında ne kadar belirgin olduğunu ortaya koymuştur (Balkan & Yeldan, 2002). 1980 sonrası uygulanan liberalizasyon politikaları ve ihracata dayalı büyüme stratejisi ile oran kısmen toparlansa da artan dış borçlanma ve ara malı ithalatı ihtiyacı uzun vadeli bir yapısal kırılganlığı beraberinde getirmiştir (Kepenek & Yentürk, 2005). 2000’li yıllarda küreselleşme sürecinin hızlanması ve gümrük birliği ilişkileri dış ticaret hacmini genişletmiş, ancak ithalata olan bağımlılık ihracatın ithalatı karşılama oranını kalıcı biçimde yükseltmeye yetmemiştir (Boratav, 2012). Son dönemde küresel krizler, kur şokları ve pandemi kaynaklı tedarik zinciri sorunları da ihracatın ithalatı karşılama oranı üzerinde dalgalı bir seyir yaratmıştır (Pamuk, 2014). Türkiye’nin dış ticaretinde görülen bu yapısal dengesizlikler, özellikle enerji, ara malı ve sermaye mallarındaki ithalat bağımlılığının kronikleştiğini ve üretim yapısının bu bağımlılığı azaltacak bir dönüşüm gerçekleştiremediğini ortaya koymaktadır (Balkan & Yeldan, 2002). Dolayısıyla kısa vadeli politikalarla

dönemsel iyileşmeler sağlanabilmiş olsa da ihracatın ithalatı karşılama oranında uzun vadeli ve kalıcı bir yükseliş elde edilememiştir (Kepenek & Yentürk, 2005).

3.6. Dış Ticaretin Kompozisyonu

Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1950) Türkiye'nin dış ticaret yapısı incelendiğinde, ihracatın temelini büyük ölçüde tarımsal ürünlerin oluşturduğu görülmektedir. Bu dönemde özellikle tütün, fındık, üzüm ve pamuk gibi emek yoğun tarım ürünleri dış satımın ana kalemleri olmuş; sanayi ürünleri ihracatta oldukça sınırlı bir yer tutmuştur (Pamuk, 2014). Buna karşılık, ithalat kalemleri daha çok sanayi ürünleri, makineler, demir-çelik ve çeşitli tüketim mallarından meydana gelmiş, bu da Türkiye'nin sanayileşme sürecinde dışa bağımlı bir görünüm sergilemesine yol açmıştır. 1923 yılında yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde benimsenen politikalar ışığında uygulanan ithal ikameci politikalar, temel olarak iç piyasayı koruma ve üretim kapasitesini artırma amacı taşımış; ancak dış ticaret dengesini kalıcı biçimde iyileştirecek bir sonuç doğurmamıştır (Boratav, 2012). 1930'lu yıllarda dünya ekonomik bunalımının etkisiyle küresel ölçekte gümrük duvarlarının yükselmesi ve dış ticaret hacminin daralması, Türkiye'nin dış ticaret dengesinde kısa süreli iyileşmelere yol açmış; hatta bazı yıllarda ihracatın ithalatı karşılama oranı artış göstermiştir. Ne var ki, bu iyileşmeler yapısal dönüşümün sonucu değil, daha çok dünya ekonomisindeki daralmanın yarattığı geçici koşulların bir yansıması olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde dış ticaretin niteliği, tarımsal ihracata bağımlılık ve sanayi malları ithalatına olan zorunluluk çerçevesinde şekillenmiş, dış ticaret açığının yapısal karakteri değişmeden varlığını sürdürmüştür.

Planlı Kalkınma ve Sanayileşme Dönemi olarak nitelendirilen 1950'li yılların başından itibaren Türkiye'nin dış ticaret dinamiklerinde dikkat çekici bir dönüşüm gözlemlenmektedir. Demokrat Parti döneminde uygulanan politikalar, dışa açılma yönünde bir irade ortaya koymuş olmakla birlikte, bu süreç aynı zamanda ithalat bağımlılığının giderek artmasına neden olmuştur. Sanayi ürünlerinin üretiminde kullanılan ara malları ve sermaye malları büyük ölçüde ithal edilmek zorunda kalınmış; buna karşın ihracatta tarım ürünleri, özellikle pamuk, tütün, fındık ve üzüm gibi geleneksel ürünler ağırlığını korumuştur (Kepenek & Yentürk, 2005).

Bu yapı, Türkiye'nin sanayileşme sürecinde uluslararası piyasalara bağımlılığını azaltmadığı gibi, dış ticaret açığının kronikleşmesine de zemin hazırlamıştır.

1960 sonrasında ise planlı kalkınma dönemine geçilmiş ve devlet, kalkınma planları aracılığıyla ekonomiye daha aktif bir müdahalede bulunmuştur. Bu çerçevede ithal ikameci sanayileşme stratejisi benimsenmiş, yani iç pazarı koruyarak sanayileşmeyi teşvik eden politikalar uygulanmıştır. Ancak teknoloji yoğun ürünlerde dışa bağımlılık devam etmiş; makine, kimya, elektronik ve ileri teknoloji gerektiren sektörlerde ithalat ihtiyacı belirleyici olmayı sürdürmüştür. Bu dönemde dış ticaret dengesi, sürekli olarak ithalat lehine bozulmuş ve bu bozulma yapısal bir nitelik kazanmıştır. Özellikle ithalatın finansmanında yaşanan darboğazlar, Türkiye ekonomisini dönemsel krizlere açık hale getirmiş; ödemeler dengesi sorunları büyüme performansını sınırlayan en temel unsurlardan biri olmuştur (Yeldan, 2001). Dolayısıyla bu dönemin dış ticaret yapısı, sanayileşme çabalarına rağmen ihracatta geleneksel tarımsal ürünlerin baskınlığını koruduğu, ithalatın ise sanayileşmenin ihtiyaç duyduğu girdiler nedeniyle giderek arttığı ikili bir yapı göstermiştir.

Türkiye ekonomisinde liberalleşme ve dışa açılma çabalarının belirgin biçimde ivme kazandığı 1980 sonrası dönemde, 24 Ocak 1980 Kararları ile dış ticaret rejiminde köklü bir dönüşüm gerçekleştirilmiş ve ithal ikameci strateji yerine ihracata dayalı büyüme modeli benimsenmiştir. Bu kararlar, fiyat kontrollerinin gevşetilmesi, döviz kuru politikalarının serbestleştirilmesi, ithalat üzerindeki kısıtlamaların aşamalı olarak kaldırılması ve ihracat teşviklerinin artırılması gibi kapsamlı düzenlemeleri içermekteydi. Bu dönemde tekstil, konfeksiyon, hazır giyim ve gıda işleme sektörleri başta olmak üzere emek yoğun sektörler ihracat performansında ön plana çıkmış, Türkiye dünya pazarlarında daha rekabetçi ürünler ihraç etmeye başlamıştır (Balkan & Yeldan, 2002).

Ancak ihracatta kaydedilen bu artışa karşın, ithalat kalemlerinde özellikle enerji ürünleri, ara malları ve yüksek teknoloji gerektiren sermaye mallarındaki hızlı yükseliş dış ticaret dengesizliğini kronik hale getirmiştir. İhracat gelirleri çoğunlukla emek yoğun ve katma değeri nispeten düşük ürünlerden sağlanırken, ithalatın yapısı katma değeri yüksek mallara dayandığı için dış ticaret açığı kalıcı bir özellik kazanmıştır. 1980'li yılların başında dış ticaret dengesinde kısmi bir iyileşme

gözlemlenmiş olsa da bu gelişme büyük ölçüde geçici olmuş, zira üretim yapısının ithalata bağımlılığı ve enerji ithalatının toplam ithalat içindeki yüksek payı, dengeyi sürdürülebilir kılmamıştır (Öniş & Şenses, 2009). Bunun yanı sıra, dışa açılma politikaları Türkiye'nin küresel piyasalara entegrasyonunu hızlandırmış, fakat aynı zamanda uluslararası konjonktürdeki dalgalanmalara, özellikle petrol fiyatlarındaki artışlara ve küresel talep değişimlerine daha duyarlı bir ekonomik yapı ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle, 1980 sonrası dönem Türkiye ekonomisinde dış ticaretin yönünü değiştirmiş, ihracata dayalı büyüme hedefi doğrultusunda yeni bir dinamizm yaratmış olmakla birlikte, dış ticaret açığının kalıcı bir sorun olarak gündemde kalmasına da zemin hazırlamıştır.

Küreselleşme ve Avrupa ile entegrasyon dönemi olarak nitelendirilebilecek 2000'li yıllardan itibaren Türkiye'nin dış ticaret kompozisyonunda önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönemde ihracat yapısı giderek çeşitlenmiş, tarımsal ürünlerin ağırlığı azalırken sanayi ürünlerinin payı belirgin biçimde artmıştır. Özellikle otomotiv, beyaz eşya, makine-teçhizat ve kimya sektörleri Türkiye'nin ihracatında öne çıkan sektörler haline gelmiş, Avrupa Birliği ve Gümrük Birliği'nin etkisiyle Türkiye'nin sanayi ürünlerinde rekabet gücü yükselmiştir (Erdilek, 2005). Bu süreçte Türkiye'nin dış ticaretinin büyük bölümü Avrupa Birliği ülkeleriyle gerçekleştirilmiş, AB pazarı Türk sanayi ürünleri için birincil hedef olmuştur.

Bununla birlikte ithalat kompozisyonu, Türkiye ekonomisinin yapısal bağımlılıklarını yansıtmaya devam etmiştir. Enerji ithalatı toplam ithalat içerisinde sürekli yüksek bir paya sahip olmuş, ayrıca elektronik, bilişim ve yüksek teknoloji ürünleri ile üretimde kullanılan ara malları ve sermaye malları ithalatın önemli kalemlerini oluşturmuştur. Böylelikle ihracatın nicel artışı önemli bir kazanım olmakla birlikte, ithalat bağımlılığı dış ticaret açığının kalıcı bir sorun olmasına neden olmuştur.

Küresel ölçekte yaşanan ekonomik şoklar da Türkiye'nin dış ticaret dengesini doğrudan etkilemiştir. 2008 küresel finans krizi sırasında dünya ticaret hacminde yaşanan daralma, Türkiye'nin ihracatında sert düşüşlere yol açmış; buna karşılık ithalat talebindeki dalgalanmalar dış ticaret açığını daha görünür hale getirmiştir. Benzer şekilde, 2020'de COVID-19 pandemisinin neden olduğu küresel

arz zinciri kesintileri ve talep daralması, Türkiye'nin ihracat ve ithalatında keskin iniş ve çıkışlara sebep olmuştur (World Bank, 2021). Bu kırılmalar, küresel şokların Türkiye'nin ihracat-ithalat dengesini ne denli doğrudan etkilediğini göstermekte ve dış ticaret performansının küresel konjonktüre bağımlılığını ortaya koymaktadır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'nin ihracat yapısında Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze doğru belirgin bir dönüşüm yaşanmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde tütün, üzüm, fındık ve pamuk gibi tarımsal ürünler ihracatın omurgasını oluştururken, 1950'li yıllardan itibaren sanayileşme çabalarının hız kazanmasıyla birlikte sanayi ürünleri ihracattaki ağırlığını artırmaya başlamıştır. 1980 sonrası ihracata dayalı büyüme stratejisinin benimsenmesi ve 1996 yılında Gümrük Birliği'nin yürürlüğe girmesiyle birlikte tekstil, otomotiv, makine ve kimya gibi sektörler ihracat içerisinde giderek daha baskın hale gelmiştir (Pamuk, 2014). Böylelikle, Türkiye'nin ihracat kompozisyonunda tarım ürünlerinden sanayi ürünlerine doğru yapısal bir geçiş gözlenmiştir.

Buna karşılık ithalatın yapısı daha çok enerji, ara malları, sermaye malları ve ileri teknoloji ürünleri etrafında şekillenmiş, bu da üretim süreçlerinde dışa bağımlılığı artırmıştır. Özellikle enerji ithalatı, cari işlemler açığının en önemli belirleyicilerinden biri haline gelmiş; buna ek olarak katma değeri yüksek ve teknoloji yoğun ürünlerin ithalatı da dış ticaret açığını kronikleştirmiştir (Boratav, 2012). Dış ticaret dengesinde yaşanan dalgalanmalar, küresel ekonomik şokların ve iç politika tercihlerinin etkisiyle zaman zaman farklı boyutlar kazanmış olsa da uzun vadede yapısal bağımlılık niteliğini korumuştur. Bu durum, Türkiye'nin dış ticaret dengesinde kalıcı bir kırılmanın varlığını teyit etmekte ve ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği açısından dışa bağımlılığın kritik bir sınırlandırıcı unsur olduğunu ortaya koymaktadır.

3.7. Dış Ticaretin Niteliği

Cumhuriyet'in yüz yıllık dış ticaret serüveni yalnızca ihracat ve ithalatın hacmi ya da dengesiyle değil, aynı zamanda ticarete konu olan ürünlerin niteliğiyle de köklü bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Osmanlı'dan devralınan tarım ürünleri ağırlıklı ihracat yapısı, Cumhuriyet'in ilk yıllarında ülkenin üretim kapasitesinin ve ekonomik yapısının bir yansıması olarak dış ticarete damgasını vurmuştur (Pamuk,

2009). 1950’li yıllardan itibaren uygulanan sanayileşme politikaları ve ithal ikameci kalkınma stratejileriyle birlikte sanayi ürünlerinin ihracattaki payı artmaya başlamış, bu süreç 1960’lı ve 1970’li yıllarda planlı kalkınma dönemleri ile kurumsallaşmıştır (Keyder, 1987). 24 Ocak 1980 kararlarıyla beraber ihracata dayalı büyüme stratejisinin benimsenmesi, tarım ürünleri merkezli yapının yerini giderek sanayi ürünleri odaklı bir kompozisyona bırakmasına yol açmış ve Türkiye’nin küresel ticaret sistemine entegrasyon sürecini hızlandırmıştır (Öniş & Şenses, 2009). 1996’da yürürlüğe giren Gümrük Birliği ise Türkiye’nin sanayi ürünleri ticaretinde Avrupa Birliği pazarına erişimini kolaylaştırarak üretim ve ihracat deseninde belirleyici bir kırılma noktası yaratmıştır (Yılmaz, 2011). 2000’li yıllardan itibaren küreselleşme dinamikleri, artan dış yatırımlar ve Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) ağlarının genişlemesiyle birlikte, Türkiye ihracatının niteliğinde ileri teknoloji ürünlerinin payını artırma yönünde stratejik bir hedef benimsemiştir (Erdem & Kaya, 2013). Bu bağlamda dış ticaretin niteliği, sadece ekonomik büyümenin bir göstergesi değil, aynı zamanda ülkenin küresel değer zincirlerine eklemlenme kapasitesinin, üretim yapısındaki dönüşümün ve teknolojik rekabet gücünün de yansımasıdır. Bu bölümde Cumhuriyet’in yüz yıllık dış ticaret performansı, tarım ve hayvancılık ürünleri, sanayi ürünleri ve yüksek teknoloji içeren ürünler olmak üzere üç ayrı alt başlık altında incelenerek, Türkiye’nin dış ticaret kompozisyonunda zaman içerisinde yaşanan dönüşüm bütüncül bir bakış açısıyla ele alınacaktır.

3.7.1. Tarım ve Hayvancılık Ürünleri

Tarım ve hayvancılık ürünleri, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren Türkiye’nin dış ticaret yapısında merkezi bir rol üstlenmiş hem ihracat gelirleri hem de kırsal istihdam açısından ekonominin temelini oluşturmuştur (Pamuk, 2008). Cumhuriyet’in ilk yıllarında dış ticaret neredeyse tamamen tarımsal ürünlere dayanmış; fındık, tütün, kuru üzüm, incir, zeytin ve pamuk gibi ürünler Türkiye’nin başlıca ihraç kalemleri arasında yer almıştır. Bu dönemde tarımsal ihracat, ülkenin döviz gelirlerinin en önemli kaynağı olmuş, aynı zamanda dış ticaretin sürekliliğini sağlamıştır (Pamuk, 2008). Devletçi politikaların uygulandığı 1930’larda sanayileşme çabaları hız kazansa da ileri teknoloji gerektiren üretim dallarının gelişmemesi nedeniyle tarım, ihracattaki ağırlığını korumaya devam etmiştir.

Özellikle tarımsal üretim hem iç tüketimi karşılamış hem de dış ticaret yoluyla ülke ekonomisinin ayakta kalmasında belirleyici rol oynamıştır (Keyder, 1987).

1950'lerden itibaren tarımın yapısı kademeli bir dönüşüm sürecine girmiştir. Demokrat Parti döneminde tarımda makineleşmenin hızlanması, verimliliği artırmış, buna bağlı olarak tarımsal ürünlerin hem iç piyasada hem de dış ticarete önemini pekiştirmiştir. Ancak 1960'lardan itibaren planlı kalkınma dönemine geçilmesi ve ithal ikameci politikaların uygulanmasıyla birlikte sanayi üretimi daha fazla teşvik edilmiş, ihracatın kompozisyonu da çeşitlenmeye başlamıştır. Bu süreçte sanayi mallarının payı artmaya başlasa da tarım, özellikle işlenmiş gıda ürünleri (örneğin un, yağlı tohum mamulleri, konserve) ve geleneksel tarım ürünleri açısından ihracatta yüksek bir öneme sahip olmayı sürdürmüştür (Keyder, 1987).

1980 sonrası dönemde ise 24 Ocak kararlarıyla başlayan dışa açılma politikaları, Türkiye'nin ihracat yapısını köklü biçimde değiştirmiştir. Tekstil, hazır giyim, otomotiv ve makine sektörleri hızla öne çıkarken, tarım ihracatı mutlak değer olarak artsa da toplam ihracat içindeki payı görece olarak azalmıştır. OECD değerlendirmelerine göre, 1996–2000 döneminde tarımın ihracattaki payı yaklaşık yüzde 18 düzeyinde seyrederken, 2000'li yıllardan itibaren bu oran yüzde 10–12 bandına gerilemiştir (OECD, 2011). 2014 yılı için Dünya Ticaret Örgütü raporları tarım ihracatının toplam ihracat içindeki payını yüzde 11,7 olarak vermektedir (WTO, 2014). Bu oranlar, tarım ihracatının mutlak olarak büyüdüğünü ancak sanayi sektöründeki ihracat artışıyla kıyaslandığında görece öneminin azaldığını göstermektedir.

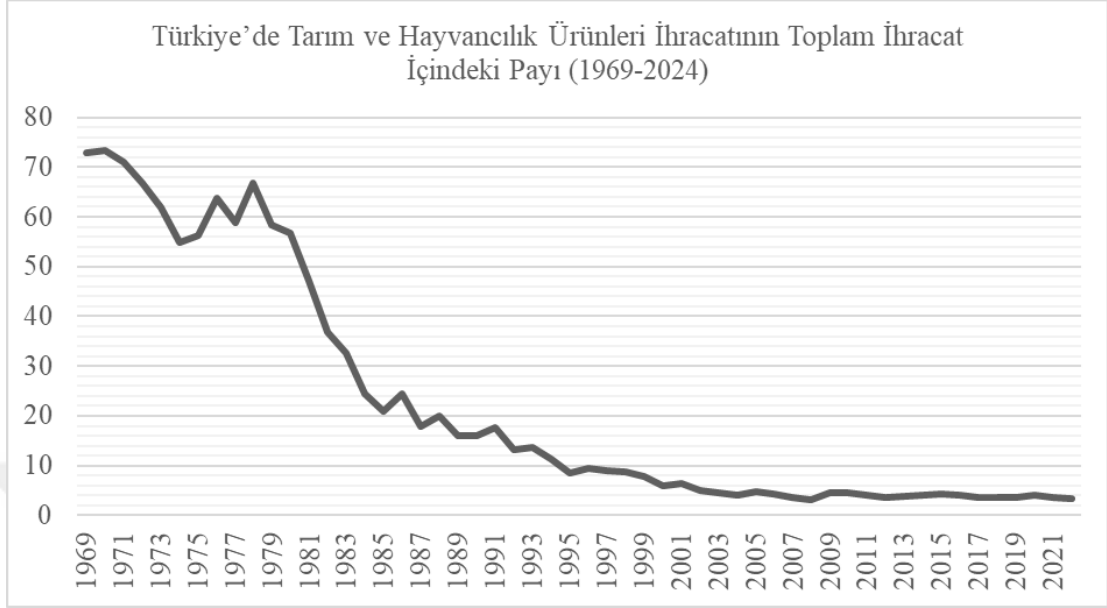
2000'li yıllarda tarımsal ihracat miktar ve çeşit açısından önemli artışlar göstermiştir. Türkiye, geleneksel ihraç ürünlerinin yanı sıra sebze-meyve mamulleri, işlenmiş gıda ve su ürünleri gibi katma değeri daha yüksek ürünlerde de ihracat kapasitesini artırmıştır. 2018'de tarım ihracatı 17,7 milyar ABD dolarına ulaşmış, ancak toplam ihracat içinde payı yaklaşık yüzde 10 seviyesinde kalmıştır (ISDB, 2019). 2020 yılında tarım ihracatı 20,7 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiş ve Türkiye'nin toplam ihracatı içinde yüzde 9,9 oranında bir paya sahip olmuştur (Tridge, 2021). Bu durum, tarım ihracatının mutlak değerlerde büyümesine rağmen, sanayi ihracatının daha hızlı artışı nedeniyle payının sınırlı kaldığını göstermektedir.

2022 yılı itibarıyla küresel gıda fiyatlarında yaşanan artış, pandemi sonrası dönemde tedarik zincirlerinde yaşanan aksaklıklar ve Türkiye'nin belirli tarımsal ürünlerdeki rekabet avantajı, tarım ihracatının hızlı bir yükseliş göstermesine yol açmıştır. Tridge verilerine göre, 2022'de tarım ihracatı 34,2 milyar ABD doları seviyesine kadar çıkmış ve Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı yaklaşık yüzde 14,6 olarak gerçekleşmiştir (Tridge, 2023). 2024 yılında ise Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin (TİM) yayınladığı verilere göre tarım ürünleri ihracatı 36,2 milyar ABD doları ile rekor kırmış, Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı ise farklı kaynaklara göre yüzde 13,8 ile yüzde 16 arasında değişmiştir (TİM, 2024). Bu yükseliş, Türkiye'nin tarımsal ihracatında son yıllarda yeniden güçlenme işaretleri verdiğini göstermektedir.

Uzun dönemli eğilimler dikkate alındığında, Türkiye'de tarım ve hayvancılık ürünleri ihracatı Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren nominal olarak sürekli artış göstermiştir. Ancak sanayi sektörünün çok daha hızlı büyümesi, tarımın ihracattaki göreceli payını azaltmıştır (Pamuk, 2008; OECD, 2011). Bununla birlikte 2022–2024 döneminde gözlenen artış, tarımın yeniden stratejik önem kazandığını göstermektedir. Bu eğilimin sürdürülebilir olması için tarım politikalarının işlenmiş ürün payını artırmaya, kalite standardizasyonunu sağlamaya, lojistik ve soğuk zincir altyapısını güçlendirmeye ve ihracat pazarlarını çeşitlendirmeye odaklanması gerekmektedir (FAO, 2020; ISDB, 2019; OECD, 2011). Böylece Türkiye, tarımsal ihracatını sadece miktar bazında değil, aynı zamanda katma değer açısından da güçlendirebilir.

Şekil 6'da Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923 yılından 2024 yılına kadar olan tarım ve hayvancılık ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki payının grafiksel olarak sunulmuştur.

Şekil 6. Türkiye’de Tarım ve Hayvancılık Ürünleri İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (1923-2024)

Kaynak: Boratav (2012), Pamuk (2014), OECD (2011), TÜİK (2024)

3.7.2. Sanayi Ürünleri

Sanayi ürünleri, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan günümüze dış ticaret performansında giderek artan bir ağırlığa sahip olmuş, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası dönemde ekonominin yönünü belirleyen temel unsur haline gelmiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında sanayi altyapısının son derece sınırlı olması nedeniyle ihracat neredeyse tamamen tarımsal ürünlere dayalı iken, sanayi ürünlerinin ihracattaki payı yok denecek kadar düşüktü (Pamuk, 2008). 1920’lerde ithalat daha çok tüketim mallarından oluşurken, sanayi yatırımlarının başlatılması 1930’lu yıllardaki devletçi politikalar sayesinde mümkün olabilmektedir. Bu dönemde Sümerbank, Etibank, Karabük Demir-Çelik ve şeker fabrikaları gibi öncü yatırımlar sanayi altyapısının temellerini atmış, ancak ihracat pazarlarına doğrudan yansımaları sınırlı kalmıştır (Boratav, 2012).

1950’li yıllardan itibaren Demokrat Parti’nin dışa açılma politikaları çerçevesinde ithalatın yapısı değişmiş, tarımda makineleşme ve ulaşım altyapısındaki iyileşmelerle birlikte sanayi yatırımları da hız kazanmıştır. Sanayi ürünleri üretimi giderek artarken, ihracata yansımaları bu dönemde yine sınırlı kalmış, zira ithal ikameci politikalar yerli üretimin öncelikle iç talebi karşılamasına odaklanmıştır

(Keyder, 1987). Planlı kalkınma dönemi olarak nitelendirilebilen 1960–1980 yılları arasında sanayi üretimi çeşitlenmiş; tekstil, gıda işleme, çimento ve demir-çelik gibi sektörler güçlenmiş; ancak ihracatın yapısında tarım ürünleri hâlâ belirleyici konumda kalmıştır (Pamuk, 2008).

1980 sonrası dönemde, 24 Ocak Kararları ve Turgut Özal'ın liderliğinde başlatılan dışa açılma politikaları, Türkiye'nin sanayi ürünleri ihracatında tarihi bir kırılma noktası oluşturmuştur. Bu dönemde tekstil ve hazır giyim sektörleri öncülüğünde emek-yoğun sanayi ürünleri ihracatı hızla artmış, Türkiye küresel pazarlarda rekabet edebilir bir aktör haline gelmeye başlamıştır (Boratav, 2012). Sanayi ürünlerinin Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı 1980'de yüzde 36 seviyelerindeyken, 1990'ların sonunda yüzde 80 seviyelerine yükselmiştir (OECD, 2011). 1990'lı yıllarda otomotiv ve beyaz eşya sektörleri güçlenmiş, Türkiye'nin Avrupa Birliği ülkelerine yaptığı sanayi ürünleri ihracatı katlanarak artmıştır.

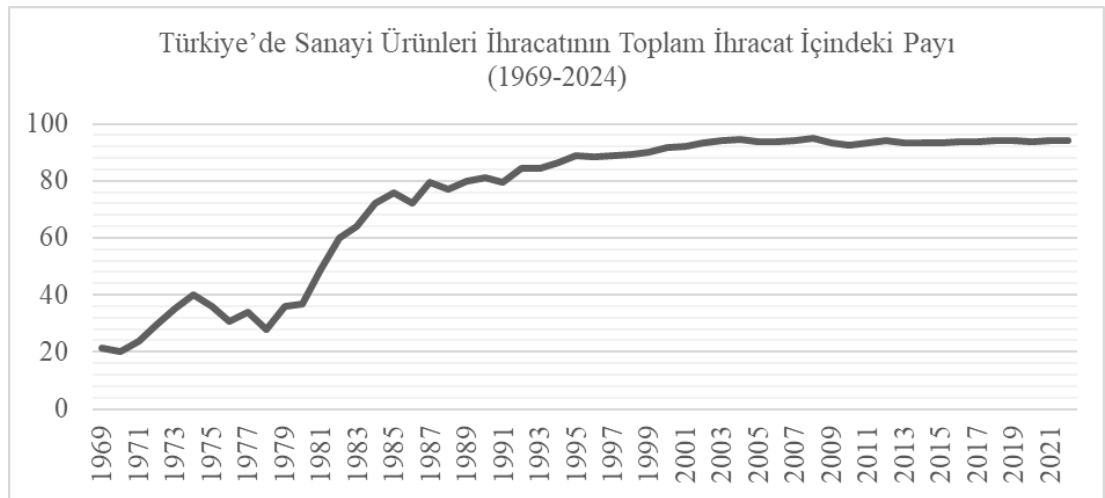
Türkiye'nin küreselleşme ve Avrupa Birliği ile bütünleşme sürecinin başlangıcı olan 2000'li yıllar, sanayi ihracatının sıçrama yaptığı bir dönem olmuştur. 1996'da yürürlüğe giren Gümrük Birliği'nin de etkisiyle, sanayi ürünleri ihracatı büyük ölçüde AB pazarına yönelmiş, otomotiv, makine, demir-çelik, kimya ve elektronik gibi sektörler ön plana çıkmıştır (Erdilek, 2005). Dünya Bankası verilerine göre, 2000–2010 yılları arasında sanayi ürünlerinin ihracattaki payı yüzde 80'in üzerinde seyretmiş, 2010 sonrası dönemde bu oran yüzde 85–90 bandında kalmıştır (World Bank, 2021). Ancak bu artışa rağmen yüksek teknoloji içeren ürünlerin Türkiye'nin sanayi ihracatının içindeki payı yüzde 3–4 seviyelerinde sınırlı kalmış, Türkiye'nin sanayi ihracatının ağırlıklı olarak orta teknoloji yoğun sektörlerle dayandığı görülmüştür (UNCTAD, 2019).

2010'lu yıllarda Türkiye, küresel değer zincirlerine daha yoğun biçimde entegre olmuş, otomotiv ve makine sektörlerinde küresel üretim ve tedarik ağlarının önemli bir parçası haline gelmiştir. Aynı dönemde demir-çelik ve kimya ürünleri de ihracatta güçlü bir ivme kazanmıştır (OECD, 2011). Ancak enerji ve ara malları ithalatına bağımlılık sanayi ihracatının sürdürülebilirliğini kısıtlayan yapısal bir unsur olarak öne çıkmaya devam etmiştir.

2020 sonrası dönemde COVID-19 pandemisi, tedarik zinciri kırılmaları ve enerji fiyatlarındaki artış, Türkiye'nin sanayi ürünleri ihracatında dalgalanmalara yol açmıştır. Buna rağmen 2021 ve 2022 yıllarında özellikle otomotiv, makine, demir-çelik ve kimya sektörlerinde dikkat çekici bir büyüme kaydedilmiş, sanayi ürünleri ihracatı 2022'de 225 milyar ABD doları seviyesine ulaşmıştır (TİM, 2023). 2024 yılında ise Türkiye İhracatçılar Meclisinin yayınladığı verilere göre Türkiye toplam ihracatının yüzde 94'ü sanayi ürünlerinden oluşmuş, bu durum sanayi sektörlerinin Türkiye'nin dış ticaret performansında neredeyse mutlak bir ağırlığa sahip olduğunu göstermiştir (TİM, 2024).

Uzun dönemli eğilimler dikkate alındığında, sanayi ürünleri ihracatı Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze sürekli büyüme göstermiş, özellikle 1980 sonrası dönemde Türkiye'nin dış ticaret yapısının omurgasını oluşturmuştur. Ancak sanayi ihracatının büyük ölçüde orta teknoloji yoğun sektörlere dayalı olması, Türkiye'nin küresel rekabet gücünü sınırlayan yapısal bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Yüksek teknoloji ürünlerinin payının artırılması, Ar-Ge yatırımlarının güçlendirilmesi ve sanayi politikalarının teknoloji yoğun sektörlere yönelmesi, gelecekte ihracatın sürdürülebilir büyümesi için stratejik bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir (UNCTAD, 2019; OECD, 2011).

Şekil 7. Türkiye’de Sanayi Ürünleri İhracatının Toplam İhracat İçindeki Payı (1923-2024)

Kaynak: Boratav (2012), Pamuk (2014), OECD (2011), TÜİK (2024)

3.7.3. Yüksek teknoloji İçeren Ürünler

Yüksek teknoloji ürünleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar olan dış ticaretinde sürekli tartışılan ve stratejik öneme sahip bir alan olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında (1923–1950) ihracat yapısı büyük ölçüde tarım ve düşük katma değerli ürünlere dayanırken, yüksek teknoloji gerektiren sanayi dalları henüz gelişmemiştir. Bu dönemde Türkiye'nin ihracatında yüksek teknoloji ürünlerinin kayda değer bir payı bulunmamış, ithalat ise makine, teçhizat, ulaştırma araçları ve sermaye malları gibi teknoloji yoğun kalemlerden oluşmuştur (Pamuk, 2008).

1950–1980 döneminde sanayileşme hamleleri hız kazanmış, planlı kalkınma ve ithal ikameci sanayileşme politikaları çerçevesinde yerli sanayi desteklenmiştir. Ancak elektronik, ilaç, kimya ve havacılık gibi ileri teknoloji gerektiren alanlarda üretim kapasitesi sınırlı kalmış, bu nedenle yüksek teknoloji ürünleri büyük ölçüde ithalat yoluyla karşılanmıştır. İhracatın yapısı ise büyük ölçüde düşük ve orta teknoloji ürünlerinden oluşmuş, yüksek teknoloji ihracatının toplam ihracattaki payı neredeyse yok denecek kadar az olmuştur (Yeldan, 2001).

1980 sonrası 24 Ocak Kararlarıyla birlikte dışa açılma sürecine girilmiş, tekstil, hazır giyim ve otomotiv gibi orta teknoloji sektörleri ihracatta öne çıkmıştır. Ancak yüksek teknoloji ürünleri açısından ithalat artışı dikkat çekmiş, özellikle elektronik, iletişim teknolojileri ve tıbbi cihazlar dış ticaret açığını büyüten başlıca kalemler olmuştur. OECD verilerine göre 1990'lı yıllarda Türkiye Cumhuriyeti'nin yüksek teknoloji içeren ürün ihracatının yapılan toplam ihracat içindeki payı yüzde 2–3 düzeyinde kalırken, ithalat payı yüzde 15'i aşmıştır (OECD, 2011). Bu tablo, teknoloji yoğun sektörlerde yapısal bağımlılığın sürdüğünü ortaya koymaktadır.

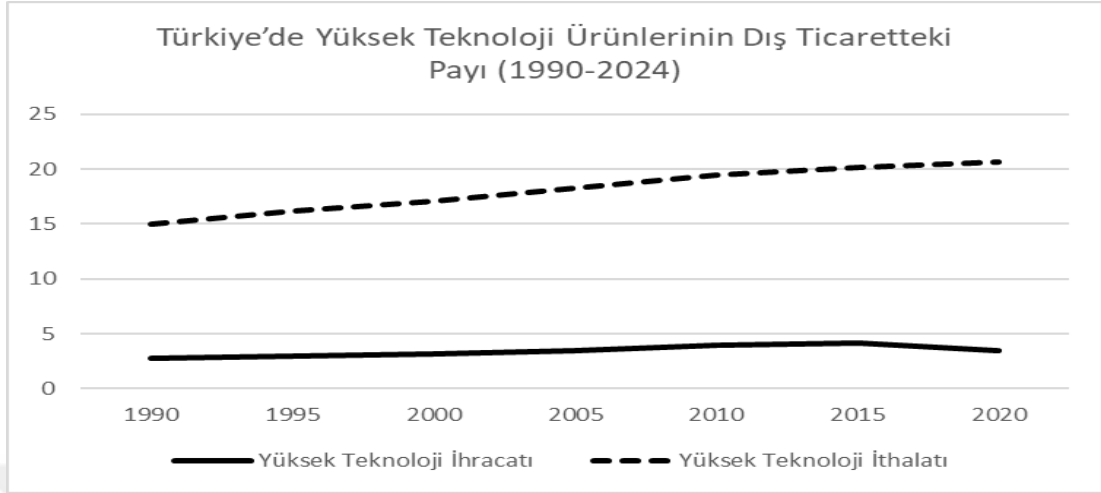
2000'li yıllarla birlikte Türkiye, Avrupa Birliği ile entegrasyon süreci ve küreselleşmenin etkisiyle ihracatını çeşitlendirmiştir. Yüksek teknoloji ihracatında artış gözlense de toplam ihracattaki payı yine sınırlı kalmıştır. Dünya Bankası verilerine göre 2000–2010 döneminde yüksek teknoloji ürünlerinin ihracattaki payı ortalama yüzde 3–4 iken, OECD ortalaması yüzde 15'in üzerindedir (World Bank, 2021). Buna karşılık ithalat tarafında bilgi-iletişim teknolojileri, elektronik, biyoteknoloji ve savunma alanlarında bağımlılık artarak sürmüştür.

2020 sonrası dönemde küresel pandemi ve tedarik zinciri kırılmaları, Türkiye'nin yüksek teknoloji ticaretinde de dalgalanmalara neden olmuştur. Elektronik, ilaç ve medikal cihaz ithalatı artarken, ihracatta özellikle savunma sanayii ürünleri dikkat çekici bir büyüme göstermiştir. Türkiye İhracatçılar Meclisi verilerine göre savunma ve havacılık ihracatı 2022'de 4,4 milyar ABD doları, 2023'te 5,5 milyar ABD doları seviyesine ulaşmış ve bu alanda Türkiye'nin yüksek teknoloji ihracat kapasitesini artırdığını ortaya koymuştur (TİM, 2024). Bu gelişme, Türkiye'nin son yıllarda savunma sanayiinde yürüttüğü Ar-Ge yatırımlarının ve yerlileştirme politikalarının dış ticaret rakamlarına doğrudan yansıdığını göstermektedir. Ayrıca, savunma sanayiinin yanı sıra yenilenebilir enerji teknolojileri, yazılım ve otomasyon sistemleri gibi alanlarda da ihracatın çeşitlenmesi yönünde önemli adımlar atılmış, böylelikle yüksek teknoloji ürünlerinin dış ticaret içindeki payının uzun vadede daha da artabileceğine dair olumlu sinyaller alınmaya başlanmıştır (Erdil & Pamukçu, 2021).

2024 yılı itibarıyla yüksek teknoloji ürün ihracatı 8 milyar ABD doları seviyelerine ulaşmış, fakat toplam ihracat içindeki payı yüzde 3-4 düzeyinde kalmıştır (World Bank, 2024). Buna karşın yüksek teknoloji ithalatı 50 milyar ABD doları seviyesini aşarak toplam ithalatın yaklaşık yüzde 20'sini oluşturmuştur (OECD, 2021; TİM, 2024). Bu durum, Türkiye'nin yüksek teknoloji ürünlerinde yapısal dış ticaret açığının devam ettiğini göstermektedir.

Şekil 8'de Türkiye'de yüksek teknoloji içeren ürünlerin dış ticaret içindeki payı grafiksel olarak sunulmuş olup genel eğilimler dikkate alındığında, Türkiye'nin yüksek teknoloji ürünleri ihracatı Cumhuriyet tarihi boyunca mutlak değer olarak artmış olsa da göreceli payı düşük kalmıştır. Son yıllarda savunma sanayii, insansız hava araçları ve yazılım tabanlı çözümler gibi belirli niş sektörlerdeki başarılar, Türkiye'nin yüksek teknoloji üretim kapasitesinde yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Ancak bu eğilimin kalıcı ve sürdürülebilir olabilmesi için Ar-Ge yatırımlarının artırılması, üniversite-sanayi iş birliklerinin güçlendirilmesi, teknoloji transferinin hızlandırılması ve küresel değer zincirlerine entegrasyonun geliştirilmesi gerekmektedir (Erdilek, 2005; OECD, 2011; World Bank, 2021).

Şekil 8. Türkiye’de Yüksek Teknoloji Ürünlerinin Dış Ticaretteki Payı (1990-2024)

Kaynak: OECD (2011); World Bank (2021, 2024); TİM (2024)

3.8. Türkiye’nin Küresel Dış Ticaretteki Yeri

Türkiye Cumhuriyeti’nin 1923’te kuruluşundan sonraki ilk çeyrek yüzyılı, ülkenin küresel ticaret sistemindeki yerini şekillendiren önemli kurumsal ve yapısal dönüşümlere sahne olmuştur. Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırılması, genç Cumhuriyet’e gümrük tarifeleri üzerinde tam yetki tanımış ve böylece ekonomik bağımsızlığın temel taşlarından biri olan dış ticaret politikalarında karar alma serbestisi sağlanmıştır (Pamuk, 2008). Bu yeni dönemde, dış ticaret hacmi büyük ölçüde tarımsal ürünlere dayalı kalsa da sanayileşme çabaları ve korumacı politikalar ithalatın kısmen kontrol altına alınmasına imkân tanımıştır.

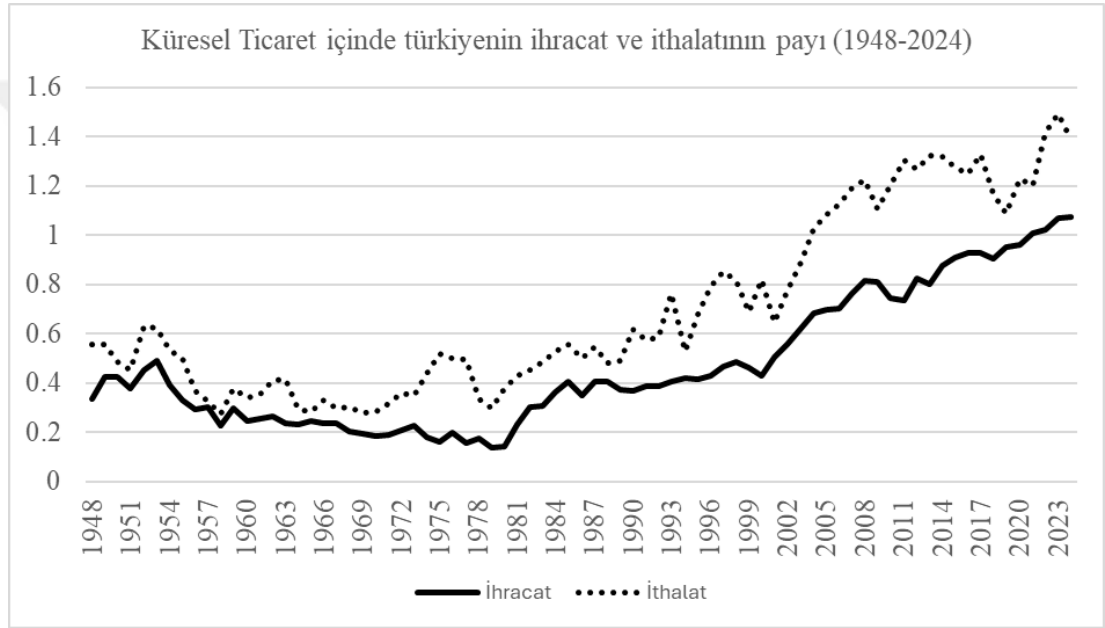
1929 Dünya Ekonomik Buhranı, yalnızca küresel ekonomiyi değil, Türkiye’yi de derinden etkilemiş; ihracat fiyatlarında ve hacminde ciddi düşüşlere yol açmıştır. Bunun üzerine 1930’lu yıllarda uygulanan devletçilik politikaları, ekonomiyi içe kapatarak dış ticaretin büyümesini sınırlamış, ülkenin dünya ticaretinden aldığı payı düşük seviyelerde tutmuştur (Keyder, 1987). Buna rağmen, devlet eliyle kurulan sanayi işletmeleri ve altyapı yatırımları uzun vadede dış ticaret yapısının çeşitlenmesi için önemli bir temel oluşturmuştur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise, küresel ticaretin genelinde olduğu gibi Türkiye’nin dış ticaret hacmi de belirgin biçimde daralmıştır. Savaşın getirdiği belirsizlikler, yüksek maliyetler ve kısıtlı uluslararası bağlantılar nedeniyle ithalat ve

ihracat hacmi tarihsel olarak en düşük düzeylerinden birine inmiş; ülkenin dünya ticareti içindeki payı oldukça sınırlı kalmıştır (Tezel, 2010). Bu dönem, dış ticaret açısından istikrarın sağlanamadığı, ancak savaş sonrası dönemde yeniden yapılacak politikaların zeminini hazırlayan bir evre olmuştur.

Aşağıda, şekil 9’da 1948–2024 yılları arasında Türkiye’nin küresel dış ticaretteki payının gelişimi grafiksel olarak sunulmakta, bu uzun dönemdeki değişimler ve kırılma noktaları görsel olarak izlenebilmektedir.

Şekil 9. Türkiye’nin Küresel Ticaretteki Payı (1948-2024)

Kaynak: UNCTAD (2021); OECD (2011); World Bank (2021, 2024); TİM (2024)

Türkiye Cumhuriyeti’nin küresel ticaretteki payı 1948’den 2024’e kadar önemli dalgalanmalar göstermiştir. 1948 yılında Türkiye’nin dünya ihracatındaki payı yüzde 0,335, ithalatındaki payı ise yüzde 0,557 olarak gerçekleşmiştir (WTO, 2023). 1950’ler boyunca ithalatın görece daha yüksek seyretmesi, ülkenin sanayileşme sürecinde dışa bağımlılığını yansıtmaktadır (Pamuk, 2008). Özellikle 1954–1958 döneminde ihracat payı yüzde 0,393’ten yüzde 0,226’ya gerilerken, ithalat payı da yüzde 0,535’ten yüzde 0,273’e düşmüştür. Bu durum, 1950’lerin sonundaki ekonomik daralma ve döviz darboğazıyla ilişkilendirilmektedir (Keyder, 1987).

1960'lar ve 1970'lerde Türkiye'nin dünya ticaretindeki payı düşük düzeyde seyretmiştir. İhracat payı 1970'te yüzde 0,185 iken, ithalat payı yüzde 0,286'dır. Ancak, 1970'lerin ortasında petrol krizleri ve artan ithalat ihtiyacı nedeniyle ithalat payı 1975'te yüzde 0,52'ye kadar yükselmiştir (Boratav, 2003). Aynı dönemde ihracatın payı düşük kalmaya devam etmiş ve yapısal kırılganlıklar belirginleşmiştir.

1980 sonrası 24 Ocak Kararlarıyla birlikte başlayan dışa açılma süreci Türkiye'nin ihracat kapasitesini artırmıştır. 1980'de dünya ihracatındaki payı yüzde 0,142 olan Türkiye, 1990'a gelindiğinde bu oranı yüzde 0,371'e çıkarmıştır (OECD, 2011). Aynı dönemde ithalat payı da yüzde 0,378'den yüzde 0,617'ye yükselmiş, bu da dışa açılmanın aynı zamanda ithalat bağımlılığını artırdığını göstermektedir.

1990'lı yıllarda ihracatın dünya payı istikrarlı bir biçimde artmış, 1997'de yüzde 0,469'a ulaşmıştır. İthalat payı ise aynı dönemde yüzde 0,854'e çıkmıştır. 2000'li yıllarda küreselleşmenin hızlanmasıyla birlikte Türkiye'nin payı daha da artmıştır. 2008 yılında ihracatın dünya ticaretindeki payı yüzde 0,816'ya, ithalatın payı ise yüzde 1,223'e yükselmiştir (WTO, 2014). 2009 küresel krizinde ihracat payı yüzde 0,812'ye düşse de toparlanma hızlı olmuş ve 2014 yılında yüzde 0,876'ya çıkmıştır.

Son yıllarda Türkiye'nin küresel ticaretteki payı dikkat çekici bir şekilde artmıştır. 2021'de ihracat payı yüzde 1,01 ile ilk kez dünya ihracatında yüzde 1 seviyesini aşmıştır. 2023'te bu oran yüzde 1,07'ye, 2024'te ise yüzde 1,072'ye yükselmiştir. İthalat payı da aynı dönemde yüzde 1,39 seviyesinde kalmıştır (TÜİK, 2024; TİM, 2024). Bu veriler, Türkiye'nin dünya ticaretinde giderek daha görünür bir aktör haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Genel olarak, Türkiye'nin ihracat payı 1948'de yüzde 0,335'ten 2024'te yüzde 1,072'ye çıkarak üç kattan fazla artmıştır. İthalat payı ise 1948'de yüzde 0,557'den 2024'te yüzde 1,39'a yükselmiştir. Bu durum, Türkiye'nin küresel ticaretteki rolünün zaman içinde büyüdüğünü, ancak ithalat bağımlılığının da aynı ölçüde yüksek kaldığını göstermektedir (OECD, 2011; WTO, 2023).

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından itibaren geçen yüz yıllık süreç, dış ticaret alanında derin dönüşümlere sahne olmuş ve ülke ekonomisinin gelişiminde belirleyici rol oynamıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde uygulanan ekonomik ve ticari politikalar, özellikle yabancı devletlere tanınan geniş imtiyazlar, dış ticaret dengesini ciddi biçimde bozmuş ve ülkenin ekonomik bağımsızlığını zedelemiştir. Balta Limanı Anlaşması ile başlayan ve giderek genişleyen bu ayrıcalıklar, Osmanlı topraklarını Avrupalı devletler için özellikle İngiltere başta olmak üzere adeta serbest bir pazar haline getirmiştir. Geleneksel üretim biçimlerine sıkışıp kalan yerli üreticiler, sanayi devriminin çok gerisinde kalmış ve yabancı mallar karşısında rekabet gücünü hızla kaybetmiştir. Böylelikle Osmanlı ekonomisi, bir yandan dışa bağımlı bir yapıya sürüklenirken diğer yandan dış ticarete yön belirleyici olma kabiliyetini yitirmiştir. Bu olumsuz miras, yeni kurulan Cumhuriyet'in ekonomi politikalarının şekillenmesinde önemli bir belirleyici olmuş, ekonomik bağımsızlığın siyasal bağımsızlık kadar hayati bir öncelik olduğu görüşü ön plana çıkmıştır. Nitekim Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında dış ticaret yalnızca ekonomik bir alan olarak değil, aynı zamanda ulusal egemenliğin bir göstergesi olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle bağımsızlık mücadelesinin tamamlayıcı unsurlarından biri olarak görülmüştür.

Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilk yıllarında dış ticaretin yönünü belirleyen en önemli gelişme, 17.02.1923-04.03.1923 tarihleri arasında İzmir İktisat Kongresinin düzenlenmesi olmuştur. Kongre, siyasi bağımsızlığını yeni kazanmış bir devletin ekonomik bağımsızlığını güvence altına alma iradesinin somut göstergesi niteliğindedir. Burada milli ve bağımsız bir ekonomi anlayışı benimsenmiş, devletin özellikle sanayileşme sürecinde öncü ve düzenleyici bir rol üstlenmesi gerektiği kabul edilmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi yıpratıcı süreçlerden çıkmış bir ülke olarak Türkiye'nin sermaye birikimi sınırlı, üretim kapasitesi düşük, altyapısı yetersizdi. Nüfusun büyük bölümü kırsal alanda yaşamakta ve tarımsal faaliyetlerle geçimini sürdürmekteydi. Dolayısıyla, bu koşullar altında dış ticaret büyük ölçüde tarım ürünlerine dayalı kalmış, kuru meyve, tütün, pamuk, hububat ve bazı hayvansal ürünler gibi düşük katma değerli malların ihracatı ön planda olmuştur. İthalat ise çoğunlukla temel tüketim malları, sanayi

ürünleri ve üretimde ihtiyaç duyulan makinelerden oluşmuş, bu da dış ticaret yapısında yapısal bir dengesizliğin ortaya çıkmasına yol açmıştır. İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar kısa vadede bu dengesizlikleri ortadan kaldırmaya yetmese de genç Cumhuriyet'in ekonomik vizyonunun ana hatlarını belirlemiş ve sonraki yıllarda uygulanacak devletçi ve planlı ekonomi politikalarının zeminini hazırlamıştır.

1929'da New York Borsası'nın çöküşüyle başlayan ve kısa sürede tüm dünyaya yayılan Büyük Buhran, Türkiye ekonomisi üzerinde de derin etkiler yaratmıştır. Tarım ürünleri ihracatına bağımlı olan genç Cumhuriyet, dünya pazarlarında fiyatların hızla düşmesi ve talebin daralması sonucu ihracat gelirlerinde ciddi kayıplar yaşamış, bu durum Türkiye'nin dış ticaret dengesi üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. İhracattaki daralma, ithalatı finanse edemez hale getirmiş ve dış ticaret açığının büyümesine sebep olmuştur. Böylece, 1920'lerin sonlarında benimsenmeye çalışılan görece liberal ekonomi politikaları terk edilerek daha korumacı ve devlet müdahalesini artıran bir modele yönelinmiştir. Bu dönemde ekonomi yönetimi, ülkenin kendi kaynaklarıyla kalkınması gerektiği fikrinden hareketle devletçi ekonomi modelini temel strateji haline getirmiştir.

1934 yılında hazırlanarak uygulamaya konulan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, bahse konu dönüşümün en somut göstergesi olmuştur. Plan kapsamında tekstil, demir-çelik, kimya, şeker ve kâğıt gibi alanlarda devlet eliyle sanayi yatırımları yapılmış, özel sektörün yetersiz kaldığı alanlarda devlet doğrudan üretici konumuna gelmiştir. Böylece Türkiye'de sanayileşme sürecinde ithal ikameci bir modelin temelleri atılmış, iç pazarın yerli üretimle beslenmesi ve dışa bağımlılığın azaltılması hedeflenmiştir. Bu model kısa vadede üretim kapasitesinin artmasına ve özellikle bazı temel tüketim mallarında ithalatın azalmasına katkı sağlamıştır. Ancak uzun vadede ihracat yapısında çeşitliliğin sağlanması sınırlı kalmış, dış ticaret hâlâ ağırlıklı olarak tarım ürünlerine dayalı olmaya devam etmiştir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise devletçi politikaların ve savaş koşullarının birleşen etkisiyle dış ticaret farklı bir seyir izlemiştir. Savaşın getirdiği olağanüstü koşullar, ithalatı büyük ölçüde sınırlarken, ihracatta da özellikle tarım ve hammadde ürünlerine olan talep artmıştır. Bu nedenle Türkiye savaş yıllarında dış

ticaret fazlası verebilmiş, ancak bu fazla daha çok savaş ekonomisinin olağan dışı şartlarının bir sonucu olmuştur. Nitekim savaşın sona ermesiyle birlikte dünya ticaretindeki dengelerin değişmesi ve Türkiye'nin artan ithalat ihtiyaçları, bu fazla verme durumunun kalıcı olmasını engellemiş ve dış ticaret yeniden açık vermeye başlamıştır.

1946'dan itibaren Türkiye'de ekonomi politikalarında yeni bir döneme girilmiş, savaş yıllarının olağanüstü koşulları sonrasında liberal politikaların yeniden benimsenmesine karar verilmiştir. Bu çerçevede dış ticarete serbestleşme yönünde adımlar atılmış, 7 Eylül 1946 tarihi, Türkiye Cumhuriyeti'nde uygulanan ilk büyük devalüasyon olarak kayıtlara geçmiştir. Yapılan bu devalüasyon ile Türk lirasının değerinin yaklaşık yüzde 54 oranında düşürülmesiyle ihracatın artırılması, ithalatın ise daha rasyonel bir seviyeye çekilmesi hedeflenmiştir. Devalüasyon sonrasında kısa vadede dış ticaret hacminde bir canlanma yaşanmış olsa da ihracatın büyük ölçüde fiyat esnekliği düşük olan tarım mallarına dayanması, beklenen gelir artışını sınırlamıştır. İthalat tarafında ise yatırım ve ara mallarının ağırlıkta olması nedeniyle üretim süreçleri dışa bağımlı hale gelmiş, bu durum dış ticaret açıklarının kalıcı bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Böylece, 1946 sonrası dönemde uygulanan liberal politikalar ve yapılan devalüasyon dış ticaret dengesinde kısmi bir iyileşme sağlasa da yapısal sorunlar ortadan kaldırılamamıştır.

1950'li yıllar Türkiye'de sanayileşme çabalarının hız kazandığı, aynı zamanda dış ticaret politikalarında korumacı yaklaşımın öne çıktığı bir dönem olmuştur. Demokrat Parti iktidarıyla birlikte ekonomik büyümeyi hızlandırmak amacıyla dış kaynak kullanımı artırılmış, Marshall Planı kapsamında sağlanan yardımlar tarımsal modernizasyonu desteklemiştir. Bununla birlikte ithalat kısıtlamaları ve gümrük tarifeleriyle iç sanayinin korunmasına çalışılmıştır. Sanayi yatırımları, özellikle tüketim malları üretimi ve altyapı projeleri üzerinden desteklenmiş, yerli üretimin artırılması hedeflenmiştir. Ancak, ihracat hâlâ büyük ölçüde düşük katma değerli tarım ürünlerine dayanmış, sanayi mallarının ihracattaki payı sınırlı kalmıştır. İthalatın ise büyük ölçüde ara malı, yatırım malı ve enerji ürünlerinden oluşması dış ticaret açığını artırmış, bu açığın finansmanı giderek

zorlaşmıştır. Böylece 1950’lerde uygulanan korumacı politikalar ve sanayileşme hamleleri dış ticaret dengesindeki yapısal sorunları ortadan kaldırmaya yetmemiştir.

1960 sonrasında ise Türkiye, planlı kalkınma dönemine adım atmış ve bu süreçte ithal ikameci sanayileşme stratejisi ekonomik politikaların merkezine yerleşmiştir. Beş yıllık kalkınma planları doğrultusunda üretim artırılmış, yerli sanayinin gelişmesi için ithalat kısıtlamaları ve devlet teşvikleri devreye sokulmuştur. Sabit döviz kuru rejimi altında belirsizliklerin azaltılması amaçlanmış, böylece hem ithalat hem de ihracat belirli bir artış göstermiştir. Ancak sanayileşme sürecinin ara ve yatırım mallarında dışa bağımlılığı ortadan kaldıramaması, ithalat bağımlılığını artırmış ve dış finansman ihtiyacını büyötmüştür. Bu nedenle dış ticaret açıkları kronik bir sorun haline gelmiştir. 1970’lerde yaşanan uluslararası petrol krizleri, Türkiye ekonomisini doğrudan etkilemiş; enerji ithalatının maliyetini artırarak dış ticaret açığını daha da büyötmüştür. Ayrıca 1974 Kıbrıs Barış Harekâtının ardından Türkiye’ye yönelik olarak getirilen ambargo, dış ticaret hacmini daraltmış ve üretim kapasitesini ciddi ölçüde sınırlamıştır. Bu dönemde uygulanan istikrar programları ise kronikleşen dış ticaret sorunlarını çözmekte yetersiz kalmış, enflasyon ve cari açık gibi makroekonomik sorunlar derinleşmiştir.

1980 yılına gelindiğinde Türkiye ekonomisi yapısal bir krizle karşı karşıya kalmış ve radikal bir dönüşüm ihtiyacı doğmuştur. Bu doğrultuda yürürlüğe giren 24 Ocak 1980 Kararları, ithal ikameci sanayileşme modelini sona erdirmiş ve Türkiye’yi ihracata dayalı bir sanayileşme yoluna yöneltmiştir. Program çerçevesinde Türk lirası serbest bırakılmış ve ciddi bir devalüasyona gidilmiştir. İhracatın önündeki engeller kaldırılmış, döviz kurları daha esnek hale getirilmiş ve ihracatı teşvik edici vergi düzenlemeleri ile kredi kolaylıkları sağlanmıştır. Bunun yanı sıra, yabancı sermaye girişini artırmak amacıyla hukuki ve kurumsal düzenlemeler yapılmıştır. Bu politikalar sonucunda Türkiye ihracatta hızlı bir büyüme sürecine girmiş, uluslararası pazarlara entegrasyonu hızlanmıştır. Ancak, ihracattaki artışa paralel olarak ithalatın da büyük bir ivme kazanması, dış ticaret açığının kronikleşmesine yol açmıştır. Böylece, 1980 sonrası dönemde dış ticaretin nicel olarak büyüdüğü, fakat dengesizliklerin de aynı ölçüde derinleştiği bir yapı ortaya çıkmıştır.

1990'lı yıllar, Türkiye'nin dış ticaretinde dalgalı bir seyir izlemiş ve bu dönemin ekonomik performansı hem iç hem de dış şokların etkisiyle sık sık kesintiye uğramıştır. 1990–1991 yıllarında patlak veren Körfez Krizi, Türkiye'nin ihracat pazarlarını daraltmış, özellikle Orta Doğu'ya yönelik dış satım ciddi biçimde gerilemiştir. Aynı dönemde artan terör olayları, güvenlik harcamalarının yükselmesine ve kamu maliyesinde bozulmalara yol açmıştır. Siyasal istikrarsızlık ve koalisyon hükümetlerinin sık sık değişmesi de ekonomi politikalarında süreklilik sağlayamamış, bu durum dış ticaretin gelişimini olumsuz etkilemiştir. 1994 yılında yaşanan finansal kriz, Türk lirasının büyük ölçüde değer kaybetmesine ve dış ticaret dengesinin bozulmasına yol açmıştır. Krizin ardından uygulamaya konulan 5 Nisan Kararları ile kamu harcamalarında kısıtlamalar, vergi düzenlemeleri, özelleştirmeler ve döviz kuru ayarlamaları gibi tedbirlerle yeniden istikrar sağlanmaya çalışılmıştır. Ancak bu tedbirlerin kalıcı etkisi sınırlı kalmış, ekonomik kırılganlık sürmüştür. 1999 Marmara Depremi ise hem üretim kapasitesinde büyük kayıplara hem de yeniden inşa maliyetleri nedeniyle kamu maliyesinde ciddi açıkların oluşmasına neden olmuş, bu da dış ticaret dengesi üzerinde yeni sorunlar yaratmıştır.

2000'li yılların başına gelindiğinde, Türkiye ekonomisi daha da kırılgan bir hale gelmiş ve sabit kur rejiminin çökmesiyle birlikte ciddi bir ekonomik kriz patlak vermiştir. 2000 Kasım ve 2001 Şubat krizleri sonucunda bankacılık sistemi büyük ölçüde çökmüş, onlarca banka Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmiştir. Bu dönemde hazırlanarak derhal uygulanan IMF destekli “Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı”, yüksek faiz politikaları, bütçe disiplinine yönelik sıkı tedbirler, özelleştirmeler ve yapısal reformlarla ekonomide istikrarı sağlamayı hedeflemiştir. Programın uygulanmasıyla enflasyon kontrol altına alınmış, mali disiplin kısmen sağlanmış ve ihracatta kayda değer artışlar yaşanmıştır. Ancak, ihracattaki bu artışa rağmen ithalat bağımlılığı devam etmiş; özellikle enerji, ara malı ve yatırım malları ithalatındaki yüksek oran dış ticaret açığının kronikleşmesine yol açmıştır. Bu dönemde Türkiye ekonomisinin küresel piyasalara entegrasyonu hızlanmış olsa da dış ticaret yapısında yapısal sorunlar devam etmiştir.

2008 küresel finans krizi, Türkiye'nin dış ticaretini sert biçimde etkilemiştir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan mortgage kaynaklı kriz kısa sürede

küresel bir boyut kazanmış, dünya ticaret hacminde büyük bir daralmaya yol açmıştır. Türkiye'nin ihracatı 2008 yılında 132 milyar ABD doları seviyesindeyken, 2009 yılında 102 milyar ABD doları seviyesine gerilemiş; ithalat ise aynı dönemde 202 milyar ABD dolarından 141 milyar ABD dolarına düşmüştür. Bu dramatik gerileme, dış ticaret hacminde ciddi bir küçülmeye neden olmuştur. Ancak kriz sonrası dönemde Türkiye ekonomisi, güçlü iç talep ve gelişen yeni ihracat pazarları sayesinde hızlı bir toparlanma süreci yaşamış, ihracat yeniden artışa geçmiştir. 2010 sonrasında ise hem iç hem de dış kaynaklı siyasi ve ekonomik gelişmeler, dış ticaretin kırılgan yapısını sık sık görünür kılmıştır. 2013 yılında yaşanan Gezi Parkı olayları, ekonomik güven ortamını sarsarken; 2015'te Rusya ile yaşanan uçak krizi, özellikle tarım ve turizm ihracatında ciddi kayıplara yol açmıştır. 2016'daki darbe teşebbüsü, yatırımcı güvenini zedeleyerek dış ticarete olumsuz yansımıştır. 2019'da patlak veren Covid-19 pandemisi, küresel tedarik zincirlerinde büyük kesintilere yol açmış; Türkiye'nin ihracatı ve ithalatı daralmış, turizm gelirlerindeki düşüş dış ticaret dengesini daha da zorlamıştır. Son olarak, 2023 yılında meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremler, üretim ve lojistik ağlarında ciddi hasara neden olmuş, ihracat performansı üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Böylece 2010'lar ve 2020'ler boyunca Türkiye'nin dış ticareti artış eğilimini sürdürmüş olsa da çeşitli krizler dış ticaretin kırılgan yapısını gözler önüne sermiştir.

Cumhuriyet'in yüz yıllık dış ticaret performansının ayrıntılı göstergeler üzerinden incelenmesi, Türkiye ekonomisinin tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümü bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte genç devletin elinde bulunan dış ticaret kapasitesi son derece sınırlıydı; ihracat neredeyse tamamen tarımsal ürünlere, özellikle de kuru meyveler, hububat, tütün ve hayvansal ürünlere dayanıyor, ihracat hacmi birkaç yüz milyon doları aşmıyordu. İmalat sanayiinin zayıflığı, sermaye birikiminin yok denecek kadar az olması ve savaşların yıpratıcı etkisi, dış ticaretin çeşitlenmesini ve yüksek katma değerli ürünlere yönelmesini engellemiştir. Aradan geçen bir yüzyıl içerisinde ise Türkiye, sanayi ürünleri ihracatında kayda değer ilerleme sağlamış; otomotiv, tekstil, hazır giyim, beyaz eşya, makine ve demir-çelik gibi sektörler dış ticaretin lokomotifi haline gelmiştir. Günümüzde ihracat yüz milyarlarca dolarlık bir büyüklüğe ulaşmış, dış ticaret hacmi Cumhuriyet'in ilk yıllarıyla kıyaslanamayacak ölçüde genişlemiştir.

Ancak bu dönüşümün tek taraflı olmadığı da açıktır; aynı dönemde ithalat da hızla artmış, çoğu zaman ihracattan daha yüksek bir ivme göstermiştir. Özellikle enerji, ara malı ve ileri teknoloji ürünlerindeki ithalat bağımlılığı, dış ticaret açığının kronikleşmesine yol açmış ve Türkiye ekonomisinin kırılganlığını sürekli besleyen temel bir unsur olarak varlığını sürdürmüştür.

Dış ticaret dengesi verileri, Türkiye'nin uzun vadede sürekli açık verme eğiliminde olduğunu açık biçimde teyit etmektedir. Savaş yıllarında, olağanüstü kısıtlama dönemlerinde ya da geçici dış talep artışlarının yaşandığı sınırlı zaman dilimlerinde dış ticaret fazlası verilmişse de bu durum hiçbir zaman kalıcı olmamıştır. Genel eğilim, ihracatın ithalatı karşılama oranının yüzde 50 ile 80 bandında seyrettiğini göstermektedir. Ancak olağanüstü koşulların yaşandığı bazı dönemlerde bu oran yüzde 100'ün üzerine çıkabilmiştir. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan sıkı devletçi politikalar neticesinde dış ticaret fazlası elde edilmiş, fakat savaşın sona ermesiyle birlikte bu fazla hızla erimiştir. Bu durum, Türkiye'nin üretim yapısında yeterince gelişemeyen yüksek katma değerli ve teknoloji yoğun ürünlerin yarattığı yapısal sorunların bir sonucudur. Katma değeri düşük, fiyat esnekliği sınırlı ürünlere dayalı ihracat yapısı, dış ticaret dengesinde kalıcı iyileşmelerin sağlanmasını engellemiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in yüz yıllık serüveni, niceliksel büyümenin yanında niteliksel dönüşümün sürdürülebilir bir biçimde gerçekleştirilemediğini de ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, ekonomik bağımsızlık hedeflerinin sınırlandırılmasının en önemli nedenlerinden biri, ihracatın yapısal olarak yüksek teknoloji ve inovasyon temelli ürünlere kayamaması olmuştur.

Dış ticaret hacminin özellikle 2000'li yıllardan itibaren hızlı artış göstermesi, Türkiye'nin küresel ekonomiye entegrasyonunun boyutlarını gözler önüne sermektedir. 1980'li yıllarda ihracata dayalı sanayileşme modeline geçişle başlayan süreç, 2000'li yıllarda uluslararası sermaye hareketlerinin hızlanması, gümrük birliği uygulamaları ve dışa açılma politikalarıyla birlikte daha da derinleşmiştir. Bu dönemde ihracat hacmi sürekli artış gösterirken, ithalat da aynı ölçüde büyümüş, dolayısıyla dış ticaret açığı sorunu yapısal bir nitelik kazanmıştır. 2010'lu yıllarda küresel enerji fiyatlarındaki artış, döviz kuru dalgalanmaları ve jeopolitik riskler, dış ticaretin kırılgan yapısını daha da görünür hale getirmiştir.

Covid-19 pandemisi, tedarik zincirlerindeki kırılmalar ve 2023 Kahramanmaraş depremleri gibi büyük çaplı şoklar, dış ticaretin sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve kurumsal kırılmalıklarla da iç içe geçtiğini göstermiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet'in yüz yıllık serüveninin en temel çıktılarından biri, ihracat ve ithalat arasındaki dengenin sürdürülebilir büyüme için yeniden yapılandırılması gerektiği gerçeğidir. Bu, yalnızca dış ticaret politikalarının değil, aynı zamanda üretim yapısının, sanayi stratejilerinin ve makroekonomik politikaların da yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır.

Son olarak, Türkiye'nin dış ticaretinin niteliğinde yaşanan değişimler önemli kazanımlar sunmuştur. Tarımdan sanayiye, düşük katma değerli ürünlerden daha çeşitlenmiş sektörlerle yönelim, küresel ticaretteki konumunu güçlendirmiştir. Ancak yüksek teknoloji ürünlerinin ihracattaki payının hâlâ sınırlı kalması, önümüzdeki dönemler için temel bir politika alanı olarak öne çıkmaktadır. Teknoloji yoğun üretim kapasitesinin artırılması, enerji bağımlılığının azaltılması ve yerli ara malı üretiminin güçlendirilmesi, Türkiye'nin dış ticaret performansını kalıcı biçimde iyileştirecek stratejik adımlar olacaktır.

Cumhuriyet'in ikinci yüzyılında dış ticaret performansının kalıcı biçimde güçlendirilmesi için kapsamlı ve bütüncül reformlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu çerçevede, öncelikli hedef ihracat kapasitesinin artırılması ve ithalat bağımlılığının azaltılmasıdır. Özellikle tüketim mallarının ithalattaki payının düşürülmesi, buna karşılık ara malı ve yatırım mallarının yurt içinde üretiminin teşvik edilmesi ve ihracata yönlendirilmesi, dış ticaret dengesinin iyileştirilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Ayrıca ihracatın ürün ve pazar çeşitliliğinin artırılması, yüksek katma değerli ve teknoloji yoğun malların ihracat içindeki payının yükseltilmesi, Türkiye'nin küresel piyasalarda rekabet gücünü daha sağlam temellere oturtacaktır.

Bununla birlikte, eğitime, nitelikli iş gücü yetiştirilmesine ve teknolojik gelişmelere verilen önemin artırılması gerekmektedir. Firmaların Ar-Ge faaliyetlerinin sistematik olarak desteklenmesi, yenilikçi üretim teknolojilerinin benimsenmesi ve dijitalleşme süreçlerinin hızlandırılması, ihracatın niteliğini yükseltecek ve uzun vadeli rekabet avantajı sağlayacaktır. Yeni mal ve hizmetlerin, iş modellerinin ve organizasyon biçimlerinin geliştirilmesi ile bunların ekonomik

değere dönüştürülmesine yönelik politikaların teşvik edilmesi, Türkiye'nin üretim yapısında yapısal bir dönüşüm yaratacaktır.

Katma değer yaratıcı faaliyetlere verilecek destek, yalnızca ihracat gelirlerinin artırılmasına katkıda bulunmakla kalmayacak; aynı zamanda dış ticaret açığının azaltılmasını, istihdamın yükseltilmesini ve ekonomik bağımsızlığın pekiştirilmesini mümkün kılacaktır. Bu kapsamda uygulanacak stratejilerin sürekliliği ve kurumsal kapasiteyle desteklenmesi, dış ticaret politikalarının kısa vadeli dalgalanmalara karşı daha dayanıklı hale gelmesini sağlayacaktır. Böylelikle Türkiye, ikinci yüzyılında dış ticaretini hem niceliksel hem de niteliksel açıdan güçlendirerek, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine daha sağlam adımlarla yaklaşabilecektir.

KAYNAKÇA

Akın, T., & Güneş, S. (2018). *Türkiye'nin Dış Ticaret Kompozisyonu ve Ekonomik Karmaşıklık İlişkisi*. Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 15(2), 1-20.

Aksoy, B., & Coşkun, M. (2004). Türkiye'nin Yakın Dönem Dış Ticaretindeki Değişmeler. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 24(3).

Akyüz, Y. (2009). *Küresel kriz ve gelişmekte olan ülkeler*. İstanbul: TÜSES Yayınları.

Akyüz, Y. (2011). *The global financial crisis and the developing countries*. UNCTAD Discussion Papers / South Centre.

Akyüz, Y. (2015). *Turkey's external financial vulnerability and policy challenges*. Research and Policy on Turkey, 1(1), 1–27.

Akyüz, Y. (2015). *The politics and limits of monetary policy under growing authoritarianism: The case of Turkey*. In *The Politics of Monetary Policy in Emerging Economies* (pp. 157-178). Transcript Verlag.

Akyüz, Y. (2018). *Turkey's economic challenges in a globalized world*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aksu, L. (2014). *Türkiye'de 1960-2009 Yıllarını Kapsayan Dış Ticaret Politikalarının İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkilerinin Ekonometrik Analizi*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(1), 375-426.

Alparslan, N., & Ökte, M. K. (2023). Türkiye'de dış ticaret politikalarının ihracatta ürün çeşitliliğine sektörel bazda etkileri: Tarihsel bir analiz. *Cumhuriyetin 100. Yılında Türkiye Ekonomisi*, 18, 297–320.

Alpay, A., & Alkin, K. (2020). *İzmir İktisat Kongresi ve Türkiye ekonomisine etkileri*. İstanbul: İTO Yayınları.

Alper, C., & Yılmaz, K. (2015). *Volatility and contagion: Evidence from the Istanbul stock exchange*. Journal of International Money and Finance, 50, 1-20.

Anıt, (2020) 1930'lu yılların kalkınma politikaları bağlamında İzmir İktisat Kongresinin orta tabakanın kalkınmasındaki tarihsel önemi (Yüksek Lisans Tezi)
<https://acikerisim.rumeli.edu.tr/xmlui/handle/1/231#:~:text=http%3A//acikerisim.rumeli.edu.tr%3A5050/xmlui/handle/1/231>

Arbaç, İ. (2024). Türkiye’de 1934-1938 Yılları Arasında Yapılan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planının Gerçekleştirilmesinde Sovyetler Birliği’nden Alınan Kredi Ve Teknik Yardımların Katkıları. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(64), 58-71.

Aslan, Ç. (2023). Cumhuriyetten Günümüze Türkiye’nin Dış Ticaretinin 100 Yılı. *Akademik Hassasiyetler*, 10 (Cumhuriyet Özel Sayısı), 785-805.

Atağenç, İ. Ö. (2017). İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Dış Politikasının İnşasındaki Rolü. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 91-101.

Ateş, E. (2017). Türkiye’nin İmzaladığı Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA): Dış Ticaret Etkileri İki Yanlı Sektörel Bir Analiz. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Ateş, S. (2017). *Dış ticaret politikaları ve ekonomik etkileri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Aydın, M. K. (2019). Millî Korunma Kanununun Hayata Geçirilişi (1940) Ve Tek Parti Dönemi Uygulamaları. *Firat University Journal of Social Sciences*, 29(1), 413-428.

Ayran Cihan, K., & Sandalcılar, A. R. (2022). Serbest Ticaret Anlaşmalarının Türkiye’nin Dış Ticaretine Etkileri: Çekim Modeli ile Bir İnceleme. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 8(2), 143-163.

Balcı, D. (2013). *1973 Petrol Krizi ve Türk Dış Politikası*. DergiPark.

Balkan, E., & Yeldan, E. (2002). *The Turkish economy in crisis*. Nova Science Publishers.

Balkan, E., & Yeldan, E. (2002). *Turkey in the Global Economy: Neo-Liberal Restructuring and Integration*. Nova Science Publishers.

Bahçeci, S. (2018). Dış Ticaretin Kolaylaştırılmasında Türkiye'nin Görünümü. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Girişimcilik Dergisi*, 2(3), 75-88.

Bahçeci, S. (2018). Türkiye'de dış ticaret politikaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 4(2), 65–83.

Bardakçı, H. (2025). *Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'nin Dış Ticaret Tarihi (1923-2023) (Politik ve Ekonomik Gelişmelerle)*. Akademisyen Yayınevi.

Bhagwati, J. (2002). *Free trade today*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Bolat, Y. (2020). *Petrol Krizleri ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*. İstanbul: XYZ Yayınları.

Boratav, K. (1982). *Türkiye iktisat tarihi 1908–1980*. Ankara: Gerçek Yayınevi.

Boratav, K. (1998) *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, Gerçek Yayınevi, İstanbul,

Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2002*. Ankara: İmge Kitabevi.

Boratav, K. (2006). *Türkiye iktisat tarihi 1908–2005*. Ankara: İmge Kitabevi.

Boratav, K. (2012). *Türkiye'de sanayileşmenin yeni boyutları*. İstanbul: Yordam Kitap.

Boratav, K. (2019). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2018*. Ankara: İmge Kitabevi.

Boratav, K. (2020). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2015*. Ankara: İmge Kitabevi.

Castells, M. (2010). *The rise of the network society* (2nd ed.). Oxford: Wiley-Blackwell.

Celâsun, M., & Rodrik, D. (2001). *Turkey's experience with debt: Macroeconomic policy and performance* (Chapter: Turkey was the first major developing country (LDC) debtor to face a payments crisis after 1973). In *Debt Crises in Historical Perspectives* (pp. 193–211). National Bureau of Economic Research.

Chang, H. J. (2002). *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*. London: Anthem Press.

Chang, H. J. (2003). *Kicking away the ladder: Development strategy in historical perspective*. London: Anthem Press.

Çalışkan, A. (2023). Türkiye’de 1960 Sonrası Uygulanan Sanayileşme Stratejilerinin Dış Ticaret Üzerine Etkileri. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Dergisi, 7(1), 67-83. <https://doi.org/10.31200/makuubd.1136766>

Çağlayan, M. (2023). *Türkiye ekonomisinde yapısal kırılganlıklar ve krizler*. İstanbul: Beta Yayınları.

Çağlayan, Y. (2023). *Kıbrıs Barış Harekâtı ve Türkiye Ekonomisine Yansımaları*. Ankara: Akademisyen Kitabevi.

Çelebi, E. (2001). *Türkiye’de Devalüasyon Uygulamaları (1923-2000)*. Doğu Üniversitesi Dergisi, 2(1), 55-66.

Çelik, İ. E., & Yavuz, M. S. (2021). Factors Responsible For Current Account Deficits In Turkey: Short-Term Capital Inflows, Energy Imports or Gold Imports? 19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi, 2(3), 757-769.

Çevik, E. İ., Atukeren, E. ve Korkmaz, T. (2019). Türkiye’de ticaret açıklığı ve ekonomik büyüme: Kayan frekans alanı analizi. *Ekonomiler*, 7 (2), 41.

Çıtır, B. (2023). *Osmanlı-Alman Ticari İlişkileri (1900–1914)* [Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi]. Sakarya Üniversitesi Açık Arşiv.

Demir, M. A. (2020). *Türkiye’nin İhracat ve İthalat Kompozisyonunun Dış Ticaret Dengesi Üzerine Etkisi: AB-15 Ülkeleri İçin İki Yönlü Panel Analizi*. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(44), 887-909.

Demirbaş, M. (2003). Türkiye’de İhracatın Yapısal Dönüşümü (1980–2000). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 1–15.

Devlet-i Aliyye ile Düvel-i Müttehaba Arasında Uhud-ı Atika. (1258/1842). Ebüzziya Ailesi Evrakı, ZE-E-3-dos.3-0927. TDV İSAM Kütüphanesi Arşivi.

Dura, C., & Altıparmak, A. (2000). *Osmanlı Ekonomisinde Dış Ticaretin Gelişimi*. İktisat ve Toplum Dergisi.

Eğilmez, M. (2018). *Türkiye ekonomisinin tarihsel gelişimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eğilmez, M., 2024 Dünyanın Ekonomik Görünümü ve Türkiye (www.mahfiegilmez.com)

Ekinci, N. (2010). *Türkiye’de IMF politikalarının ekonomi politiği*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Ekonomi Bakanlığı. (2014). *Serbest Ticaret Anlaşmaları Genel Görünüm Raporu*. Ankara.

Ekonomi Bakanlığı. (2014). *Türkiye’nin serbest ticaret anlaşmaları*. Ankara: T.C. Ekonomi Bakanlığı Yayınları.

Elibol, N., (2005). XVIII. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticaretiyle İlgili Bazı Değerlendirmeler, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt:6 Sayı: 1 Haziran 2005

Elibol, N. (2005). Osmanlı Ekonomisinde Dış Ticaretin Gelişimi. *İktisat ve Toplum Dergisi*, 12(3), 45–62.

Emir, A. (2008). Küresel Finansal Krizin Türkiye Ekonomisine Etkileri yüksek lisans tezi 2016, <https://nek.istanbul.edu.tr/ekos/TEZ/55185.pdf>

Eğri, Taha Covid-19 Salgını Bağlamında Türkiye Ekonomisi İlke Vakfı İktisat İzleme Raporu 2021 www.ilke.org.tr

Erbay, F. (2010). *Türkiye’de sanayi politikaları ve ekonomik kalkınma*. İstanbul: Beta Yayınları.

Erbay, R., Hemen, B. (2019). 1929 Ekonomik Buhranı’nın Türk Ekonomisi’ne Etkileri ve Buhran Döneminde Keynesyen Yaklaşım. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi* 2019

- Erçakar, M. E. (2005). Gümrük Birliği Ve Türkiye'nin Dış Ticaretine Etkileri. ISGUC The Journal of Industrial Relations and Human Resources, 7(2), 159-194.
- Erdem, S. (2022). *Türkiye'de Enflasyonun Siyasi Ekonomisi*. İktisat ve Toplum Dergisi, 109.
- Erdil, E., & Pamukçu, M. T. (2021). *Technology upgrading and innovation capacity in Turkey: Dynamics and policy challenges*. Springer.
- Erdilek, A. (2005). *Turkey's globalization challenges and choices*. Turkish Studies, 6(3), 379–391.
- Erdilek, A. (2005). Turkey's globalization challenges and external trade performance. *Middle East Economic Review*, 17(2), 45–67.
- Erdoğan, S. (2018). Körfez Krizi'nin Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri (1989-1991). Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,
- Erduman, Y., Eren, O., & Gül, S. (2020). *Import Content of Turkish Production and Exports: A Sectoral Analysis*. Central Bank Review
- Erkök, B., & Kütük, Y. (2023). Dependency On Imported Energy in Turkey: Input-Output Analysis. Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 45(1), 47-70.
- Ersöz, E. 2011 "Türk Tarım Ürünleri ve Dış Ticaret İlişkileri," Tarım Ekonomisi Dergisi, 2011.
- Erşen, E. (2017). *Evaluating the fighter jet crisis in Turkish-Russian relations*. Insight Turkey, 19(4), 85–193.
- Eşiyok, B. A. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomisine eklemlenmesinde bir dönüm noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması. *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 67–108.
- Eşiyok, B. A. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası:1838 Serbest Ticaret Anlaşması. *Mülkiye Dergisi*, 34(266), 67-108.

FAO. (2010, 2018). *FAOSTAT Agricultural Trade Database*. Roma: Food and Agriculture Organization.

Gebeşoğlu, P. F., & Ertuğrul, H. M. (2014). GDP Volatility Spillovers from the US and EU to Turkey: A Dynamic Investigation. *Ekonomi-tek*, 3(2), 51-66.

Gebeşoğlu, P. (2019). Türkiye'de İş Döngüsü Oynaklığı. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 105-109.

Genç, M. (2013). Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. İstanbul: Ötüken yayıncılık.

Günaydın, (2018). Cumhuriyet Dönemi Ekonomisi Atatürk Döneminde Dış Ticaret (1929-1938). Rekabet.net: <https://www.rekabet.net/makale/cumhuriyet-donemi-ekonomisi-6br-ataturk-doneminde-dis-ticaret-1929-1938-2-147/> adresinden alındı

Güney, S., & Akbay, C. (2008). Avrupa Birliği Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisine etkileri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), 160.

Güldüren, B., & Öztop, S. (2020). Dış Ticaret İşlemlerinde Bilişim Sistemlerinin Önemi. Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 11(Ek), 169-184.

Gürbüz, C., Türkoğlu, K., & Bekci, İ. (2020). *Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Ticareti ve Bir Gelecek Tahmini*. DergiPark.

Gürcan, E. C., & Peker, A. (2015). *Challenging neoliberalism at Turkey's Gezi Park: From private discontent to collective class action*. New York : Palgrave Macmillan, 2015.

Güven, T. C. (1998). *Cumhuriyetin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü*. Dış Ticaret Dergisi, 3(1 Özel Sayı), 26-41

Hepaktan, C. E. (2008). "1970'li Yıllarda Türkiye Ekonomisinde Yaşanan Krizler". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 45-62.

Hoekman, B. M., & Kostecki, M. M. (2009). *The political economy of the world trading system: The WTO and beyond* (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press.

IMF. (1958) International Monetary Fund Turkey Part I, Part II: “The Stabilization Program of the Turkish Government” Prepared by the European Department and the Exchange Restrictions Department; Approved by I.S. Fredman and E. Sturc. And Turkish Memorandum

IMF. (2024). *World Economic Outlook Database*. International Monetary Fund.

International Monetary Fund (IMF). (1961/62). Turkey—Balance of Payments Position and Prospects. *IMF Staff Country Report*.

Islamic Development Bank (ISDB). (2019). *Agricultural Trade and Development in Turkey*. Jeddah: ISDB.

Issawi, C. (1981). *The Economic History of Turkey, 1800–1914*. Chicago: University of Chicago Press.

İnalcık, H. (1994). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

İnan, M. (2019). IMF İstikrar Politikaları ve Stand-By Anlaşmalarını Gerekli Kılan Nedenler Açısından Türkiye IMF İlişkileri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (32), 591-640.

İntaş, M. (2019). 24 Ocak Kararları ve Türkiye ekonomisine etkileri. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 11(2), 45–62.

Kandil, M. (2023). Uluslararası ekonomi hukuku ve devletlerin sorumluluğu: Temel ilkeler ve ilişkilerin genel bir değerlendirmesi Marmara Üniversitesi (Turkey) ProQuest Dissertations & Theses, 2023. 31266482.

Karabulut, K., (2005). 11 Teşrinisani 1942 Tarihli Varlık Vergisi ne Bir Bakış. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no.27, 325-340.

Karakaş, M. (2012). *Türkiye’nin Dış Ticaretinde Ortaya Çıkan Nicel ve Nitel Değişmeler (1960-2010)*. DergiPark.

Karpat, K. H. (2000). *Turkey’s Economy and Trade in the Twentieth Century*. London: Routledge.

Karpat, K. H. (2002). *Turkey's politics and economy in the postwar period*. Istanbul: Bogazici University Press.

Kars, R., (2021). Şer'iyeye Sicilleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda İç Ticaret: Ankara-Konya-Antep Örneği (1700-1750), Gazi Kitabevi, Ankara, 2021.

Kasaba, R. (1988). *The Ottoman Empire and the world economy: The nineteenth century*. Albany: State University of New York Press.

Kasalak, K., (2012). Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye'de Sanayileşmeye Etkileri, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2012, Sayı:27, ss.65-79.

Kavak, A. R., (2001). Türkiye'de ihracatın teşviki ve Türk Eximbank'ın rolü Sakarya Üniversitesi (Turkey) ProQuest Dissertations & Theses, 2001. 29158155

Kavak, E. (2001). Türkiye'de dış ticaret politikalarının gelişimi. *Ekonomik Yaklaşım*, 12(40), 23–47.

Kayıran, M., & Saygın, S. (2019). İzmir İktisat Kongresi. Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi, 3(5), 27-70.

Kazgan, G. (1982). *Cumhuriyetin iktisat tarihi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, G. (1999). Tanzimat'tan 21. yüzyıla Türkiye ekonomisi: Birinci küreselleşmeden ikinci küreselleşmeye. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, G. (2002). *Türkiye ekonomisinde krizler (1929–2001)*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, G. (2002). Cumhuriyet'in iktisat tarihi (1923–2002). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, G. (2009). *Cumhuriyetin iktisat tarihi (1923–2009)*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan G., (2012). Türkiye Ekonomisinde Krizler (1929-2009), 3. Baskı, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.

Kepenek, Y., & Yentürk, N. (2001). *Türkiye Ekonomisi* (9. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kepenek, Y., & Yentürk, N., (2005). Türkiye ekonomisi. Remzi Kitabevi.

Kepenek, Y., & Yentürk, N. (2010). *Türkiye ekonomisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keleş, B. (2021). Sanayi Devriminin Osmanlı Ekonomisi Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyet Dönemi Ekonomik Politikalarına Yansımaları (1876- 1938). Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies, 14(86): 373-388.

Keyder, Ç. (1981). *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*. Ankara: İletişim Yayınları.

Keyder, Ç. (1987). *State and class in Turkey: A study in capitalist development*. London: Verso.

Keyder, Ç. (1989). *Türkiye’de devlet ve sınıflar*. İletişim Yayınları.

Keyder, Ç. (2000). *Türkiye’de Devlet ve Sanayi: 1923–1980*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Kılıçaslan, H. (2017). 15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye’nin Ekonomik ve Mali Göstergeleri. Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, 3(3), 51-64.

Kılınç Savrul, B., Koç, S., & Gerni, C. (2017). Osmanlı’nın son döneminden günümüze Türkiye’de dış ticaretin gelişimi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 12(1), 33–52.

Koç, İ. C. (2010). İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri. Atatürk Dergisi, 3(1).

Korkmaz, E., (2020). Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti’nde Karaborsa, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi Sayı: 66, Bahar 2020

Korkut, U. (2003). *Türkiye Ekonomisi Tarihi: 1923–2002*. Ankara: Gazi Kitabevi.

- Krueger, A. O. (1990). *The Turkish economy and economic liberalization in the 1980s*. In T. Arıcanlı & D. Rodrik (Eds.), *The political economy of Turkey: Debt, adjustment and sustainability* (pp. 41–66). New York: St. Martin's Press.
- Krueger, A. O. (1997). Trade policy and economic development: How we learn. *The American Economic Review*, 87(1), 1–22.
- Krugman, P. R., & Obstfeld, M. (2009). *International economics: Theory and policy* (8th ed.). Boston: Pearson.
- Krugman, P. R., Obstfeld, M., & Melitz, M. J. (2018). *International economics: Theory and policy* (11th ed.). New York: Pearson.
- Kuran, T. (2010). *The long divergence: How Islamic law held back the Middle East*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kuruç, B. (1987). *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Küpelı, Ö. (2008). Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları Üzerine (XV-XVII. Yüzyıllar), Prof. Dr. Necmi Ülker Armağanı; 391-405. Meta Basım matbaacılık Hizmetleri 2008
- Mazlum, N. (2020). 1980-2018 Dönemi Türkiye Ekonomisi ve Dış Ticaretinin Gelişim Seyri. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 7(22), 54-71.
- Mazlum, S. (2020). Türkiye’de 1980 sonrası ekonomik dönüşüm: Liberal politikaların etkileri. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 77–95.
- Mercan, B., Buluş, A. (2002). Son Dönem Osmanlı İktisat Politikaları. *Liberal Düşünce Dergisi* 2002 Güz, Sayı 28, S.247-256
- Memiş, N., (2008). 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda ekonomik yapı ve dış ticaret [yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Morley, J. (1963). Recent Problems of Economic Development in Turkey. *Middle East Journal*, 17(1), 1–20.

Muratoğlu, G. D. (2020). Structural Shifts and Patterns in Turkey's Foreign Trade. In *Comparative Approaches to Old and New Institutional Economics* (pp. 258-281). IGI Global Scientific Publishing.

OECD. (2011). *ISIC Rev. 3 Technology Intensity Definition*. OECD Directorate for Science, Technology and Industry. <https://www.oecd.org/sti/ind/48350231.pdf>

OECD. (2011). *OECD Review of Agricultural Policies: Turkey 2011*. Paris: OECD Publishing.

OECD. (2011). *OECD reviews of innovation policy: Turkey*. Paris: OECD Publishing.

Orkunoğlu Şahin, I. F. (2022). Türkiye'nin 1980-2021 Dönemi Dış Ticaret Gelişiminin İrdelenmesi. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 9(27), 82-99.

Owen, R. (1993). *The Middle East in the World Economy, 1800–1914*. London: I.B. Tauris.

Öğreten, C., (2023). İkinci Dünya Savaşı sonrası Türk ekonomisinde dönüşüm: IMF ve Dünya Bankası'na üyelik süreci ve ilk temaslar (1947-1953), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi BAUNSOBED Ekim 2023

Öniş, Z. (1991). Political Economy of Turkey in the 1980s: Anatomy of Unorthodox Liberalism. *Metu Studies in Development*, 18(2), 251–284.

Öniş, Z. (1991). *The Logic of the Developmental State*. *Comparative Politics*, 24(1), 109–126.

Öniş, Z. (1998). *State and market: The political economy of Turkey in comparative perspective*. Istanbul: Boğaziçi University Press.

Öniş, Z. (2004). *The political economy of Turkey in the 1950s: External influences and domestic dynamics*. *Middle Eastern Studies*, 40(2), 59–81.

Öniş, Z., & Şenses, F. (2005). *Global dynamics and the Turkish economy: The new phase of neo-liberal restructuring and integration with the EU*. İstanbul: Boğaziçi University Press.

Öniş, Z., & Şenses, F. (2009). *Turkey and the global economy: Neo-liberal restructuring and integration in the post-crisis era*. London: Routledge.

Öniş, Z., & Yılmaz, Ş. (2013). *Economic Liberalization and Foreign Trade in Turkey after World War II*. Middle Eastern Studies, 49(5), 789–807.

Önsoy, R. (1982). *Türk-Alman İktisadî Münasebetleri (1871–1914)*. İstanbul: Enderun Yayınevi.

Özatay, F. (2015). *Monetary policy in Turkey after central bank independence*. In *BIS Papers* (Vol. 24, pp. 283-291). Bank for International Settlements.

Özdemir, Ü., Oral, M. & Yiğit, G. K. (2016). Cumhuriyetten günümüze ekonomi politikaları bağlamında Türk dış ticaretinin gelişimi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 21(35), 149-174.

Özden, E. (2022). Türkiye'de İhracat-İthalat Oranını Etkileyen Dinamikler: Ekonometri ve Makine Öğrenmesi Yaklaşımıyla Hibrit Bir Model Önerisi. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 265-291.

Özel, M., & Uçar, M. (2019). A review of the impact of post-2010 international & regional political developments on the downturn of Turkey's economy. *Inclusive Society and Sustainability Studies*, 63

Özgün, C. (2008). Osmanlı Ekonomi Politğine Kısa Bir Bakış (XVIII- XIX. Yüzyıllar). *Tarih Okulu Dergisi*, 2008(1), 5-17.

Özkale, N. L., & Karaman, F. N. (2006). Gümrük birliğı'nin statik etkileri. *Uluslararası Ekonomi ve Dış Ticaret Politikaları*, 1(1), 117-138.

Öztürkler, H. (2020). *COVID-19'un Türkiye ekonomisine etkileri ve politika önlemlerinin ekonomik özgürlükler açısından değerlendirilmesi*. Özgürlük Araştırmaları Derneğı, Liberal Perspektif Analiz, Sayı 17.

Pamuk, Ş. (1984). Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme 1820–1913. Ankara: Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş. (1987). *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820–1913: Trade, Investment and Production*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları., 2005.

Pamuk, Ş. (2007). Economic change in twentieth century Turkey: Is the glass more than half full?. *The Cambridge History of Turkey*, 4, 266-300. Kaya, A. İ., & Çiçekçi, C. (2023). *Structural transformation and sources of growth in Turkey* (WIDER Working Paper Series No. wp-2023-71). UNU-WIDER.

Pamuk, Ş. (2008). *Economic History of Turkey 1908–2008*. İstanbul: İstanbul University Press.

Pamuk, Ş. (2008). *Economic change in twentieth-century Turkey: Is there a new course?* International Journal of Middle East Studies, 40(4), 553–567.

Pamuk, Ş. (2009). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500–1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (2014). *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820–1913*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Pamuk, Ş. (2014) *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme Kurumlar ve Bölüşüm*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.

Pamuk, Ş. (2021). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Parasız, İ. (1998). *Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Parasız, F. (2001). *5 Nisan Kararları ve Türkiye ekonomisine etkileri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Parasız, İ. (2002). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Parasız, İ. (2002). *Enflasyon Kriz Ayarlamalar, Dünyada ve Türkiye'de Kalkınma Makro Ekonomisi Sorunları*. Ezgi Kitabevi Bursa. 2002.

Pınar, L. (2024). 1973 Petrol Krizi ve Türk Dış Politikası. *İctimaiyat*, 8(2), 680-690. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1468929>

Polat, A., (2007). *Uluslararası Ticarete Risk Yönetimi* (Risk Management in International Trade), [Doktora Tezi], Marmara Üniversitesi (Turkey) ProQuest Dissertations & Theses, 2007. 28536433.

Polat, G. (2007). Türkiye ekonomisinde dış ticaret ve cari işlemler dengesi. *Maliye Dergisi*, 152(1), 45–62.

Quataert, D. (1993). *Workers, Peasants, and Economic Change in the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

Quataert, D. (1994). *Ottoman manufacturing in the age of the Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sarıçoban, G. (2020). Atatürk Döneminde 1923-1929 Türkiye Ekonomisi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(44), 222-236.

Savrul, B., Özel, H.A., ve Kılıç, C., (2013) Osmanlı'nın Son döneminden Günümüze Türkiye'de Dış Ticaretin Gelişimi Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi (8:1) 2013.

Savrul, M., Akgüç, M., & Yıldırım, H. (2013). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Ticaretin Evrimi. *Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 23–48.

Saygılı, O. (2010). *Marshall Planı ve Türkiye ekonomisine etkileri*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Selçuk, F., & Yeldan, E. (2001). *On the macroeconomic impact of the August 1999 earthquake in Turkey: A first assessment*. *Applied Economics Letters*, 8(7), 483–488.

Sezal, L. (2020). 2018 Ağustos Krizinin Türk Bankacılık Sektörüne Etkisi. *Journal of Economics and Research*, 1(1), 17-32.

Soylu, P., & Yaktı, Ö., (2012). Devletçiliğe Yönelmede Bir Köşe Taşı: Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, *History Studies International Jurnal Of History*. Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı / 2012

Sönmez, M. (2010). Türkiye'nin 80'li yılları: Liberalizmin yükselişi. İstanbul: Yordam Kitap.

Subaşı Ertekin, M., & Kutlu, E. (2000). 1980 Sonrası Dönemde Türkiye Dış Ticaretinin Genel Bir Analizi. Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16 (1), 223-254.

Sungur, O. & Şentürk, C. (2024). *Türkiye'nin İhracat Çeşitliliğinin Ürün Uzayı Yaklaşımıyla Değerlendirilmesi: 2000–2022 Dönemi*. Fiscaeconomia, 8(3), 1123–1149.

Sürekçi, D., (2005). 1958 yılı ekonomik istikrar programı ve değerlendirilmesi (2005) [Yüksek lisans tezi], acikerisim.balikesir.edu.tr/handle/20.500.12462/2661

Sürmen, Y. E. (2019). *Siyasi krizlerin Türkiye'nin dış ticaretine etkisi: Rahip Brunson davası [The effects of political crises on Turkey's foreign trade: The Pastor Brunson case]*. Academic Review of Humanities and Social Sciences, 2(2), 189–207.

Şahin, İ. F. (2002). *Türkiye'nin Üretim ve Dış Ticaret Yapısındaki Gelişimin Seyri (1960-1979)*. DergiPark.

Şahin, I. F. O. (2022). Türkiye'nin 1980-2021 dönemi dış ticaret gelişiminin irdelenmesi. Gümrük ve Ticaret Dergisi, 9 (27), 82-99.

Şahin, Z. (2019) Türkiye'de Dahilde İşleme Rejimi, Etkileri: Ambalaj Sektörü örneği [Doktora Tezi], Dokuz Eylül Üniversitesi (Turkey) ProQuest Dissertations & Theses, 2019. 30839145.

Şen, S., (2023). “Kahramanmaraş Depremlerinin Ekonomiye Etkisi”. Diplomasi ve Strateji Dergisi 4, sy. 1 (Haziran 2023): 1-55.

Şenkardeşler, R., (2018). Cumhuriyetten günümüze Türkiye'nin dış ticaret ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine nedensellik analizi. Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies, 4 (1), 108-129.

Şimşek, M. C. (2017). *Technological intensity, international technology transfer and productivity in the Turkish automotive parts industry* (Doctoral dissertation, University of Reading).

Polat, Ö., & Ersungur, M., (2009). Türkiye Ekonomisinde Dış Ticaretin Gelişimi, Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Yıl:1 C:1 S:1 Kış 2011 (48-64)

Takım, A. (2011). *Türkiye 'de İstikrar Programları ve Ekonomik Sonuçları*. İstanbul: Beta Yayınları.

Taymaz, E. (2002). *Kalkınma planları ve Türkiye ekonomisi*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2023). *Türkiye Dış Ticaret Raporu 2022*. Ankara: Ticaret Bakanlığı Yayınları.

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2024). *Serbest ticaret anlaşmaları*. <https://www.ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/serbest-ticaret-anlasmalari>

Tekçe, M., & Acar, M. (2008). From Multilateralism to Bilateralism: Türkiye'nin STA Stratejisi. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, (67), 15–32.

Tekçe, M., & Acar, S. (2008). Türkiye'nin dış ticaretinde serbest ticaret anlaşmalarının rolü. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 83–100.

Tekeli, İ. & İlkin, S. (1982). *Cumhuriyetin Harcı: Köktenci Modernitenin Ekonomik Politikasının Gelişimi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

Tekeli, İ., & İlkin, M. (1982). *Türkiye Ekonomisi 1908–1980*. Ankara: İmge Kitabevi.

Tezel, Y. S. (1982). *Cumhuriyet dönemi iktisat tarihi 1923–1950*. Ankara: Yurt Yayınları.

Tezel, Y. S. (1994). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)*. Ankara: Yurt Yayınları.

Tezel, Y. S. (2010). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923–1950)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

TİM. (2023). *Türkiye İhracatçılar Meclisi ihracat raporu 2023*. İstanbul: TİM Yayınları.

TİM. (2024). *Türkiye İhracatçılar Meclisi ihracat verileri 2024*. İstanbul: TİM Yayınları.

Togan, S. (2012). *The EU–Turkey customs union: Evaluation and prospects*. Brussels: CEPS.

Topallı Nurgül: “Finansal Krizler ve IMF’nin Kriz Politikaları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2006.

Tridge. (2021, 2023). *Turkey Agricultural Exports Reports*. Tridge Market Intelligence.

Tuna, S., (2007). Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (13) 2007, 86-121

Turgut, E. (2013). *1994 ekonomik krizi ve makroekonomik sonuçları*. İstanbul: İktisat Yayınları.

Turgut, H. (2013). *Türkiye’de Sanayileşme Politikaları ve Cari Açık Sorunu*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.

Turgut, E., & Uçan, O. (2021). Dış ticaret ve büyüme ilişkisi: Gelişmiş ülkelere bulgular. Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(4), 1372-1387.

TÜİK. (2023). *Dış Ticaret İstatistikleri, 1923–2023*. Türkiye İstatistik Kurumu. <https://data.tuik.gov.tr>

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2007). *Empirical Analysis of Structural Change in Turkish Exports, Working Paper No. 07/08*.

Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı (TÜİK). (2023). <https://dps.tuik.gov.tr/index.php/s/Ykhvqq5bn7xSQtl>

Türkiye'nin Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı TBMM

Uçar, K., (2020). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Dış Ticaretin Gelişimi, [Yüksek lisans tezi] Adıyaman Üniversitesi 2020

Uğur, M. (2013). *IMF, neoliberal politikalar ve Türkiye*. Ankara: Phoenix yayınları 2013

Uludağ, İ., & Arıcan E., (2003). Türkiye Ekonomisi Teori, Politika, Uygulama, Der Yayınları, 2003, İstanbul.

UNCTAD. (2019). *Trade and development report 2019*. Geneva: United Nations.

UNCTAD. (2021). *Trade and Development Report 2021: From Recovery to Resilience*. United Nations Conference on Trade and Development. <https://unctad.org/>

UNCTAD. (2021). *World Investment Report 2021: Investing in Sustainable Recovery*. Geneva: United Nations.

Utkulu, U., & Seymen, D. (2004). Trade and competitiveness between Turkey and the EU: Time series evidence. *European Trade Study Group (ETSG) 6th Annual Conference Paper*. Nottingham, UK.

Uygur, E. (2010). *The global crisis and the Turkish economy* (No. 2010/3). Discussion Paper.

Uzunkaya, S. Ş., Dinçer, H., & Yüksel, S. (2019). Petrol Krizinin Türkiye Ekonomisine Etkileri”. *Multidisipliner Bilimler Üzerine Uluslararası Konferans, İstanbul Medipol Üniversitesi, İstanbul/Türkiye*

Varlık, S., Sevgi, NH ve Berument, H. (2024). Türkiye'nin İhracatının İthalat Bağımlılığının Analizi: Sektörel Bir Yaklaşım. *Fiscaoeconomia*, 8(2), 807-824.

WITS (World Integrated Trade Solution). (2000–2020). *Turkey Trade Statistics*. Dünya Bankası & WTO.

World Bank. (2010). *World Development Indicators*. Washington, DC: World Bank.

World Bank. (2021). *World development indicators*. Washington, DC: World Bank

World Bank. (2024). *World Development Indicators: High-technology trade update*. Washington, DC: World Bank

World Trade Organization (WTO). (2014). *Trade Policy Review: Turkey*. Geneva: WTO.

www.imf.org

www.arsiv.isam.org.tr/index.php/osmanli-devleti-nin-ticaret-antlasmalari

www.mevzuat.gov.tr

www.tbmm.gov.tr

Yalçıntaş, N. (1979). *Türkiye ile Arap Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkilerin Geleceği*. Social Sciences Studies Journal.

Yavuz, M. (2016). *Dış Ticaret İşlemleri I-II*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Yeldan, E. (2001). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi: Bölüşüm, birikim ve büyüme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeldan, E. (2001). *Türkiye'nin makroekonomik politikaları ve planlı kalkınma*. Ankara: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yeldan, E. (2016). *Küreselleşme sürecinde Türkiye ekonomisi: Büyüme, istihdam ve gelir dağılımı* (Gözden geçirilmiş bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeldan, A. E. (2016). *The making of the Turkish financial crisis*. In *Financial Crises and the Politics of Economic Reform* (pp. 123-145). Edward Elgar Publishing.

Yeldan, E. (2020). Türkiye’de sanayileşme ve dış ticaretin dönüşümü: Küresel değer zincirlerinde konum arayışları. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 70(1), 1–28.

Yıldırım, E., & Dünder, S. (2023). Specialization level and sectoral development trends in Turkish manufacturing in the 2010s. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 100–126.

Yılmaz, B.E. (2023) Cumhuriyet'in ilk 100 yılında devlet borçları (2): Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ekonomi politikaları ve devlet borçları. T24.com.tr

Yılmaz, E. S. (2017). *Technology development in Turkish automotive industry: A case of R&D projects* (Master’s thesis, Middle East Technical University)

Yılmaz, K., & Köse, M. A. (2012). Structural changes in exports of an emerging economy. *Structural Change and Economic Dynamics*, 23(1), 49–63.

Yılmaz, N. (2007). *Avrupa Birliği Ortak Ticaret Politikası ve Türkiye’nin Tarım Ürünleri Dış Ticareti Üzerine Etkileri*. Tarım ve Orman Bakanlığı.

Yücel, G. E. (2020). İzmir İktisat Kongresi’nin Türkiye’nin iktisat politikaları üzerindeki etkileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(2), 421–444.

Yücel, E. (2023). Osmanlı Dış Ticaretinin Analizi ve Osmanlı İktisat Anlayışındaki Değişimin Dış Ticaret Politikalarına Yansıması. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 18(1), 33–46.

Zaim, M., (2000). *Türkiye Ekonomisi: 1923–2000*. İstanbul: Beta Yayınları.